

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛУГАНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Журба М. А., Пагава О. В., Байдик В. В.

ЛАБІРИНТИ ВІРТУАЛЬНОГО:

Тесей у пошуках Аріадни

Монографія

Харків
«Точка»
2016

УДК 130.2+130.3
ББК 87.667.1+87.216
Ж 91

*Рекомендовано вченою радою
Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
(протокол № 3 від 13.06.2016)*

Рецензенти:

Бохонкова Ю. О., доктор психологічних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, завідувач кафедри психології (м. Северодонецьк);

Поліщук О. П., доктор філософських наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри естетики, етики та образотворчого мистецтва (м. Житомир);

Устименко-Косоріч О. А., доктор педагогічних наук, професор, Інститут педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, директор (м. Суми).

Журба М. А.

Ж 91 Лабіринти віртуального: Тесей у пошуках Аріадни: монографія / Журба М. А., Пагава О. В., Байдик В. В. – Харків : Видавництво «Точка», 2016. – 334 с. : бібліогр. 588 назв.

ISBN 978-617-669-210-2

Сьогодні поступово починає згасати прометеївське захоплення технічними новачіями, а логіка існування сучасної цивілізації все більше нагадує логіку Епіметея, логіку безпам'ятства. Перорієнтація сучасного суспільства від технофілії до технофобії давно вже набрала своїх обертів, загрожуючи змести людство як непотріб з обличчя планети. У представлений монографії окреслено можливі негативні наслідки й приховані загрози, з якими стикається сучасна людина в лабіринтах віртуальності.

**УДК 130.2+130.3
ББК 87.667.1+87.216**

ISBN 978-617-669-210-2

© Журба М. А., Пагава О. В.,
Байдик В. В., 2016
© Видавництво «Точка», 2016

Зміст

Передмова	5
Розділ 1. Інформаційне суспільство – провідник віртуалізації...	8
1.1. Історія виникнення інформаційного суспільства: поняття та ознаки	8
1.2. Що таке «інформація, інформаційні технології»?	13
1.3. Інформатизація сучасної економіки та суспільства.....	18
1.4. Проблеми впровадження електронного врядування в Україні	19
1.5. Інформаційні технології в освіті: дистанційне, електронне навчання, медіаосвіта	24
1.6. Людина в сучасному соціокультурному просторі	33
Розділ 2. Зворотний бік віртуалізації: стрес та його наслідки...	38
2.1. Сучасні теорії та моделі стресу	38
2.2. Інформаційний стрес: нові реалії сучасності.....	53
2.3. Комп'ютерний стрес – зворотна сторона технічного прогресу	58
2.4. Інформаційно-психологічна безпека	64
2.4. Загрози віртуального простору для дітей.....	73
Розділ 3. Віртуальна реальність: трансгресія традиції	82
3.1. Багатогранність віртуальності: у пошуках цілісності ...	82
3.2. Віртуальність: сучасна філософська рефлексія	146
3.3. Віртуальна реальність як компенсаторний механізм. ...	175
3.4. Віртуальна реальність в умовах антропологічного повороту	191
3.5. Імплицитність сенсів віртуальної самоідентифікації ...	217

Розділ 4. Феномен самотності: нові горизонти.	244
4.1. Теоретичний аналіз проблеми самотності в сучасній психології	244
4.2. Обґрунтування причин виникнення самотності	255
4.3. Характеристика соціально-психологічних особливостей самотності	263
Післямова	272
Список використаних джерел.	277

Передмова

Дослідження людини, її сутності, природи, призначення сьогодні, як ніколи, набувають незаперечної значущості, бо, викинута за межі цивілізаційного й культурного простору, вона перебуває в безвиході та безперспективності власного існування. Людська цивілізація впритул наблизилася до своєї «точки неповернення», а неконтрольовані лавиноподібні процеси технічного розвитку й тотальної віртуалізації нашого соціуму лише ускладнюють і так досить не просту ситуацію. Таких надшвидкісних темпів трансформації і переформатування наша культура ще не зазнавала. Сьогодні ми на власні очі спостерігаємо процеси-перевертні: створений людиною віртуальний простір адаптується на теренах культури, а культура «мімікрує» у віртуальному просторі, утрачаючи власну антропос-основу. Із чиїх рук ми отримали феноменальний інструмент, який зветься «віртуальна реальність», і куди приведе людство його використання – до благоденства чи загибелі? – це питання стає все актуальнішим. Дуальність віртуальної реальності, як дамоклів меч, тяжіє над головами сучасного людства, яке опинилося за межами культури й цивілізації, прекрасного й потворного, істини й омани в знеособленому, знелюдненому, анігільованому просторі новоствореної реальності. Щоб побачити новий формат буття сучасної людини, її сутнісні характеристики та подальшу долю, потрібні нові міждисциплінарні підходи. Один з таких підходів представлений у цій монографії «Лабіринти віртуальності: Тесеї у пошуках Аріадни».

Слово «лабіринт» як символ людської культури відсилає нас у далекі часи. Найбільш відомим є Кносський лабіринт, де у відповідності до давньогрецької міфології мешкав Мінотавр (людинобик), якому щорічно в жертву посилали юнаків та дівчат. Мінотавр був убитий Тесеєм, який зміг знайти вихід завдяки нитці Аріадни. Лабіринт є символом заплутаності, непередбачуваності, складності людського життя й, на нашу думку, набуває нової актуальності саме сьогодні. Лабіринти віртуальності – це нинішня конфігурація, яка надає можливість зафіксувати й частково зрозуміти багатогранність нашого штучного буття.

Відомо, що існування сучасного соціуму традиційно тривало в межах тривимірного простору, однак сприйняття його мірності на початку XX століття зростає до чотирьох (з'являється час), а з початку XXI століття – до п'яти (з'являється інформаційність, вимірювана в бітах). Так нове тисячоліття позначилося входженням у життя людей віртуальної реальності. Інтенсивне проникнення віртуальності в соціальне й індивідуальне життя створює нову грань існування соціуму в якості віртуальної цивілізації і віртуальної культури. Віртуалізація, як її розуміє Ж. Дельоз, являє собою процес конституювання на екрані неможливих і вигаданих нематеріальних об'єктів, які, з'являючись там, стають реально сприйнятими й активно впливають на характер протікання цивілізаційних та культурних процесів. Реалізація неможливих і вигаданих об'єктів у процесах віртуалізації робить реальними всі негативні загрози та виклики людині, її існуванню, цивілізаційному й культурному буттю, що зумовлює нагальну потребу в дослідженні саме глибинних основ віртуалізації, де зароджуються такі погрози.

Поява віртуалізованої (безтілесної) особистості, її анонімності та віртуальної активності, виникнення поліідентичності й множинності одночасного її існування в п'ятимірному просторі, довільність у виборі будь-якого набору характеристик буття вимагає всебічного, систематичного й цілісного дослідження, у першу чергу, особливостей розвитку інформаційного суспільства та утворення прихованих ризиків: інформаційного стресу, інтернет-залежності, самотності тощо.

Сьогодні віртуальність і віртуалізація стають основною конфігурацією реальності. Ці обставини обумовили актуальність становлення дискурсу віртуальності та різних напрямів її пошуків, які спрямовані на проникнення в сутність віртуального й розробку нової парадигми віртуалізації. Зрозуміти сутність та механізми впливу віртуальної реальності (яка породжена не виключно комп'ютерними технологіями, а є багатограним і набагато глибшим феноменом буття) на соціум, людину, особистість можна лише через вивчення її багатогранної структури та різноманітних проявів.

Віртуалізація суспільства, ставлячи під загрозу повноту буття людини в традиції, найбільш значимо проявляється в культурі,

«розмиваючи» її межі, а також межі матеріального й ідеального, добра і зла. Людина, занурюючись у віртуальний простір, опиняється поза межами звичайної, знайомої реальності, ніби заново підходить до «нульової позначки», до джерел культури без духовного центру, але на потужному науково-технічному фундаменті цивілізації (В. В. Бичков).

Віртуальний простір відходить від протилежностей, які існували в реальному світі та вже претендує на новий синтез, який, здавалося б, подолав рецидиви парного, барикадного мислення, знявши дихотомію суб'єкт-об'єкт, натура-культура. І прибравши всі обмеження та обмежувачі, культура і некультура у віртуальному просторі злилися в одне ціле. Культура цілком утратила визначеність, де за межами її змісту залишилась хіба що невинна природа. Об'єктивно процес віртуалізації культури зупинити вже неможливо, проте можна, «озброївшись» відповідними знаннями, зберегти свої сутнісні людські якості. Отже, виникає нагальна необхідність у створеному віртуальному просторі віднайти «нитку Аріадни» – знайти імперативи культури (відновити культуру в нових умовах), які не дозволять рушити в бік антикультури, її маргіналізації та остаточно знищити духовну сутність людства.

Розділ 1

Інформаційне суспільство – провідник віртуалізації

1.1. Історія виникнення інформаційного суспільства: поняття та ознаки

У середині ХХ століття дуже відчутним стало збільшення потоку інформації. Новітні інформаційні технології стали надзвичайно вагомими та затребуваними у сфері людської життєдіяльності поряд з досягненнями науково-технологічного прогресу, механізацією й автоматизацією праці, машинним виробництвом, розвиненим ринком товарів та послуг, впливаючи на важливість ролі управління в гуманізації економічних відносин і формуванні громадянського суспільства.

Останнє виникло в результаті промислової революції та було засновано на промисловості із гнучкими динамічними структурами з характерним розподілом праці та зростанням її продуктивності, високим рівнем конкуренції, прискореним розвитком підприємницького ресурсу та людського капіталу, а також систем управління всіх рівнів у суспільстві, важливістю ролі засобів масової комунікації, високим рівнем урбанізації та зростання якості життя¹. Визначальними ознаками розвитку суспільства та економіки на новому етапі стали:

- ◆ підсилення ролі інформації, знань та інформаційних технологій у житті суспільства;
- ◆ зростання чисельності людей, що зайняті розробкою інформаційних технологій та виробництвом відповідних продуктів і послуг, що спричиняє загальне зростання їхньої частки у валовому внутрішньому продукті;
- ◆ висхідна інформатизація суспільства з використанням телефонії, радіо, телебачення, мережі Інтернет, а також традиційних та електронних ЗМІ;

◆ створення глобального інформаційного простору, що має забезпечити:

- 1) ефективну інформаційну взаємодію людей;
- 2) доступ до світових інформаційних ресурсів;
- 3) задоволення потреб в інформаційних продуктах та послугах;
- 4) розвиток електронної демократії, інформаційної економіки, електронної держави, електронного уряду, цифрових ринків, електронних соціальних та господарчих мереж².

Відомо, що вперше термін «інформаційне суспільство» було використано в 1961 році під час бесіди між японцями: архітектором Кісьо Курокавою та антропологом, професором Тадао Умесао. Пізніше цей термін з'явився в роботах Ф. Махлупа³ (США, 1962) та Т. Умесао (Японія, 1963), що працювали майже одночасно, але незалежно один від одного. Потім теорія «інформаційного суспільства» була розвинена такими відомими авторами, як Р. Карц⁴, Й. Масуда⁵, М. Порат⁶, Т. Стоуньєр⁷ та ін. Згодом вона отримала підтримку з боку дослідників, які акцентували увагу не стільки на прогресі власне інформаційних технологій, скільки на становленні технотронного суспільства, що ґрунтується на просвітництві й знаннях як найбільшій цінності буття.

Сьогодні існує багато інших визначень для окреслення ознак сучасного суспільства: «постіндустріальне суспільство» (Д. Белл⁸, Дж. К. Гелбрейт⁹), «суперіндустріальне» або «суспільство третьої хвилі» (О. Тоффлер)¹⁰, «цивілізація послуг» (Ж. Фурастьє)¹¹, «інформаційно-комп'ютерне» (Й. Масуда)¹², «постекономічне» (П. Друкер)¹³, «інформаційне» (М. Кастельс)¹⁴. Сучасні вітчизняні й дослідники пострадянського простору (В. Геець¹⁵, В. Макаров¹⁶, М. Шерешева¹⁷ та ін.) також приділяють велику увагу проблемам формування постіндустріального суспільства та становлення економіки знань на теренах своїх держав.

Протягом ХХ ст. у зв'язку з виникненням та поширенням ідеї комп'ютеризації та інформатизації різних сфер суспільного життя й економічної діяльності політологи, політекономи намагалися провести чітку межу, що відокремить концепцію інформаційного суспільства від індустріалізму. Значно вплинув на дослідження зазначених проблем твір економіста, професора Принстонського

університету Ф. Махлупа «Виробництво та поширення знань у США». Автор присвятив книгу вивченню широкого кола питань, пов'язаних з економікою наукових досліджень, освіти, засобів поширення наукової та технічної інформації. На основі розлогого матеріалу він намагався визначити економічну ефективність затрат, пов'язаних з виробництвом та поширенням усіх видів інформації. Книга отримала високу оцінку в Сполучених Штатах Америки. Ф. Махлуп, виступаючи після Другої світової війни в якості ідеолога в житті американського суспільства та впроваджуючи концепцію «інформаційного суспільства», що мала на меті тлумачення новітніх явищ, породжених новим етапом науково-технічного прогресу, комп'ютерною та інформаційною революцією, у книзі «Виробництво та поширення знань у США» включив у науковий обіг поняття «економіка знань», яке стало виявленням ролі інформаційної діяльності в національному продукті. На думку дослідника, саме «економіка знань є найвищим етапом у розвитку інформаційного суспільства, а її характерною рисою є створення сприятливих умов для розвитку людського фактора виробництва та його потенціалу...»¹⁸

Дещо пізніше його послідовник М. Порат вніс невелику зміну в термінологію. Замість поняття «економіка знань», він використав термін «економіка інформації». Наприкінці 60-х – початку 70-х років Д. Белл, американський соціолог і публіцист, сформулював та розробив теорію постіндустріального (інформаційного) суспільства, яка ґрунтується на зіставленні індустріальної та інформаційної економіки. Ця теорія в розгорнутому та деталізованому вигляді повинна була замінити теорію попереднього постіндустріального суспільства.

Дослідник Д. Белл, будучи прибічником концепції інформаційного суспільства, для якого вона стала своєрідним новим етапом розвитку теорії постіндустріального суспільства, стверджував, що «революція в організації й обробці інформації та знань, у якій головну роль відіграє комп'ютер, розвивається в контексті того, що я назвав постіндустріальним суспільством»¹⁹. На думку Д. Белла, «у столітті, що настає, вирішальне значення для економічного та соціального життя, для способів виробництва знання, а також для

характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового устрою, що ґрунтується на телекомунікаціях. Революція в організації й обробці інформації та знань, у якій головну роль відіграє комп'ютер, розгортається водночас зі становленням постіндустріального суспільства». Причому Д. Белл уважав, що для розуміння цієї революції особливо важливими є три аспекти постіндустріального суспільства. Мається на увазі перехід від індустріального суспільства до суспільства послуг, що має визначальне значення кодифікованого наукового знання для реалізації технологічних нововведень і перетворення нової «інтелектуальної технології» в ключовий інструмент системного аналізу й теорії ухвалення рішення.

Водночас сучасник Д. Белла теолог У. Мартін під інформаційним суспільством розумів «розвинуте постіндустріальне суспільство», що виникло передусім на Заході²⁰. На його думку, не є випадковим той факт, що інформаційне суспільство утверджується насамперед у тих країнах Західної Європи, а також Японії та США, де в 60-х – 70-х роках ХХ ст. сформувалося індустріальне суспільство. У. Мартін зробив спробу виділити й сформулювати основні характеристики інформатичного суспільства за такими критеріями:

1. Технологічним. Ключовий фактор – інформаційні технології, які широко застосовуються у виробництві, в установах, системі освіти та в побуті.

2. Соціальним. Інформація виступає в якості важливого стимулятора зміни якості життя, формується й утверджується «інформаційна свідомість» при широкому доступі до інформації.

3. Економічним. Інформація становить ключовий фактор в економіці як ресурс, послуга, товар, джерело доданої вартості й зайнятості.

4. Політичним. Свобода інформації, що призводить до політичного процесу, який характеризується активною участю громадян і консенсусом між різними класами та соціальними верствами населення.

5. Культурним. Визнання культурної цінності інформації за допомогою сприяння утвердженню інформаційних цінностей в інтересах розвитку окремого індивіда й суспільства загалом.

При цьому У. Мартін наголошував на тому, що комунікація являє собою «ключовий елемент інформаційного суспільства».

Дослідник відзначав, що, говорячи про інформаційне суспільство, його слід приймати не в буквальному сенсі, а розглядати як орієнтир, тенденцію змін у сучасному західному суспільстві. За його словами, загалом ця модель орієнтована на майбутнє, але в розвинених капіталістичних країнах уже зараз можна назвати цілий ряд викликаних інформаційними технологіями змін, які підтверджують концепцію інформаційного суспільства. Серед цих змін У. Мартін перераховує такі:

- ◆ структурні зміни в економіці, особливо у сфері розподілу робочої сили;
- ◆ висхідне усвідомлення важливості інформації та інформаційних технологій;
- ◆ щораз більше усвідомлення необхідності комп'ютерної грамотності;
- ◆ широке поширення комп'ютерів та інформаційної технології;
- ◆ розвиток комп'ютеризації та інформатизації суспільства й освіти;
- ◆ підтримка урядом розвитку комп'ютерної мікроелектронної технології та телекомунікацій;
- ◆ поширення комп'ютерних вірусів і шкідливих програм по всьому світу.

У світлі цих змін, на думку У. Мартіна, «інформаційне суспільство можна визначити як суспільство, у якому якість життя, а точніше перспективи соціальних змін та економічного розвитку більшою мірою залежать від інформації та її експлуатації. У такому суспільстві стандарти життя, форми праці й відпочинку, система освіти та ринок знаходяться під значним впливом досягнень у сфері інформації і знання»²¹.

З початку 90-х років терміни «інформаційне суспільство», «інформатизація» стали активно використовувати в західних країнах Європи, США²². Поняття «інформаційне суспільство» з'явилося в роботах європейських фахівців, експертів із програм розвитку сучасних суспільств. Наприкінці ХХ століття нові слова надійно зайняли своє місце як у лексиконі спеціалістів в області інформації, так і в лексиконі політичних діячів, економістів, викладачів, учених тощо. У більшості випадків ці поняття асоціювалися з розвитком

інформаційних технологій та засобів телекомунікації, що здійснювали еволюційний стрибок у нове XXI століття²³.

Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію від 27 березня 2006 року, згідно з якою 17 травня є Міжнародним днем інформаційного суспільства. Міжнародна організація, що створена для підтримки й укріплення міжнародного миру та безпеки, розвитку співпраці між державами – ООН, розробляє проекти, які дозволять прискорити економічне зростання та підйом рівня життя населення в різних країнах за допомогою інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ). Представники низки держав, члени міжнародного співтовариства, заявляють, що інформаційні та комунікаційні технології стають основою (базою) для створення глобальної економіки, заснованої на знаннях. На їхню думку, ІКТ здатні зробити важливий внесок у прискорення економічного зростання й забезпечення сталого розвитку різних країн, сприяти викоріненню бідності та ефективній інтеграції держав у глобальну економіку. Реалізація цих проектів дозволить ефективно розвивати міжнародне співробітництво, спільно вирішувати економічні, екологічні, військові, правові та інші проблеми, у тому числі в освіті, туризмі та культурі. Зрештою відбудеться інтеграція державних і банківських, громадських структур, виробництв та інших утворень.

1.2. Що таке «інформація, інформаційні технології»?

Слово «інформація» походить від лат. «informatio», що в перекладі означає «відомості, роз'яснення, ознайомлення». Поняття «інформація» розглядалося ще античними філософами. У сучасному світі інформація являє собою один з найважливіших ресурсів та одну з рушійних сил розвитку людського суспільства. Відомо, що інформаційні процеси, які відбуваються в матеріальному світі, живій природі й людському суспільстві вивчаються (або принаймні враховуються) усіма науковими дисциплінами від філософії до маркетингу. За визначенням деяких сучасних фахівців, «інформацією є відомості, що сприймаються людиною або спеціальними пристроями як відображення фактів матеріального світу в процесі комунікації»²⁴.

У підручнику з інформатики С. В. Симонович знаходимо таке визначення: «Інформація – це продукт динамічної взаємодії об'єктивних даних і суб'єктивних методів (природних, апаратних, програмних та інших»²⁵. Автор виділяє також три підходи, які наукові дисципліни й законодавці застосовують до визначення поняття «інформація»: антропоцентричний (те, що може стати знаннями), техноцентричний (ототожнення інформації з даними) і недетермінований (ухвалення поняття як фундаментального з відмовою від визначення)²⁶.

З точки зору філософії, інформація – це нематеріальна (логічна, абстрактна) форма руху, яка генерується мозком у вигляді понять, категорій, уявлень. Нематеріальна форма руху виражається (матеріалізується) у вигляді конкретних відомостей: цифри, букви, символи, знаки, які передають смисли (поняття), бо нематеріальна форма руху не може проявитися по-іншому. Саме із цими конкретними виразниками нематеріальної форми руху (інформацією) має справу людина: зберігає, переробляє, оперує й т. ін.²⁷

Для досліджень самоорганізації динамічних систем у синергетиці Д. С. Чернавський пропонує користуватися визначенням на зразок запропонованого Г. Кастлером²⁸: «Інформація є запам'ятований вибір одного варіанта з кількох можливих і рівноправних». До речі, це визначення досить широко використовується в природничих науках, а також допускає введення міри – кількості інформації.

Видатний американський учений, математик і філософ, засновник кібернетики та теорії штучного інтелекту Н. Вінер уважав, що «інформація – це не матерія й не енергія, інформація – це інформація»²⁹.

Основним призначенням інформації, безумовно, є її використання, бо, маючи властивості, по-перше, адресність, актуальність, можливість кодування, високу швидкість збору, обробки й передачі, достатність, достовірність, багаторазовість використання, правову коректність, повноту, своєчасність, вона представляє інтерес для різних категорій користувачів. По-друге, якщо її розглядати як деякий фізичний об'єкт, то не виникає сумнівів, що інформацію можна:

- 1) створювати (генерувати);
- 2) передавати (транслювати);

- 3) берегти й зберігати;
- 4) обробляти (переробляти).

Дослідженнями в області способів отримання, зберігання, передачі й обробки семантичної інформації займається інформатика, що сформувалась як наука в середині минулого століття.

Здібності й можливості людей обробляти інформацію обмежені, особливо в умовах масивів (обсягів) інформації, що постійно та стрімко зростають. Саме тому виникла необхідність використовувати способи зберігання, обробки й передачі інформації (інформаційні технології), відчужені (вилучені) від живого носія – людини. Термін «технологія» («*techne*») грецького походження, що означає мистецтво, майстерність і вміння. Будь-яка технологія пов'язана з виконанням певних операцій і процесів, зміною якості, форми, стану й змісту матеріалу, об'єкта й т. ін. Найпростішим видом технології, таким, що практично не використовує будь-які технічні засоби, є доставка листоношею поштових відправлень (листів, телеграм, газет і журналів) за вказаними адресами. Технології, що призначені для вирішення інформаційних завдань за допомогою різних методів і програмно-технічних засобів, наприклад, пов'язаних з: прийманням і зберіганням інформації; її обробкою й перетворенням у форму, зручну для людини, називають інформаційними, а іноді – комп'ютерними. Комп'ютерними їх називають тому, що комп'ютери складають основу технічних засобів інформаційних технологій (ТЗІТ).

Під терміном «інформаційні технології» розуміється також:

◆ сукупність програмно-технічних засобів обчислювальної техніки (ЗОТ), прийомів, способів і методів їх застосування, призначених для збору, зберігання, обробки, передачі й використання інформації в конкретних предметних областях;

◆ сукупність методів, виробничих і програмно-технологічних засобів, об'єднаних для забезпечення збору, зберігання, обробки, відображення й поширення інформації.

Інформаційні технології представлені ще й методами та способами, що використовують комп'ютерні програмно-технічні засоби, окремі або сукупні інформаційні процеси та операції для досягнення поставлених цілей. Інформаційні технології

використовують при вирішенні різних (соціальних, економічних, виробничих, культурних) та інших проблем, пов'язаних з діяльністю людей і довкіллям.

Слід пам'ятати, що саме властивості інформації визначають властивості інформаційних технологій.

Інформаційні технології призначені для зниження трудомісткості процесів використання інформаційних ресурсів.

Практично будь-який технологічний процес може бути частиною складного процесу. Він також може включати в себе набір простих (менш складних) технологічних процесів та операцій. Технологічну операцію вважають елементарним (простим) технологічним процесом. Так, у технології доставки пошти існує операція сортування листів, газет і журналів, які надійшли у відділення.

Еволюцію інформаційних технологій прийнято розглядати з моменту винаходу в Німеччині друкарства, тобто із середини XV ст. (хоча інформаційні технології існували з моменту формування розумової та фізичної діяльності людини).

Наступний (другий) етап у розвитку інформаційних технологій пов'язують з виникненням фотографії (1839 р.), електричного телеграфу (1832 р.), телефону (1876 р.), радіо (1895 р.), кінематографу (1895 р.), бездротової передачі зображення на відстані (1907 р.) і промислового телебачення (кінець 1920-х рр.).

З появою та широким використанням електронних засобів обчислювальної техніки за допомогою інформаційних технологій починає формуватися інтелектуальна індустрія. Це принципово новий (третій) етап розвитку інформаційних технологій, орієнтований на задоволення персональних інформаційних потреб людей. Він формується із середини 1960-х рр. і характеризується процесами централізованої обробки значних масивів інформації в обчислювальних центрах, які забезпечували колективне використання наявних у них інформаційних ресурсів.

Із середини 1970-х рр. починається 4-й етап, пов'язаний з появою персональних комп'ютерів. На цьому етапі використовується як централізована обробка даних, так і децентралізована, що дозволяє вирішувати локальні завдання й працювати з локальними базами даних на робочому місці користувача.

Поява 5-го етапу (початок 1990-х рр.) обумовлено досягненнями в області телекомунікаційних технологій і розподіленої обробки інформації.

Подальший розвиток інформаційних технологій (6-й етап) фахівці пов'язують з використанням у XXI ст. нанотехнологій та суперкомп'ютерів для виконання різноманітних інформаційних процесів з допомогою об'єднаних обчислювальних потужностей комп'ютерів, розташованих у будь-яких місцях нашої планети й пов'язаних між собою за допомогою телекомунікацій (Інтернету).

З точки зору використовуваних видів інструментарію інформаційних технологій виділяють такі періоди:

◆ до другої половини XIX ст., що пов'язаний з використанням «ручних» інформаційних технологій. Їхнім інструментом переважно були канцелярське приладдя та засоби поштового зв'язку, які забезпечували пересилання листів, пакетів та бандеролей;

◆ кінець XIX ст., який ще називають періодом «механічних» технологій. У цей період до названого інструментарію додаються засоби оргтехніки (друкарські машинки, телеграф, телефон, магнітофони й диктофони). Інформаційні комунікації підтримуються за допомогою більш досконалих засобів доставки пошти;

◆ 1940–1960-ті рр. «електричних» технологій, інструмент яких складають: великі ЕОМ та програмне забезпечення до них, електричні друкарські машинки, настільні копії, портативні диктофони й т. ін. У цей період розвиваються й удосконалюються наявні інформаційні комунікації, з'являється телебачення, системи передачі даних по повітряних і безповітряних лініях зв'язку;

◆ початок 1970-х рр. – «електронні» технології. Основний інструментарій – великі ЕОМ із створюваними на їхній базі автоматизованими системами керування (АСК) та інформаційно-пошуковими системами (ІПС). З'являються факсимільні засоби передачі даних, комп'ютерні обчислювальні та інформаційні комунікації: локальні та міжміські обчислювальні мережі;

◆ середина 1980-х рр., яка характеризується використанням нових комп'ютерних технологій. Основним інструментом у цей період стає персональний комп'ютер. Для нього створюється безліч різних програмних продуктів і периферійних пристроїв.

З'являються автоматизовані робочі місця (АРМ), у тому числі локальні (на одному персональному комп'ютері), і системи підтримки прийняття рішень. Інформаційні комунікації називають телекомунікаціями. Вони включають локальні, регіональні, глобальні (міжнародні) та інші комп'ютерні мережі. Зростання складності інформаційних систем (ІС) викликає роз'єднаність та різноманітність розробників, користувачів, апаратних засобів і т. п., необхідність їх інтеграції;

♦ початок ХХІ ст., що визначають як період формування інформаційних суспільств. Він характеризується глобалізацією інформаційних технологій та пов'язаних з ними застосуванням суперкомп'ютерів, квантових і нанокомп'ютерів та технологій. В області телекомунікацій усе частіше використовуються оптичні дротові й бездротові системи, а також інші бездротові комунікації. Інструментарій інформаційних технологій деколи називають базою або платформою інформаційних технологій.

1.3. Інформатизація сучасної економіки та суспільства

На початку ХХІ ст. активне перетворення інформації на самостійний фактор виробництва та впровадження інформаційних технологій у життєдіяльність суспільств набуло ключового значення. Розвиток інформаційних технологій, що здійснюється за рахунок науково-технічного прогресу (НТП), сприяє створенню нових засобів виробництва, удосконаленню різних служб обслуговування й т. ін. У результаті з'являються величезні, поширювані в суспільстві масиви (обсяги), які формують інформаційне середовище (сферу), таку діяльність, що спрямована на:

- 1) створення й поширення інформації;
- 2) формування інформаційних ресурсів, підготовку та надання інформаційних продуктів і послуг;
- 3) споживання інформації.

Ось чому інформаційні технології почали відігравати значну роль у розвитку економіки й суспільства. Оскільки розвиток суспільства тісно пов'язаний з розвитком економіки, його просто неможливо розглядати поза суспільством. З метою вирішення

економічних завдань чи проблем, розв'язання певних питань у будь-якому суспільстві одночасно створюється й використовується багато різних технологій. Сучасні суспільні процеси включають такі технології: економічну, соціальну, політичну, духовну, екологічну, демографічну, інформаційну та інші. Останні можуть існувати самостійно й у більшості випадків вони зазвичай пов'язані з тими процесами, що відбуваються в суспільстві. У цих процесах їхнє завдання може бути пов'язане, наприклад, з управлінням державою та бізнесом. Так, в управлінні державою використання інформаційних технологій, перш за все, допомагає державним органам контролювати збір податків і витрати, збирати статистику та виконувати інші функції, спрямовані на зміцнення держави³⁰. Заразом однією із загальних тенденцій розвитку світового сучасного суспільства є його трансформація до інформаційного суспільства та «суспільства знань» на основі широкого впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усі сфери життєдіяльності держави, суспільства взагалі та особистості зокрема. Провідна роль у цьому напрямі належить упровадженню електронного врядування, що, на думку фахівців, дозволить кожному громадянину мати можливість створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, щоб користуватися й обмінюватися ними, реалізовувати свій потенціал для забезпечення особистого та суспільного розвитку й підвищення якості життя³¹.

В Україні ця наукова інновація також знаходить своє відображення у формуванні системи електронного врядування.

1.4. Проблеми впровадження електронного врядування в Україні

Головною метою впровадження електронного врядування в Україні є досягнення світових стандартів якості електронних адміністративних послуг, відкритість і прозорість дій влади для звичайних громадян, представників бізнесу та громадських організацій. Такий спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж і сегментів глобальної

інформаційної мережі забезпечить функціонування органів влади в режимі реального часу та зробить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними. Упровадження електронного врядування може мати корисні наслідки для розвитку українського суспільства: відкритість діяльності публічної адміністрації; економія часових і матеріальних ресурсів; забезпечення доступу до публічної інформації за допомогою сучасних інформаційних технологій; звільнення службовців від рутинної роботи; деперсоналіфікація взаємовідносин громадян, представників бізнесу у взаєминах з державними чиновниками; створення єдиного «пункту контакту» громадян з державними структурами; можливість цілодобового отримання адміністративних послуг; підвищення рівня демократизації суспільства тощо. На думку фахівців, електронне врядування здатне змінити саму природу влади, зробити її більш підконтрольною громадськості, забезпечуючи реальну участь громадян у суспільно-політичних процесах, що зі свого боку вплине, наприклад, на створення нормальних умов для розвитку бізнесу, поліпшення інвестиційного клімату, зростання економіки в державі, що, безперечно, покращить рівень життя населення загалом.

Незважаючи на те, що в такому випадку головною складовою управління державою має виступити електронний уряд – єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування із громадянами та суб'єктами господарювання, він не є доповненням або аналогом традиційного уряду, а лише визначає новий спосіб взаємодії на основі активного використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) із метою підвищення ефективності надання державних послуг³².

Деякі фахівці вважають, що перехід від традиційного управління до електронного врядування (що передбачає, перш за все, сприяння суспільному розвитку й стабільності) має відбуватися поступово, супроводжуватись відповідними змінами в розвитку свідомості суспільства й самосвідомості кожного окремого громадянина. Електронне врядування, як будь-яка система, має свої переваги та недоліки, що пов'язані зі специфічними особливостями функціонування в умовах еволюційного переходу від

традиційного управління до електронного врядування. Розглядаючи «електронне врядування» як ідею, науковці звертають увагу на її певну суперечливість³³, що обумовлена наявністю певних протилежностей. Переваги електронного врядування є цілком наочними й зрозумілими, а що стосується недоліків цієї системи, то, вірогідніше за все, ними можуть виявитись слабкі місця³⁴, які за певних умов використання в злочинних цілях або банального зловживання службовим становищем з боку зацікавлених осіб можуть завдати шкоди інтересам держави або громадян. Так, на думку дослідників, широке застосування комп'ютерних технологій може спричинити зменшення ролі органів влади в процесі прийняття управлінських рішень, бо в умовах «електронної демократії» забезпечується можливість участі в ухваленні управлінських рішень широкими верствами населення. Необхідним є також і чітке встановлення в законодавчому порядку можливостей доступу чи навіть несанкціонованого доступу громадян до певних видів інформації³⁵ та посилення відповідних санкцій за її приховування чиновниками. Тож постає об'єктивна проблема розподілу доступу до інформації, яку простим упровадженням online-уряду розв'язати не можна. Це, як правило:

- ◆ слабка захищеність від нового класу соціальних злочинів, що ґрунтуються на використанні сучасних інформаційних технологій (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство та ін.);

- ◆ можливість здійснювати електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій;

- ◆ можливість використання нових інформаційних технологій з політичною метою;

- ◆ використання в якості інформаційної зброї для впливу на психіку та свідомість людей.

На нашу думку, останній недолік узагалі є значущим для розуміння подальшого сенсу безпечного існування людини у світі.

Незаперечним є той факт, що зараз інформаційні технології відіграють роль тієї стратегічно важливої галузі, яка впливає на всі сторони життєдіяльності людей у будь-якому суспільстві (державі). Якісно новим моментом стає можливість управління великими

комплексами організацій і виробництвом систем, що вимагають координації діяльності сотень тисяч і навіть мільйонів людей. Наразі триває бурхливий розвиток нових наукових напрямів, таких як інформаційна теорія, інформатика, кібернетика, теорія прийняття рішень, теорія ігор тощо, тобто напрямів, пов'язаних саме із проблемами організаційних множин. Фахівці з інформаційних технологій стверджують, що головна мета полягає в тому, щоб людям у будь-якому куточку планети стало краще жити. Отже, через це вони набувають поширення в електронній комерції, забезпечуючи доступ до фінансових ринків; сприяючи вирішенню проблем, пов'язаних із збільшенням зайнятості, припливом інвестицій, особливо в малий і середній бізнес; підвищуючи продуктивність, розширюючи можливості всіх верств суспільства, знаходячи застосування в дистанційній освіті й телемедицині, управлінні навколишнім середовищем та його моніторингу для запобігання катастроф та ін. У бізнесі інформаційні технології є головним інструментом управління компанією, контролю за витратами, способом збільшення продуктивності праці й доходів. Вони є засобами аналізу фінансової та виробничої діяльності, оцінки ефективності бізнесу, маркетингу, управління виробництвом і взаєминами з клієнтами, зберігання інформації, навчання й контролю знань, збору та аналізу різних статистичних даних.

Ключові (головні) елементи світової економіки (фінансова глобалізація, глобалізація ринків товарів і послуг) спираються на інформаційні ресурси, розміщені в глобальних мережах. Їхня інтеграція (об'єднання) здійснюється в результаті широкого використання світових телекомунікацій, наприклад, космічних засобів зв'язку (супутники зв'язку).

Провідні дослідники проблематики стверджують, що сучасний бізнес неможливий без його інформаційного забезпечення за допомогою Інтернету. При цьому глобальна світова економіка працює, як єдине ціле в реальному масштабі часів, утворюючи єдиний світовий інформаційний простір. Така технологія сприяє різкому зростанню обсягів інформаційних продуктів і послуг, використання електронної торгівлі в бізнесі.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій відкриває широкі можливості для економічного зростання й соціального розвитку держав, але одночасно створює проблеми та ризики, породжує поглиблення міждержавної й внутрішньодержавної нерівності. Зокрема, мова йде про нерівні можливості людей створювати й використовувати наявні електронні інформаційні ресурси, особливо в Інтернеті.

Якщо доступ до використання цих технологій не буде розширений, то значна частина населення країн, що розвиваються, не отримає користі від них. Величезний потенціал інформаційно-комунікаційних технологій недостатньо застосовується. Це призводить до появи «цифрового розриву» («цифрової прірви», «цифрового вододілу»), «віртуального бар'єру» на шляху торгівлі. Такий бар'єр здатний ізолювати від ринків виробників, організації і держави, які не мають доступу до нових технологій.

Найважливіша властивість ринкової економіки, що пронизує всі її інститути, – підприємницька діяльність. Вплив ідеї зміни в економічному розвитку призвів до виникнення ризикованого науково-технічного (технологічного) бізнесу – венчурного бізнесу (від англ. *venture* – ризикований)³⁶. Він почав формуватися урядом США в 50-х роках минулого століття. Основними етапами його розвитку стали: 1970-ті роки, коли з'явилися напівпровідники та біотехнології в рамках розвитку генної інженерії; потім – 1980-ті роки, коли в наше життя «увійшли» персональні комп'ютери; наступними були 1990-ті роки пов'язані з «народженням» Інтернет-бізнесу. Саме тоді був створений спеціальний інститут (Small Business Administration) та прийнятий спеціальний закон про інвестиції в малому бізнесі.

Венчурний бізнес (коротко – венчур) має особливе значення в процесах створення ефективної та конкурентоспроможної сучасної економіки. Високі технології, що створюються на базі венчура, дозволяють країні (особливо з «економікою, що наздоганяє») наблизитися до доходів розвинених країн світу. Місію створення кластерів високих технологій саме тут і виконує венчурний інноваційний бізнес. Венчурний бізнес є провідною креативною частиною хвильового інноваційного процесу.

Розвинений технологічний венчурний бізнес є тим базовим сектором постіндустріальної та нової економіки, який визначає здатність країни утримувати конкурентоспроможні світові позиції в передових технологіях.

Експерти вважають, що наступними хвилями розвитку венчурного бізнесу будуть:

- ◆ технології безпеки в широкому сенсі (особистої, інформаційної, корпоративної, державної тощо);
- ◆ нанотехнології;
- ◆ біотехнології.

Особливістю венчурного бізнесу є дуже високий інтелектуальний і професійний рівень венчурних підприємців і менеджерів. Їхні знання й досвід перебувають на перетині фундаментальної та прикладної наук, інноваційного менеджменту, знань високотехнологічних виробництв. Тож основним інтенсивним чинником розвитку венчуру є високоякісний людський капітал. Серед останніх вітчизняних публікацій із проблеми формування інформаційного суспільства та інформаційної економіки необхідно відзначити праці П. Леоненка, В. Ляха, В. Мунтіяна, Л. Федулової, А. Чухна, П. Юхименка та ін.

1.5. Інформаційні технології в освіті: дистанційне, електронне навчання, медіаосвіта

Сьогодні існування організму, людини, групи, суспільства визначається рівнем розвитку та якістю функціонування (а взагалі-то «безпекою») інформаційного середовища. Оборона, зв'язок, транспорт, енергетика, фінанси, наука, ЗМІ – усе залежить від комп'ютера. Соціолог М. Кастельс назвав суспільство, що існує зараз, «мережевим»³⁷. Епоха інтенсивного освоєння інформаційного ресурсу підкоряє собі не лише світ загалом, а й людину зокрема.

Глобальні зміни, що спостерігаємо з появою інформаційного століття, «зачепили» й систему освіти. В останні два десятиліття особливо активно увійшло в наше життя та набуває поширення навчання із застосуванням комп'ютерних технологій. Не викликає сумнівів той факт, що традиційна схема здобуття освіти людиною

в першій половині свого життя морально застаріла й потребує заміни безперервною освітою та навчанням протягом усього життя. Для нових форм освіти характерні інтерактивність і співробітництво в процесі навчання. На думку дослідників, «мають розроблятися нові теорії навчання, освіта, безумовно, повинна орієнтуватися на того, хто отримує знання, навчання не може обмежуватися часом і простором. Для підвищення якості освіти необхідним є також інтенсивне використання нових освітніх технологій»³⁸.

У цьому інформаційному потоці змінився підхід до освіти, сама категорія навчання. Якщо раніше людина повинна була засвоїти знання, щоб потім зстосовувати їх у практичній діяльності, то сьогодні це не актуально. Людина інформаційного століття може, не виходячи з дому, зайти в мережу, написати фразу та отримати безліч відомостей. Усе це впливає на звичний спосіб життя. Освіта також перетворюється на масову спеціальність. Сенсаційної освіти – передача знання – утратив свою актуальність. Згадаємо М. Ломоносова, який пройшов у люту зиму пішки з далекої півночі до Москви, щоб навчатися, отримати освіту, читати наукові книжки, набувати досвіду, спілкуватися з відомими вченими, щоб і самому стати одним з найосвіченіших людей епохи. Уявімо: чи зробив би він це тепер? Напевно, ні. Зараз, сидючи вдома перед екраном комп'ютера, можна отримувати будь-яку інформацію будь-коли з будь-якого куточка Землі.

Знання сьогодні – це здатність людини отримувати необхідні дані, обдумувати та обробляти потрібну інформацію. І хоча важливою складовою інформації є знання, інформація не завжди перетворюється на знання. Вона може бути динамічною, коли мова йде про поширення та функціонування знань, тому що одні й ті ж самі дані можуть бути різною інформацією. Отримавши якісь дані, людина їх засвоює (сприймає й розуміє), а потім перетворює (інформаційно-когнітивний процес) на нову (принаймні для себе) інформацію. Так відбувається відтворення (оновлення) знань, а також отримання нових особистих та суспільних знань. Інформаційні технології змінюють і саму модель навчального процесу, супроводжуючи перехід від репродуктивного навчання – «переливу» знань з однієї голови в іншу, від викладача до студентів –

до креативної моделі (коли в навчальній аудиторії за допомогою нового технологічного й технічного забезпечення моделюється життєва ситуація або процес, студенти під керівництвом викладача повинні застосувати свої знання, проявити творчі здібності для аналізу модельованої ситуації та вирішити поставлені завдання). Фахівці вважають, що розвиток традиційних і нових технологій повинен відбуватись за принципом додатковості та взаємодіювання своєю чергою дозволяє говорити про принципово новий вимір освітнього середовища – глобальний вимір, що існує в реальному часі й асоціює всю сукупність освітніх технологій³⁹.

На сьогодні щораз більша роль інформаційно-соціальних технологій в освіті дозволяє вирішувати, як мінімум, три основні завдання:

- ◆ забезпечення виходу в мережу Інтернет кожного учасника навчального процесу, у будь-який час і з різних місць перебування;
- ◆ розвиток єдиного інформаційного простору освітніх індустрій і присутність у ньому в різний час незалежно один від одного всіх учасників освітнього та творчого процесу;
- ◆ створення, розвиток та ефективне використання керованих інформаційних освітніх ресурсів, у тому числі особистих баз користувачів, банків даних і знань учнів та педагогів з можливістю повсюдного доступу для роботи з ними.

Надзавдання розуміння й реалізації проблеми інформатизації освіти полягає в досягненні глобальної раціоналізації інтелектуальної діяльності в суспільстві з метою підвищення ефективності та якості підготовки тих, хто навчається, забезпеченні підготовки майбутніх кадрів з новим типом мислення, що відповідає вимогам постіндустріального суспільства⁴⁰.

«Успіх Інтернет-технологій пояснюється тим, що вони можуть «надати всім усе»⁴¹.

«Однією з найважливіших особливостей Інтернет-простору, як уважає Н. Барб'юльс, є його глобальний характер, що дозволяє здійснювати практично миттєвий зв'язок і спілкування⁴². Уже зараз це середовище незамінне й змусшує контактувати найрізноманітніші суспільства й культури. Тим самим Інтернет є як головною причиною глобалізації, так і її найбільш наочним проявом.

Завдяки Інтернету освітня сторона глобалізації має досить значний вплив як на традиційні навчальні заклади, так і на розвиток різноманітних освітніх нововведень, таких як віртуальні університети й дистанційне навчання. У всіх цих організаціях потрібні глибокі та радикальні зміни структури, методики викладання й досліджень, а також підготовка управлінського та викладацького персоналу⁴³.

Як стверджують фахівці, основними достоїнствами використання інформаційних технологій у навчанні (незважаючи на деякі недоліки, як-от: обмеженість курсу, великі витрати часу на його створення, неможливість модифікації) можна вважати:

- ◆ новаторську ідею;
- ◆ зосередження тематичної інформації на машинозчитувальному носії;
- ◆ продуманий з методичної точки зору якісний тренінг;
- ◆ надання інтерактивних можливостей;
- ◆ зручність використання;
- ◆ доступність⁴⁴.

Дещо пізніше впроваджується дистанційне навчання, що ґрунтується на іншому освітньому підході, який був позбавлений перерахованих вище недоліків і мав додаткові можливості. В основу освітнього процесу при дистанційному навчанні була покладена цілеспрямована й контрольована інтенсивна самостійна робота того, хто вчиться (у зручному для себе місці, за індивідуальним розкладом, з комплектом спеціальних засобів навчання), і можливість контакту з викладачем у процесі навчання. Серед переваг дистанційного навчання виокремлено: 1) гнучкість графіка навчання; 2) можливість навчатися за індивідуальним планом згідно із власними потребами й можливостями; 3) об'єктивну й незалежну від викладача методику оцінки знань; 4) можливість консультуватися з викладачем під час навчання; 5) відносну дешевизну навчання.

Для викладачів така форма навчання насамперед означає появу додаткової можливості подачі матеріалу студентам, тобто фактично з'являється можливість при тому ж навантаженні навчати більшу кількість студентів⁴⁵.

Останнім часом ступінь залученості мережі Інтернет у навчання, кількість online-курсів, їхня тематика, різні способи реалізації

освітніх програм та загальна спрямованість системи освіти загалом призвели до виникнення більш місткого терміна «e-Learning» (скорочено від англ. Electronic Learning – електронне навчання) – передача знань та управління процесом навчання загалом за допомогою «використання нових технологій мультимедіа та Інтернету. Підвищення якості навчання в цьому випадку здійснюється за рахунок поліпшення доступу до ресурсів та сервісів, а також віддаленого обміну знаннями й спільної роботи»⁴⁶. Безумовно, джерелом електронного навчання стало використання комп'ютерів в освіті, а набуває поширення воно, удосконалюючи можливості, завдяки розвитку Інтернету й мультимедіа. Ключовими моментами його є консалтинг, контент, технології, сервіси й підтримка. Ми всі пам'ятаємо, як ще декілька десятків років тому навчання з використанням комп'ютерів чергувалося зі звичайними, класичними практичними заняттями, що супроводжувалися спілкуванням з викладачем. Стрімкість розвитку сучасного світу вимагає застосування найбільш швидких і дешевих способів генерації та передачі знань. Електронне навчання як інструмент відповідає цим цілям. Світова індустрія електронного навчання ще у 2000 році становила 48 млрд доларів. Електронне навчання зараз – це процес, у якому використовуються інтерактивні електронні засоби доставки інформації: компакт-диски, корпоративні мережі, Internet. До електронного навчання відносяться також електронні підручники, освітні послуги й технології.

Окрім вирішення свого першочергового завдання – навчання на відстані за допомогою Інтернет, e-Learning також є відмінним доповненням очної форми навчання й може слугувати підґрунтям для підвищення якості та ефективності традиційного навчання.

E-learning (електронне навчання) визнається потужним засобом управління освітнім процесом⁴⁷. На відміну від дистанційного навчання, воно використовує всі переваги сучасних ПК: графіку, звук, тривимірні сцени й анімації, віртуальні тренажери й т. ін. Якщо порівнювати з комп'ютерним навчанням, коли користувач працює один на один із ПК, то електронне навчання передбачає використання мережевих можливостей; передачу результатів навчання керівнику й працівникам навчальної частини, можливості

спільної роботи, консультацій та обговорення, обмін досвідом, підтримку викладача й багато іншого⁴⁸.

Перевагами E-Learning є:

- ◆ велика свобода доступу – той, хто навчається, має можливість доступу через Інтернет до електронних курсів з будь-якого місця, де є вихід у глобальну інформаційну мережу;

- ◆ компетентна, якісна освіта – курси створюються за участю цілої команди фахівців, що робить e-Learning зрілим і якісним навчанням;

- ◆ більш низькі ціни на доставку навчання – в електронному навчанні процес доставки освіти включає в себе тільки обмін інформацією через Інтернет без витрат з боку того, хто вчиться, на придбання навчально-методичної літератури;

- ◆ можливість розподілу змісту електронного курсу на модулі – невеликі блоки інформації дозволяють зробити вивчення предмета більш гнучким і спрощують пошук потрібних матеріалів;

- ◆ гнучкість навчання – тривалість і послідовність вивчення матеріалів слухач обирає сам, повністю адаптуючи весь процес навчання під свої можливості й потреби;

- ◆ можливість навчання на робочому місці – здобуття освіти без відриву від роботи (при наявності такої), а також удома, у дорозі з використанням мобільного Інтернету;

- ◆ можливість розвиватися в ногу із часом – користувачі електронних курсів: і викладачі, і студенти – розвивають свої навички та знання у відповідності з новітніми сучасними технологіями та стандартами. Електронні курси також дозволяють своєчасно й оперативно оновлювати навчальні матеріали;

- ◆ можливість визначати критерії оцінки знань – в електронному навчанні є можливість виставляти чіткі критерії, за якими оцінюються знання, здобуті учнем у процесі навчання;

- ◆ ефективність електронного курсу (порівняно із друкованими документами): анімації, віртуальні рольові ігри, інтерактивні моделі та тренажери тощо допомагають наочно й захопливо донести до студента знання і вміння там, де читання тексту, як правило, дає незначний ефект.

До того ж електронне навчання передбачає створення розподіленої спільноти користувачів соціальних мереж, що ведуть загальну віртуальну навчальну діяльність; формування та підвищення інформаційної культури всіх користувачів, що сприяє підвищенню ефективності звичайної діяльності; доступність вищої освіти особам з особливостями психофізичного розвитку.

У 2010 році з'явилась іще одна форма навчання – масові відкриті онлайн-курси, які дозволяють одночасно навчати сотні тисяч осіб. Оскільки концепція електронного навчання сучасного зразка розвивається разом з технологіями Інтернет-з'єднань, то вона включає в себе можливість практично з будь-якого місця завантажити додаткові матеріали, що підкріплюють отриману за допомогою електронних посібників теорію, передати виконане завдання, порадитися з викладачем. Головне, щоб усі ці функції підтримував носій електронних програм. Зараз розвиток електронного навчання безпосередньо залежить від розвитку носіїв, але електронні підручники, що повністю розкривають його потенціал, поки знаходяться на стадії розробки.

Електронне навчання в освітньому сегменті

На думку експертів, нові інформаційні технології навчання дозволяють підвищити ефективність практичних і лабораторних занять не менш ніж на 30 %, об'єктивність контролю знань учнів – на 20–25 %. Успішність у групах, які навчаються з використанням освітніх ІТ, як правило, вище в середньому на 0,5 бала (за п'ятибальною системою оцінки). Зокрема, швидкість накопичення словникового запасу за комп'ютерної підтримки вивчення іноземних мов підвищується у 2–3 рази⁴⁹.

Не можна не згадати також і про те, що останніми роками продовжує впроваджуватися такий напрям, як медіаосвіта (від англ. Mediaeducation, від лат. media – засоби), – напрям у педагогіці, що виступає за вивчення школярами масової комунікації та розглядає процес формування майбутньої особистості, а також розвиток її творчих, комунікативних здібностей, критичного мислення на матеріалі й через засоби масової комунікації, тобто за допомогою та на основі засобів масової комунікації (медіа)⁵⁰.

Основне завдання медіаосвіти – підготувати нове покоління до життя в сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації, навчити людину розуміти її, усвідомлювати наслідки її впливу на психіку, опановувати способи спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних коштів.

У вітчизняних публікаціях термін «медіаосвіта» до 1987 не вживався. Хоча ще у 20-ті рр. простежуються дві основні лінії, що заклали основи медіаосвіти: кіноосвіта (В. В. Вайсфельд, Ю. Н. Усов та ін.) і дитяча та юнацька журналістська творчість. Із середини 60-х рр. фахівцями ведуться експерименти з уведення в навчальний курс навчального предмета «Основи кіномистецтва», а із середини 80-х рр. – «Основи аудіовізуальної культури». Найбільш масовими формами медіаосвіти стали радіо-, теле- та відеостудії при навчальних закладах, установах додаткової освіти дітей; лекторії при кінотеатрах, клуби поціновувачів кіно, відео, юних журналістів та ін.

Зараз медіаосвіта здійснюється в різноманітних формах, які можна розділити на шкільні й позашкільні. Наприклад, у Франції широко використовуються обидві форми, включно із широкомасштабним міжвідомчим експериментом «Активні юні глядачі», що є унікальним варіаном взаємодії системи освіти з телебаченням. Ряд французьких фахівців вважає, що саме школа повинна взяти на себе відповідальність за організацію медіаосвіти, оскільки тільки вона зможе гарантувати повне охоплення учнів медіаосвітою.

До початку 90-х рр. ідеї медіаосвіти реалізуються більш ніж в 40 країнах. Значну роль у розвитку медіаосвіти відіграли міжнародні організації: ЮНЕСКО, Міжнародна асоціація візуальної грамотності (США), Центр зв'язку між освітою і масовою комунікацією та Рада культурної кооперації при Європейській раді (Франція) та ін.

Згодом з'явилися два основні підходи до організації медіаосвіти: інтегрований (вивчення масової комунікації в курсі традиційних предметів) і спеціальний (уведення нового предмета). У світовій практиці інтегрований підхід реалізується насамперед у програмах з рідної мови, літератури, суспільствознавства та ін.

Поряд із цим, на думку багатьох сучасних дослідників, активно впровадження інформаційних технологій в освіту, вочевидь,

негативно впливає на учасників навчально-виховного процесу⁵¹, тому вкрай актуальною є проблема співвідношення традиційних та електронних форм навчання в контексті ефективності освіти в новому освітньому середовищі⁵². Так, В. В. Жолудева, Н. С. Панарський та ін. вважають, що розвиток і розширене використання освітніх ІТ напрямів пов'язані із проблемою зміни ефективності навчання⁵³. Інші автори стверджують, що при організації та впровадженні електронного й дистанційного навчання в систему освіти постає проблема оцінки ефективності такого навчання порівняно із традиційним навчанням⁵⁴. За визначенням самих користувачів, перше місце посідає різний, але нерівноправний доступ; друге – невиправдано високі очікування; третє – утрата особистого спілкування; четверте – еквівалентність диплома роботі; п'яте – рух у напрямі до міжнародної стандартизації⁵⁵.

Як показують дослідження, розв'язання цього питання є досить складним та багатоплановим процесом, що не має дотепер кінцевого вирішення. Запитання, що турбує дослідників, полягає в тому, яким буде кінцевий результат? Сучасну людину більше на гнітить жага знань. Перенасичення простору інформацією призвело до її відторгнення. Упровадження інформаційних технологій, безумовно, впливає на якість та зміст освіти. Витрати матеріальних ресурсів і часу на його досягнення, сама ефективність навчання вимірюються зазвичай чи то результатами контрольних робіт у балах, чи то результатами тестування. При цьому, як правило, порівнюють групи учнів, що використовували й не використовували комп'ютерні засоби підтримки навчання. До того ж вкладання коштів здебільшого в електронне навчання значним чином вплине на стан справи у вищій освіті: усі інші навчальні заклади опиняться в дуже складній ситуації. Згодом їхня кількість буде повільно зменшуватися. А пізніше, можливо, вони зовсім припинять своє існування⁵⁶.

Отже, система освіти повинна враховувати виклики та перспективи ХХІ століття, але понад усе – найважливіші потреби людини, та, насамперед, її можливості в сучасному інформаційному суспільстві⁵⁷.

1.6. Людина в сучасному соціокультурному просторі

Останніми роками проблема негативного впливу на людину досягнень інформаційного суспільства є очевидною та полягає в неможливості комфортного й безпечного існування людини в сучасному світі. З кожним днем інформації стає все більше, вона весь час оновлюється, призводячи до інформатизаційної перебудови всіх верств суспільства. У життєдіяльності розвинутих країн уже «вимальовується» картина, яку описали теоретики інформаційного суспільства (Д. Белл, Ф. Махлуп, Э. Тоффлер), прогнозуючи, що «весь світовий простір перетвориться на єдину комп'ютеризовану громаду... Люди будуть жити в електронних квартирах і котеджах. Кожне житло буде обладнане різними електронними й комп'ютеризованими спорудами, а основна діяльність людей буде складатися з обробки інформації (матеріальне й енергетичне виробництво забезпечуватимуть машини)»⁵⁸.

Сьогодні інформація та інформаційні технології виступають рушійною силою в процесах розвитку науки, економіки, політики, культури, освіти тощо⁵⁹. І якісні зміни в характері інформаційних потреб людства також викликані процесами диференціації та інтеграції наукового знання – інформатизацією суспільства. Опоненти ж дотримуються іншої думки, акцентуючи увагу на труднощах у життєдіяльності особистості, що виникають «завдяки» швидким темпам впровадження таких непростих у сприйнятті інформації та інформаційних технологій⁶⁰. Перепони починають з'являтися вже із самого початку роботи з інформацією: досягаючи поставленої мети, а задля цього шукаючи певну інформацію, людина починає стикатися з перешкодами, бо пошук завжди пов'язаний з появою проблем, бар'єрів та ризиків. До того ж зміна технологій виконуваних робіт викликає негативні реакції, наприклад, неприйняття й відторгнення, утому та інше. У цьому випадку вони можуть бути також спровоковані інформаційним шумом чи інформаційним та психологічним бар'єрами⁶¹. Інформаційний бар'єр, наприклад, може породжувати функціональне розшарування інформації, тобто її появу на різних мовах, у різних за функціональним призначенням документах (звітах, статтях, монографіях, практичних

посібниках тощо). На думку деяких авторів, «він двоєдиний: це об'єктивний або ж суб'єктивний фактори перешкоджають отриманню потрібної інформації та ускладнюють використання документів як джерел інформації»⁶². Об'єктивні фактори зумовлені закономірностями розвитку потоків ІР: зростанням кількості публікацій (наприклад, збільшенням удвічі кожні два – п'ять років), розсіюванням публікацій у різних виданнях, старінням публікацій і, навпаки, їхньою актуалізацією. Вони можуть бути: просторовими, коли місце знаходження документа невідоме; кількісними, що відображають неможливість споживача фізично освоїти всі джерела інформації, які відповідають його потребам; географічними (територіальними), пов'язані з відстанню між документом та споживачем; мовними – незнання споживачем мови, якою написаний документ тощо. Суб'єктивні ж фактори, пов'язані, по-перше, із психологічними чинниками та засновані на недооцінці людиною ролі інформації в технічній, виробничій, підприємницькій, управлінській діяльності, боязкості труднощів пошуку й освоєння інформації, особливо в умовах сучасної світової комп'ютеризації або ж стратегічно-пошуковими, що впливають з невміння вибрати правильну стратегію інформаційного пошуку та за відсутності необхідних навичок у роботі з інформаційними системами чи економічними, що пов'язані із браком у споживача коштів для придбання джерел інформації та оплати відповідних послуг тощо. Особливий різновид інформаційних бар'єрів складають ідеологічні та політичні фактори, які перешкоджають обміну інформацією як усередині країни, так і між країнами.⁶³

Появі й поглибленню інформаційного бар'єру сприяють інші явища, наприклад, інформаційний шум, коли в загальному об'ємі отриманих корисних даних наявні сторонні сигнали (шуми), бо в результаті пошуку не завжди можна отримати релевантну інформацію. Для людини найважливішим є так званий «психологічний бар'єр», що зазвичай виникає, як захисна реакція індивіда на будь-які спроби змінити налагоджену протягом тривалого періоду його життя й роботи послідовність дій, виконання процедур і т. ін. У цьому випадку він обумовлений перевантаженнями, пов'язаними з: пошуком необхідних даних, потребою вибору

релевантних і пертинентних у великому масиві отриманих відомостей, а потім вивченням відібраних матеріалів, що складаються часом з кількох десятків документів. Ця проблема виникає, як правило, тоді, коли начебто наявний рівень комп'ютерної грамотності, отриманої в середній школі, може бути достатнім для вирішення типових прикладних задач. Водночас, як показує досвід, найчастіше все-таки неможливо здійснювати якісний пошук (особливо в електронних базах даних і в Інтернеті) та інтелектуальне використання інформації, точне перетворення текстів без наявності розвинених аналітичних і логічних навичок. Набути їх можна, розвиваючи аналітичну діяльність з анотування й реферування документів. Крім того, вміння формувати подібні документи дозволяє оперативно й точно виконувати навчально-наукові роботи, здійснювати контроль і самоконтроль рівнів: виконання завдань, освоєння дисциплін та засвоєння знань. Це тим більш важливо для студентів, що, зазвичай, мають обмежені ресурси часу для пошуку інформації й прийняття на основі наявних матеріалів правильного рішення – виконання відповідних навчальних завдань⁶⁴.

Обґрунтовуючи дослідження, психолог В. Черепанов стверджує, що люди, які проводять години в соціальних мережах чи за комп'ютерними іграми, наче впадають у дитинство. Цей феномен психологи назвали «кризою ідентичності». Він характеризується неадекватністю самооцінки, утратою почуття перспективи, безпричинним песимізмом, зовнішньої пасивністю, безкомпромісністю, агресивністю. Психологічні експерименти показали: коли учасникам ставили складні питання, то вони насамперед починали думати про комп'ютер, що може їх урятувати⁶⁵. Тотальна інформатизація, на думку вчених, згубно впливає на мислення. Інтернет зменшує здатність концентруватися й споглядати, мозок із часом починає чекати надходження інформації в тому вигляді, у якому її поширює. Мислення стає уривчастим, читання – поверхневим. Зрештою люди перетворюються на «розшифровувачів інформації». Зона мозку, яка відповідає за абстрактне мислення, атрофується. Хай-тек-революція занурила нас у стан розсіяної уваги, коли стежиш за всім відразу, ні на чому не зосереджуючись. До того ж мозок такою мірою адаптувався до можливостей техніки,

що наша пам'ять практично не використовується. У результаті вона стає поверхневою та короткочасною. Людина швидше запам'ятовує не саму інформацію, а те, у якій папці на комп'ютері вона лежить. Комп'ютер та Інтернет стали для людини своєрідним «протезом» пам'яті. Відомий американський психіатр Г. Смолл стверджує, що «цифрова революція, що здійснюється просто зараз на наших очах, примушує мозок еволюціонувати, причому в небаченому раніше темпі. На сцену виходить нова раса – цифрові аборигени, яких хай-тек оточує з дитинства. Лише уявіть: для розвитку мозку до його теперішнього стану знадобилось декілька сотень тисяч років, а для еволюції, що відбувається під впливом сучасних технологій, виявилось досить одного покоління! Це найбільш несподіваний і найзначніший перелом в історії людства...»⁶⁶.

Інтернет учить багатозавданності – можливості обробляти декілька завдань одночасно. Можна слухати музику й писати в блог, відволікаючись на перевірку пошти. Дослідження показали: надмірна багатозавданність посилює стрес і дефіцит уваги, роблячи роботу менш ефективною. Тривале занурення в цифровий світ викликає особливу перевтому. Багато хто зізнається, що через кілька годин роботи в мережі починають помилятися, відчують спустошеність, утому, роздратованість, словом, відчують себе в цифровому тумані. Цю нову форму стресу Г. Смолл назвав «техногенним виснаженням мозку».

Виявляється, що чуттєва сфера людини також піддається інформаційному тиску. Якщо зануритися в детальний розгляд того, як організм людини здатний сприймати інформацію, то ми дізнаємося, що зв'язок з різними її видами здійснюється завдяки п'яти органам чуттів. Так, завдяки зору людина опановує візуальний вид інформації; слух сприймає аудіальний її вид; нюх – нюховий; смак – смаковий; дотик – тактильний. За різними оцінками від 75 до 90 % інформації людина отримує за допомогою органів зору, приблизно 9–15 % – за допомогою органів слуху, решту – за допомогою нюху, смаку та дотику. Отже, якщо в процесі роботи з інформацією буде задіяно здебільшого лише органи зору, а решта – залишаться такими, що не задіяні, про який адекватний розвиток психіки та людини загалом можна казати.

Отже, за таких обставин людина вже не є цілком психологічно (та навіть психічно) здоровою: з'являється низка серйозних проблем⁶⁷. Науковці звертають також увагу на той факт, що за кожен з комунікаційних проривів в інформаційній еволюції (виникнення писемності, друкарства, радіо, телебачення, Інтернету) людство розплачується кардинальними змінами свого сприйняття, пізнавальних здібностей та ін. За швидкістю поширення інформації, безумовно, лідирує ХХІ ст. Засвоєння нової інформації найчастіше відбувається селективно, що зумовлює якісні зміни в розвитку особистості. Поширення різноманітної інформації здійснює вагомий вплив на стан її формування. Деформації піддаються духовність, ціннісні орієнтації, розумові й психічні здібності людини⁶⁸. Найголовніше полягає в тому, які наслідки очікують на людину, що повинна жити в умовах інформаційного тиску й постійного стресу.

Розділ 2

Зворотний бік віртуалізації: стрес та його наслідки

2.1. Сучасні теорії та моделі стресу

У сучасному світі все більшого значення набуває проблема стресу. І це не випадково. Екологічні, економічні, технологічні, соціокультурні зміни, що відбулися в нашій країні в останні десятиріччя, кардинально вплинули на зміни в житті й діяльності людей. Постійні фізичні та емоційні навантаження, які переживає в нашій країні практично кожна людина, значно впливають на її здоров'я, повноцінну життєдіяльність. Проблема стресу є сьогодні однією з найважливіших проблем медицини та психології. Як зазначає Л. Китаєв-Смик, відповідно до демографічних даних упродовж останніх десятиліть спостерігається специфічна «епідемія стресу», що позбавляє життя мільйони людей⁶⁹. Особливо це стосується індустріально розвинених країн.

За статистичними даними лікарів, фізіологів, соціологів, психологів, у сучасних людей відбулося зниження рівня адаптації до різних критичних, кризових факторів, що, на думку вчених, викликає різні «хвороби стресу». Більшість науковців розглядає стрес як «атрибут» сучасної високотехнократичної епохи й указують на необхідність інтенсифікації розробки проблеми захисту від ситуацій стресу⁷⁰.

Народжуючись і проявляючись, у першу чергу, в емоціях людини, стрес багато в чому обумовлює мотиваційні, когнітивні, вольові, характерологічні та інші компоненти особистості. Як вважає В. Бодров, «стрес є реакцією не стільки на фізичні властивості ситуації, скільки на особливості взаємодії між особистістю й навколишнім світом. Це більшою мірою продукт наших когнітивних процесів, образу думок та оцінки ситуації, знання власних можливостей (ресурсів), ступеня навченості способам управління та стратегії поведінки, їх адекватному вибору»⁷¹.

На думку видатного психофізіолога В. Бодрова, розвиток наукових знань про стрес у різний час супроводжувався формуванням абсолютно різнобічних концепцій, теорій і моделей, що відображають загальнобіологічні, фізіологічні, психологічні погляди й установки на суть цього стану, причини його розвитку, механізми регуляції, особливості прояву та засоби профілактики⁷².

Передумовою створення концепції стресу й можливості поглибленого його вивчення стало те, що наприкінці XIX – початку XXст. у ряді країн були проведені фундаментальні розробки проблеми цілісності живого організму в його взаєминах із зовнішнім середовищем і в його боротьбі з патогенними, шкідливими організму чинниками. Так, французький фізіолог К. Бернар у другій половині XIX ст. уперше чітко вказав на те, що внутрішнє середовище живого організму має зберігати сталість при будь-яких коливаннях та змінах зовнішнього середовища. Учений зазначав, що «саме постійність внутрішнього середовища служить умовою вільного й незалежного життя»⁷³. Американський фізіолог У. Кеннон запропонував назву для «координування фізіологічних процесів, які підтримують більшість стійких станів організму»⁷⁴. Він увів термін «гомеостаз», що означає здатність зберігати постійність. Учений характеризував гомеостаз як «тенденцію внутрішніх органів і фізіологічних систем до активного підтримання рівня свого функціонування в постійно мінливих умовах»⁷⁵. Отже, гомеостаз – це адаптивна тенденція організму до підтримання стану балансу. Розглядаючи взаємозалежність гомеостазу стресу, У. Кеннон досліджує роль автономної нервової системи в стресовій реакції – нейроендокринний процес. Учений уводить поняття реакції «битви-втечі». Центральним органом, який бере участь у цій реакції, є мозковий шар надниркових залоз, унаслідок чого реакція набуває як нейроендокринний (завдяки залученню автономної нервової системи), так і ендокринний характер. Цей механізм, на думку вчених, забезпечує індивіду можливість або боротися із цією загрозою, або «бігти від неї»⁷⁶.

Відповідно до змістовних сторін концепцій усі представлені напрями дослідження стресу уклалися у два основні підходи – біологізаторський та психологічний. У рамках першого підходу

проводилося пряме протиставлення психологічних характеристик стану з фізіологічними показниками й з результативністю діяльності. Другий підхід ґрунтувався на прагненні вивчити психологічну природу стресу, розкрити психологічні передумови й закономірності прояву тих або інших зовнішніх реакцій, які розглядаються лише як індикатори психічних процесів.

Певне значення для розробки біологізаторської теорії стресу має відкриття видатним вітчизняним фізіологом І. Павловим умовних рефлексів, що зумовило спрямованість концепції стресу на розуміння здатності організму виходити на рівень готовності до екстремальних, стресогенних впливів. І. Павлов і його послідовники своїми дослідженнями довели ідею про неспецифічні хворобливі прояви захисних реакцій організму, підкреслюючи значення нервової регуляції у виникненні цих неспецифічних реакцій⁷⁷.

Прихильники біологізаторської концепції стресу (Дж. Фуллер, П. Парсон, Р. Скотт) вважають, що особливе значення в розвитку психоемоційної напруги під час стресових ситуацій відіграють активізаційні механізми, такі як емоційна стійкість, вольові характеристики, міра навіюваності, тривожність, рівень домагань тощо⁷⁸. Емоційна стійкість є найбільш значимим чинником, що визначає тип реагування людини на стрес. В осіб з оптимальним рівнем емоційної стійкості частіше формується реакція адекватної відповіді активного типу.

Установлено, що характер реагування на стрес більшою мірою залежить від таких властивостей нервової системи, як рухливість основних нервових процесів, здібність до мобілізації, рівень емоційності, характеристики темпераменту. Це ще раз підтверджує висновки про те, що активність нервової системи пов'язана перш за все з нейродинамічними показниками сили, урівноваженості й рухливості нервових процесів.

Така закономірність пов'язана, перш за все, з тим, що ці процеси, є основними властивостями нервової системи. Різне поєднання їхньої вираженості визначає тип вищої нервової діяльності, яка є фізіологічною основою характеру⁷⁹. Ці три ознаки були все-сторонньо вивчені І. Павловим і стали основою класифікації типів нервової системи:

- ◆ сила процесів збудження, або працездатність клітин великих півкуль;

- ◆ сила процесу гальмування в порівнянні із силою збудження, або здатність урівноважувати процеси збудження процесом гальмування;

- ◆ рухливість процесів збудження й гальмування⁸⁰.

У комплексі причин, що обумовлюють вплив психічного стресу на ефективність діяльності, індивідуально-психологічні особливості індивідуума відіграють далеко не останню роль. В умовах стресу властивості нервової системи й темпераменту людини створюють як негативний вплив на динаміку його життєдіяльності, так і позитивний вплив. Вклад І. Павлова в розробку концепції стресу є визначним.

Визнаючи заслуги І. Павлова у вивченні фізіології центральної нервової системи, слід пам'ятати, що його дослідження проводилися на експериментальних тваринах і їхні результати не дають вичерпного уявлення про механізми стресу в людини у зв'язку з існуванням у людини другої сигнальної системи й особливостей життєдіяльності в умовах соціального середовища.

Ця теорія про властивості нервової системи отримала свій подальший розвиток у лабораторії під керівництвом Б. Теплова та його послідовника в поглядах В. Небиліцина⁸¹. Як визначав Б. Теплов, властивості нервової системи «утворюють ґрунт, на якому легше формуються одні форми поведінки, важче – інші»⁸².

Російський дослідник, видатний психофізіолог В. Бодров у своїй роботі «Информационный стресс» представив детальний аналіз різноманітних теорій стресу. Автор здійснив класифікацію теорій (моделей) стресу на підставі таких критеріїв: а) чинників, що обумовлюють виникнення стресу; б) способів управління стресом.

Як уважає автор, розвиток наукових знань про стрес у різний час супроводився формуванням абсолютно різнобічних концепцій, теорій і моделей, що відображають загальнобіологічні, фізіологічні, психологічні погляди й установки на суть цього стану, причини його розвитку, механізми регуляції, особливості прояву та засоби профілактики⁸³.

Революційним поглядом на проблему стресу в історії психології відзначився видатний канадський учений Г. Сельє, один з найвидатніших фізіологів ХХ століття. Вищевказані позиції були узагальнені Г. Сельє й оформлені як специфічне вчення про стрес, яке стало базовим і представляло собою фізіологічну теорію стресу. У 1936 року в англійському журналі «Nature» він опублікував свою роботу під назвою «Синдром, що викликається різними агентами, які заподіюють шкоду», де наводилися дані про стандартні реакції організму на вплив різних хвороботворчих агентів, і вперше увів поняття «стрес».

Як зазначає у своїх дослідженнях Г. Сельє, людина в процесі життєдіяльності піддається різним зовнішнім впливам. Усі ці дії викликають певні специфічні реакції. Разом з тим, крім специфічного ефекту, усі фактори, що впливають на людину, можуть викликати й неспецифічні реакції, що стимулюють потребу реалізовувати пристосувальні функції й тим самим відновлювати нормальну життєдіяльність організму. Саме неспецифічні вимоги й відповідні реакції на них і складають, на думку Г. Сельє, сутність стресу. Невипадково, даючи визначення стресу, дослідник констатує: «Стрес є неспецифічна (нетипова) відповідь організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу»⁸⁴. Автор теорії зазначає, що стресову реакцію може викликати як посилений негативний фон, так і посилений позитивний фон, значення має лише інтенсивність потреби в перебудові, адаптації до цих впливів. Будь-яка діяльність, на думку вченого, – це специфічний стрес (навантаження на організм). Водночас стрес незавжди заподіює шкоду життю та здоров'ю людини. На думку Г. Сельє, відсутність стресу рівнозначна смерті й навіть уві сні людина відчуває легкий стрес.

За допомогою стресової реакції організм намагається відновити порушену під впливом стресів рівновагу. Г. Сельє показав, яким чином стрес пов'язаний з поступовим виснаженням резервів організму, який намагається пристосуватися до нових умов. При цьому, наприклад, відбувається активізація тієї частини вегетативної нервової системи, що відповідає за активність і працездатність організму.

Дослідник Г. Сельє назвав комплекс цих реакцій загальним адаптаційним синдромом та описав три стадії цього синдрому.

Перша стадія – це реакція тривоги, що виникає при першому прояві стресора й виражається в мобілізації всіх ресурсів організму у відповідь на вплив ззовні, який порушує рівновагу процесів життєдіяльності. Організм починає включати механізми саморегуляції захисних процесів. Якщо вони ефективні, то тривога зникає й організм повертається до нормальної активності, що характерно для більшості стресів⁸⁵. Якщо ж його опір недостатній та стрес сильний, то вже на цій фазі можемо отримати летальний результат (смерть). Такі короткострокові стреси мають назву «гостра реакція на стрес»⁸⁶.

За нею починається стадія опору (резистентності), коли організму вдається впоратися зі шкідливими впливами. У цей період може спостерігатись підвищена стресостійкість. У результаті такої реакції організм намагається збалансувати витрати адаптаційних резервів на фоні адекватного зовнішнім умовам напруження функціональних систем⁸⁷. Якщо дія стресора сумісна з можливостями адаптації, організм здатний чинити опір стресу. Ознаки тривоги практично зникають, а рівень опору піднімається значно вище звичайного.

Якщо ж дію шкідливих факторів значний час не вдається усунути та перебороти, настає третя стадія – виснаження. Пристосувальні можливості організму знижуються. У цей період організм гірше чинить опір новим шкідливим впливам, збільшується небезпека захворювань. При сильній та тривалій захисній реакції може перейти в так звану хворобу адаптації. Вона буде ціною, яку організм заплатить за боротьбу із чинниками, що викликають стрес. Водночас розвиток третьої стадії не обов'язково виникає.

Перебування в стані стресу не може продовжуватися нескінченно довго, оскільки запаси адаптаційної енергії, згідно з ученням Г. Сельє, обмежені. Якщо стресовий чинник продовжує впливати на організм, фізіологічний стрес змінюється на патологічний, іншими словами – людина починає хворіти. Такі психосоматичні захворювання, як артеріальна гіпертонія, неспецифічний коліт, виразкова хвороба шлунка й ряд інших захворювань, є частими ускладненнями тривалих психологічних стресів.

Відкриття Г. Сельє трифазної природи загального адаптаційного синдрому дало змогу зрозуміти, що здатність організму до пристосування та його адаптаційна енергія не безмежні.

Дослідженнями Г. Сельє також було доведено таке:

- а) одна й та сама реакція може призводити до різних порушень;
- б) якісно різні подразники рівної стресової сили необов'язково викликають однаковий синдром у різних людей;
- в) один і той самий подразник також може призвести до різних порушень у різних людей.

Засновник учення про неспецифічний адаптивний синдром виділяв дві його форми: «стрес корисний – еустрес і шкідливий – дістрес»⁸⁸.

Погляди Г. Сельє значно вплинули на психологічну лінію досліджень стресу. Поняття «стрес» відкривало можливість установа-лення взаємозв'язку між феноменологією фізіологічних і психологічних проявів організму. Запропонована ним концепція була революційною для науки середини ХХ ст. Як уважає фізіолог В. Бодров, до групи біологізаторських теорій про стрес також від-мається модель схильності П. Парсона, генетично-конституційна Дж. Фуллера, інтегративна модель Р. Скотта⁸⁹.

Зарубіжні дослідники, пояснюючи індивідуальні відмінності в прояві стресу і його впливі на людину, в основному спираються на теорію стресу Г. Сельє й пов'язують ці відмінності з особливостями ендокринної системи.

Водночас останні роботи ряду вчених показують, що природу цього явища неможливо вивести з механізмів тільки ендокринної регуляції, відмінних відсталістю й інертністю. На їхню думку, пристосування організму до дій середовища забезпечує нервова система⁹⁰, тому різний вплив однієї і тієї самої стресової ситуації на діяльність різних людей істотно залежить від властивостей загального типу нервової системи (зокрема від сили нервової системи щодо збудження) і деяких особливостей темпераменту (тривожності, емоційної збудженості, імпульсивності).

На думку дослідника А. Лазурського, основне завдання особистості – це пристосування (адаптація) до довкілля, яке розуміється в найширшому сенсі (природа, речі, люди, людські взаємини,

ідеї, естетичні, моральні, релігійні цінності й тому подібне). Ступінь активності пристосування особистості до довкілля може бути різною, що знаходить віддзеркалення в трьох психічних рівнях – нижчому, середньому й вищому. Фактично ці рівні відображають процес психічного розвитку людини. Особистість у концепції А. Лазурського – це єдність двох психологічних механізмів⁹¹. З одного боку, це ендопсихіка – внутрішній механізм людської психіки. «Ендопсихіка виявляє себе в таких основних психічних функціях, як увага, пам'ять, уява й мислення, здібність до вольового зусилля, емоційність, імпульсивність, тобто в темпераменті, розумовій обдарованості, нарешті, характері», – уважає А. Лазурський.

Іншу істотну сторону особистості складає екзопсихіка, зміст якої визначається відношенням людини до зовнішніх об'єктів, середовища. Екзопсихічні прояви завжди відображають зовнішні умови, що оточують людину. Обидві ці частини пов'язані між собою та впливають одна на одну. Наприклад, розвинена уява й здатності до творчої діяльності, висока чутливість і збудливість – усе це передбачає заняття мистецтвом. Визначені особливості тісно пов'язані між собою, і значний розвиток однієї неминуче створює умови для розвитку інших.

Істотний внесок у розв'язання проблеми емоційних стресів зробив К. Судаков. Він розкрив церебральні механізми емоційного стресу: механізми індивідуальної стійкості до емоційного стресу; розробив прогностичні критерії стійкості тварин до емоційного стресу; виявив роль окремих олігопептидів. К. Судаков сформулював уявлення про те, що в основі «застійних» емоційних збуджень при емоційному стресі лежить зміна хімічної чутливості нейронів мозку⁹².

Прийнято вважати, що ситуація стресу має емоційно негативний характер. А. Коротаєв, В. Мерлін, Н. Уткіна та інші довели, що зниження функціонального рівня діяльності й стресові реакції в поведінці особистостей із слабкою нервовою системою виникають і тоді, коли завдання пов'язано з позитивними емоціями. Отже, у людей із слабкою нервовою системою за певних умов стан стресу виникає й розвивається під впливом позитивного емоційного подразника.

Подальший розвиток науки про стрес супроводився формуванням концепцій, теорій і моделей, що відображають загальнобіологічні, психологічні погляди й установки на суть явища стресу, причини його розвитку, механізми регуляції та особливості прояву.

У рамках розвитку психологічного вчення про стрес були розроблені нові концептуальні підходи, у яких поняття «стрес» розглядалося не лише з позицій зовні спостережуваних стимулів і реакцій, але враховувалися й психологічні механізми регуляції поведінки. Поняття «стрес» дуже швидко почало використовуватися не тільки у фізіології, воно закріпилося також у психології.

Психологічну концепцію стресу неможливо уявити без учення про захисні механізми психіки, яке започаткував З. Фрейд. Прагнучи позбавитися від неприємних емоційних станів, людина виробляє в себе так звані захисні механізми.

Більш повно концепція механізмів психологічного захисту подана А. Фрейд. У праці «Психологія Я та захисні механізми» (1936) науковець розглядає захисні механізми як один з механізмів адаптації та інтеграції особистості; як несвідомі, набуті в процесі розвитку особистості засоби досягнення «Я-компромісу» між протидіючими силами «Воно» та «Над-Я» й зовнішньою дійсністю.

Психоаналітик З. Фрейд стверджував, що захисні механізми діють на підсвідомому рівні, і всі люди час від часу вдаються до них⁹³. У тих випадках, коли з їхньою допомогою не вдається понизити напругу, виникають неврози – більш або менш помітні розлади нормальної психічної діяльності.

Логічним продовженням теорії Г. Сельє та психоаналізу З. Фрейда можна визначити когнітивну концепцію стресу, представлену в роботах Р. Лазаруса. Автор цієї концепції вважав, що адаптація до середовища визначається емоціями. Виключно когнітивні процеси обумовлюють як якість, так і інтенсивність цих емоційних реакцій. У своїх роботах автор намагався диференціювати поняття фізіологічного стресу від психологічного шляхом введення когнітивного компонента в структуру поняття стресу. На думку Р. Лазаруса, фізіологічний і психологічний стрес істотно різняться між собою за особливостями стимул-реакцій, що впливають на людину, за механізмом його розвитку й характеру

реакцій у відповідь⁹⁴. Диференціація стресу й інших емоційних станів досить складна та в більшості випадків практично умовна. Найбільш близькими до стресу станами є негативні емоції, стомлення, перевантаження й емоційна напруга.

Американський психолог Р. Лазарус увів поняття фізіологічного й психологічного (емоційного) стресорів. Фізіологічними стресорами є «вкрай несприятливі фізичні умови, що викликають порушення цілісності організму та його функцій (дуже високі й низькі температури, гострі механічні та хімічні дії тощо). Психологічними стресорами є ті дії, які самі люди оцінюють як дуже шкідливі для свого благополуччя»⁹⁵. Психологічний стрес поділяється на стрес інформаційний і стрес емоційний. В. Бодров вважає, що стрес інформаційний виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли суб'єкт не справляється із завданням, не встигає правильно вирішувати в необхідному темпі – при високій відповідальності за наслідки рішень⁹⁶. Стрес емоційний з'являється в ситуаціях загрози, небезпеки, образи й т. п. Емоційний стрес виявляється в двох обличчях – як короточасний спалах емоцій, під зовнішнім проявом яких ховаються складні фізіологічні, біохімічні процеси, і як тривала напруга зі складними змінами поведінки, мислення, поглядів на життя й т. ін.⁹⁷. Із психологічної точки зору стрес пов'язаний з пізнанням, емоціями та дією. За оцінками деяких експертів, 70 % захворювань пов'язано з емоційним стресом⁹⁸. Уявлення Р. Лазаруса про те, що стрес є наслідком дисбалансу між суб'єктивним сприйняттям зовнішніх дій та усвідомленням власних можливостей впоратися з ним, визначили нові орієнтири у вивченні стресу, що виходять за рамки лінійних моделей «чинники середовища – реакції організму», які розглядають людину як пасивний об'єкт дії стресу⁹⁹.

Не менш популярною є й поведінкова лінія розвитку концепції стресу, запропонована Р. Лазарусом і С. Фолкманом, а трохи пізніше перероблена С. Хобфоллом та ін. Автори вважають, що стресогенними є не самі по собі життєві події (зміна роботи, обмін житла й так далі), скільки пов'язана із цим утрата якої-небудь життєвої позиції – утрата статусу, заробітку, влади, зміна звичних засобів праці, утрата самоповаги й т. ін.¹⁰⁰ Якщо Г. Сельє як представник біохеористської медицини розглядав стрес як односпрямований зв'язок

організму й середовища (негативний зовнішній стимул – фізіологічна реакція організму), то Р. Лазарус і його колеги розуміли стрес як регуляційні, або двонаправлені, відносини: середовище впливає на індивіда, а індивід і собі впливає на середовище.

Ключовим моментом у дослідженнях Р. Лазаруса було те, що стрес почав розглядатися як результат суб'єктивної оцінки шкідливого стимулу. Незважаючи на значне індивідуальне розмаїття поведінки в стресі, на думку Р. Лазаруса, існує два глобальні типи стилю реагування на стрес: проблемно орієнтований та суб'єктно орієнтований.

Психодіагност В. Мільман, вивчаючи фактори стресу, визначив категорію зовнішньої та внутрішньої причини стресу. Науковець виділив стресори зовнішньої і внутрішньої невизначеності та стресори зовнішньої і внутрішньої значущості. Р. Сміт розробив когнітивно-афективну модель стресу, що базується на засадах когнітивної моделі дослідження стресу.

Відповідно до психологічної концепції стресу Дж. Грінберга стрес розуміється як «реакція на складну життєву ситуацію, котра сприймається з прикрістю та образою, що виявляється у фізіологічному та психічному реагуванні»¹⁰¹. Як зазначає автор, за своєю структурою стрес є комбінацією стресорів (чинників, здатних потенційно викликати стресову реакцію) та стресової реактивності (зміною психічного та фізіологічного стану організму). Саме ця теорія достатньо чітко розкриває природу стресу й допомагає визначити підходи до управління стресом.

У межах психосоціального підходу стрес також досліджували Х. Басович, Б. Вілсон, Р. Грін, Д. Доренвенд. Прихильники психосоціального підходу стверджують, що на ставлення людини до стресових подій впливає багато факторів: різні індивідуальні особливості, життєвий досвід, значення проблеми та ін.¹⁰².

Одним з найзначніших досягнень радянської психології є створення концепції системного підходу, найбільш повно представленої в роботах Б. Ломова. Ця концепція визначає закони взаємозв'язку і взаємозумовленості регулятивних, комунікативних функцій психіки, фізіологічних та інших функцій і структур організму, а також явищ, процесів і об'єктів зовнішнього світу¹⁰³.

Концепція системного підходу визначає ієрархію взаємозв'язків цих функцій у процесі формування та розвитку суб'єктно-об'єктних відносин, у тому числі й відносин, що породжують стан стресу.

Ще однією методологічною концепцією, покладеною в основу вивчення психологічного стресу, є діяльнісний підхід у вивченні функціональних станів. Цей підхід ґрунтується на положеннях теорії діяльності О. Леонтьєва та концепції регулятивної ролі психічного відображення, розробленої Б. Ломовим¹⁰⁴.

Методологічну основу вивчення проблеми стресу складає й динамічний підхід (автор Л. Анциферова). Цей підхід орієнтований на дослідження особливостей розвитку й проявів стресу на різних етапах життєвого та професійного шляху людини, на дослідженнях закономірностей постійного «руху» особистості в «просторі» своїх якостей і характеристик, свого віку, зміни соціальних нормативів і т. ін.¹⁰⁵.

Істотне значення для розвитку досліджень у галузі психології стресу та його подолання мають розробки суб'єктно-діялісного підходу, заснованого на ідеях Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Б. Ломова, С. Рубінштейна. Згідно з ідеями суб'єктно-діялісного підходу людина, її психіка формуються й проявляються в діяльності, завжди соціальної, творчої, самостійної, перетворювальної¹⁰⁶.

Неоднозначне ставлення дослідників до загальної оцінки стресу пов'язане також з різним трактуванням стресу.

У роботах сучасних психологів проблема стресу завжди розглядалася в широкому загальнопсихологічному контексті, зокрема в контексті психології емоцій.

У цій області не існує сталої термінології. Навіть визначення стресу часто дуже істотно розрізняються. Таке положення характерно й для цілого ряду інших кардинальних проблем, таких як адаптація, стомлення, здібності, особистість і багато інших.

Дослідник Л. Китаєв-Смик, виходячи із психологічної концепції стресу, визначає поняття «стрес» як: «сильний негативний вплив на організм; сильна негативна для організму фізіологічна чи психологічна реакція на дію стресора; сильні як негативні,

так і позитивні для організму, реакції різного роду; неспецифічні риси (елементи) фізіологічних та психологічних реакцій організму при сильному, екстремальному для нього впливу, що викликають інтенсивні прояви адаптаційної активності; неспецифічні риси (елементи) фізіологічних і психологічних реакцій організму, що виникають при різних реакціях організму»¹⁰⁷. У В. Бодрова можна зустріти таке визначення психологічного стресу – «це своєрідна форма віддзеркалення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, у якій він знаходиться»¹⁰⁸.

Виходячи з аналізу літературних джерел, можна стверджувати, що в більшості концепцій стрес найчастіше розглядається як один з багаточисельних емоційних станів суб'єкта, що має свою специфіку й особливості¹⁰⁹.

Віднесення до структури емоційних станів суб'єкта забезпечується наявністю в них такого загального чинника, як емоційна напруга (об'єднує всі психічні стани). Необхідно сказати, що не менш популярним є погляд на природу стресу з точки зору адаптивних процесів. Деякі автори вважають, що для цілісної картини подолання важкої життєвої ситуації принципове значення має не лише рівень активності особистості, рівень вираженості цієї активності, але й співвідношення її з адаптивним потенціалом особистості. При цьому характер адаптивних змін визначає рівень особистісної мобілізації індивіда.

Можна також назвати ряд досліджень, які розглядають стрес як самостійне явище. Так, у роботах Н. Наєнко стрес розглядається як «регулятор поведінки людини»¹¹⁰.

Поняття «стрес» піддавалося із часом істотним змінам і стало ширшим. Слово «стресор» стало означати не лише фізичну, але й психологічну дію, а термін «стрес» – реакція не лише на фізично шкідливі дії, але й на будь-які події, що викликають негативні емоції.

Сучасний психологічний словник дає таке визначення стресу: «неспецифічна відповідь, функціональний стан напруги, реактивності організму, що виникає в людини й тварини у відповідь на дію стресорів – значних за силою, при дії екстремальних або патологічних для організму людини або тварини подразників»¹¹¹.

Узагальнюючи поняття різних авторів, дослідниця Т. Серебрякова констатує:

- 1) стрес являє собою реакцію на значущий подразник;
- 2) стресова реакція є реакцією психофізіологічною, оскільки включає в себе складні взаємини психічного й соматичного станів організму;
- 3) стрес характеризується потенційно широким набором реакцій, які призводять до психофізіологічного збудження;
- 4) у багатьох людей хронічні стреси можуть призвести до дисфункцій і патологічних порушень, розладів в органах і системах організму;

5) стрес має як позитивний, так і негативний вплив на людину¹¹².

Стрес – це неспецифічний компонент адаптації, що відіграє мобілізувальну роль та обумовлювальне залучення енергетичних і пластичних ресурсів для адаптаційної перебудови організму. Стимул-реакція, що викликає стресову реакцію, називається стресором. Подразник може стати стресором у результаті його когнітивної інтерпретації, тобто значення, яке людина приписує цьому подразнику (психоемоційний стрес)¹¹³.

Важливо усвідомити, що існують певні стресори, здатні викликати стрес, фактори, що породжують перевищення здатності організму адекватно реагувати на вплив ззовні. У найбільш загальному вигляді зазвичай розрізняють такі види стресорів:

◆ фізіологічні (надмірні біль та шум, забруднене повітря, несприятливе харчування, вплив екстремальних температур, приймання ряду лікарських препаратів тощо);

◆ психологічні (інформаційне перевантаження, нереалістичні очікування та домагання, критичні події в житті, змагання, загроза соціальному статусу, самооцінці найближчого оточення тощо)¹¹⁴.

У сучасній психології виділяють різноманітні класифікації стресових станів, в основу кожного з яких покладено специфічні ознаки стресу. За характером походження виділяють психологічний та фізіологічний стрес, інформаційний та емоційний психологічний стрес (В. Бодров, Б. Доренвенд, Л. Китаєв-Смик, Р. Лазарус, Г. Сельє); за модальністю – евстрес чи дистрес, конструктивний чи деструктивний стрес (Н. Самоукіна, Г. Сельє); за часовим

фактором – короткочасний та тривалий стрес (Н. Самоукина); за статевим фактором – чоловічий та жіночий (Дж. Віткін, А. Кіколов, Ю. Мойкін); за віковим фактором – дорослий та дитячий (Ю. Бушов, О. Махнач, О. Скалько)¹¹⁵.

Згідно з підходом, заснованим на ідеях В. Небиліцина, виділяють внутрішньоособистісний стрес; міжособистісний стрес; особистісний стрес; сімейний стрес; робочий стрес; екологічний стрес; фінансовий стрес.

Як зазначає у своїх роботах О. Марковець, окремо виділяють такі різновиди стресових станів, як: фрустрація (Б. Ананьєв, В. Мерлін, Т. Форманюк, В. Якунін) та посттравматичний стрес (Є. Лазебна, Н. Тарабріна, Є. Черепанова, І. Шаллан)¹¹⁶. Разом з тим, як уважає В. Бодров, до теперішнього часу єдиного підходу виділено не було й учені користуються всіма можливими варіантами класифікацій¹¹⁷.

Незважаючи на різні підходи та теорії щодо проблеми стресу, дослідники одностайні в головному: стрес є причиною розвитку багатьох соматичних захворювань. Аналіз літературних джерел виявив велику кількість досліджень, що вказують на зв'язок між стресом та ослабленням імунної системи організму, виникненням серцево-судинних захворювань, хвороб шлунково-кишкового тракту, м'язовою напругою, смертністю (Н. Гаранян, Г. Гельб, П. Зігель, Р. Калимо, А. Калуєв, Т. Кончугова, К. Кулл, Р. Лаботкін, Є. Лазебна, Л. Леві, С. Маннук, Т. Мейман, В. Райлі, Х. Рассек, Г. Сельє, Н. Тарабріна, Р. Тигранян, А. Холмогорова тощо).

У результаті тривалої дії стресора, до якого організм пристосовувався, поступово в людини виснажуються запаси адаптаційної енергії, це призводить до перенапруження психіки людини, і, як наслідок, формується збій фізіологічних програм регуляції функцій роботи внутрішніх органів і систем та заміна на патогенні «шкідливі» програми, які є пусковим механізмом розвитку багатьох важких захворювань.

Під впливом стресу відбуваються виражені зміни в роботі практично всіх систем організму: нервової, ендокринної, імунної, системи кровотворення, системи кровообігу, травної системи та ін. Обумовленість багатьох хвороб людини стресогенними факторами

привертає зараз увагу вчених багатьох галузей наукового знання про людину (медиків, фізіологів, соціологів, психологів тощо). Невипадково стрес сьогодні визначається як «хвороба цивілізації».

2.2. Інформаційний стрес: нові реалії сучасності

Основоположник концепції стресу Г. Сельє у своїх дослідженнях виділяв два основні види: фізіологічний стрес та психологічний стрес. Психологічний стрес стимулюється відносинами між людьми, соціальним станом у суспільстві, задоволенням (чи незадоволенням) потреб тощо¹¹⁸.

Будь-який різновид психологічного стресу (внутрішньособистісного, міжособистісного, сімейного, професійного тощо) є у своїй основі інформаційний, тобто джерелом його розвитку є зовнішні повідомлення, інформація про поточний (реальний), або передбачуваний стан, чи «внутрішня» інформація у формі минулих уявлень¹¹⁹.

Під будь-яким стресом розуміють відповідь організму на вплив яких-небудь несприятливих факторів. Інформаційний стрес виникає як відповідь організму на потоки інформації, що утворюється навколо людини. Останнім часом цей вид стресу стає особливо актуальним, оскільки інформаційне поле постійно збільшується. Інформація поступово замінює традиційні види ресурсів суспільства – матерію (предмети й засоби праці) та енергію, перетворюючись на третій, можливо, більш важливий вид ресурсів, унаслідок чого людина постійно перебуває в нескінченному потоці різномодальної інформації, яку вона змушена сприймати й завоювати, незалежно від свого бажання¹²⁰.

При передозуванні інформації людина відчуває втому, яку можна порівняти з виконанням важкої фізичної роботи. Аналіз багатьох літературних джерел указує на особливості впливу на людину інформаційних факторів та дозволяє виділити з категорії психологічного стресу його особливий вид – інформаційний стрес людини¹²¹. Саме тому науковці виділяють цей особливий стрес як такий, що пов'язаний з надлишком відомостей, інформації¹²².

Інформаційний стрес, як зазначає В. Бодров, це стан людини, коли вона відчуває нездатність обробити або «переварити» інформацію понад певного суб'єктивного обсягу.

Сьогодні ми живемо в епоху інформаційного суспільства, у якому головну роль відіграє інформація. В інформаційному (постіндустріальному) суспільстві дії різних стресогенних факторів: соціальних, психологічних, фізичних, екологічних, інформаційних – призводить до різкого збільшення числа психічних і психосоматичних захворювань, зниження адаптивних функцій людини.

Інформаційний стрес можна визначити як стан підвищеної психічної напруги з явищами функціональної вегетосоматичної та психічної дезінтеграції, негативними емоційними переживаннями, порушеннями працездатності в результаті несприятливого впливу факторів емоційної взаємодії. В іншому тлумаченні інформаційний стрес – це стан інформаційного перевантаження, коли індивід не може впоратися з поставленим завданням і не встигає правильно вирішувати в необхідному темпі, будучи відповідальним за наслідки прийнятих рішень¹²³.

Інформаційні технології, можливо, є основною причиною інформаційного навантаження через здатність швидко робити надлишок інформації та поширювати її на більш широку аудиторію, ніж будь-коли раніше (Evaristo, 1995; Speier 1999). Існування суперечок на тему інформаційного перевантаження свідчить про виникнення нової потреби – контролювати вхідну інформацію.

Фізіолог сучасності М. Хананашвілі у своїх роботах запропонував класифікацію, засновану на врахуванні трьох особливо актуальних чинників виникнення психогенного стресу – так звану «інформаційну тріаду». Мозок людини може довго перебувати в умовах несприятливого поєднання таких чинників: певного обсягу інформації, яку необхідно обробити для прийняття важливого рішення; фактора часу, відведеного для такої роботи; рівня мотивації, який і визначає значимість цієї інформації та важливість її обробки. Водночас поєднання цих чинників (інформаційна тріада) може бути сприятливим у двох випадках: якщо, по-перше, необхідно опрацювати великий обсяг інформації (включаючи прийняття рішення) при значному дефіциті часу, відведеного для

роботи мозку, і якщо, по-друге, має місце дефіцит інформації протягом тривалого часу, а мотивація поведінки в обох випадках (наприклад, крайня необхідність прийняття рішення) дуже висока¹²⁴.

Інформаційний стрес є однією із форм психогенного стресу й виникає якраз при несприятливому поєднанні цих трьох чинників, що постійно впливають на мозок. На підставі власних фундаментальних досліджень учений створив теорію інформаційного стресу й виділив його форми (нормострес, гіперстрес, гіпострес).

У випадку нормостресу мозок людини працює в умовах звичайного, постійно мінливого середовища, вирішує щоденні завдання, не вимагаючи активації будь-яких додаткових або захисних механізмів, як це відбувається, наприклад, при гіперстресі на надсильні подразники. Крім того, психогенний нормострес дозволяє прогнозувати можливі зміни в середовищі й утримувати в робочій готовності необхідний рівень наших мозкових функцій. Дуже важливо, що нормострес не допускає «поломки» механізмів регуляції при гострому, але тимчасово гіперстресі. Ці механізми саморегуляції й повертають нас з гіперстресу в нормострес, основна риса якого – стабільність.

Стан гіперстресу виникає, як правило, під дією незвично сильних подразників, і гіперстрес, за своїм біологічним значенням, може бути позитивним або негативним. Ці дві форми залежать від рівня пристосування нашого організму, від того, наскільки розвинений механізм саморегуляції. Якщо захисні сили організму досить високі, то позитивний гіперстрес повертається в «коридор» нормостресу. В іншому випадку в людини розвивається стан негативного гіперстресу, що й може сприяти формуванню патології.

Що стосується гіпостресу, то цей стан фізіолог характеризує як неадекватну, неадаптивну поведінку в умовах, звичайних для нормостресу.

Інформаційний стрес викликає необдумані дії й нерозумні рішення, тому що мозок знаходиться в стані паніки та інформація, яка входить, оцінюється неправильно. У цей момент суб'єкту здається, що нова порція інформації може змінити все його уявлення про ситуацію. Звідси побоювання щось вирішувати. У зв'язку із цим з'явився термін «аналітичний параліч» – нескінченне

прагнення отримувати величезні масиви нової інформації, що призводить до повної зупинки, стану бездіяльності.

Ті чи інші психологічні розлади, які з'являються із причин інформаційної перевтоми, сучасною людиною все ще сприймаються занадто легковажно.

«Ера інформації», яка настала, несе із собою не тільки переваги, а й породжує цілий ряд нових проблем, одночасно загострюючи вже наявні. Розвиток засобів масової інформації, у поєднанні з успіхами психології, дає необмежені можливості індивіду або групі людей для впливу на психіку конкретної людини й великих соціальних груп.

В епоху інформаційного вибуху та інформаційної революції людство змушене за обмежений час виробляти механізми адаптації до нових умов. Інформаційне середовище з усіма його складовими (електронні засоби масової комунікації – радіо, телебачення, Інтернет; комп'ютеризація всіх сфер життя) стала настільки глобальним явищем у житті сучасної людини, що нинішню епоху можна з повним правом назвати інформаційною епохою.

У стародавні часи стрес був справою винятковою – тепер постійним і звичайним. Існує навіть велика кількість людей, які вже не можуть жити без адреналіну. Тим більше, що соціум уже з дитинства «підсовує» відповідні комп'ютерні ігри, а пізніше – блокбастери та фільми жахів.

Інформаційні стреси стали для людей кінця XX – початку XXI століття звичайною справою. Треба відзначити, що стресова реакція організму є нормальною захисною формою адаптації на руйнівні фактори зовнішнього середовища, особливо якщо нам або нашим близьким загрожує небезпека чи смерть. Сучасна цивілізація як мінімум на сто років відстала у своєму переході на більш високий рівень свідомості, вона перетворилася на соціальний егрегор (інформаційне поле), що змушує людей бігти на «марафонську дистанцію», навіть нехтуючи їхніми психологічними й фізичними можливостями.

Бурхливий розвиток цивілізації, науково-технічний прогрес призвели, як це не парадоксально, до небажаної дисгармонії в житті людини. Як нами зазначалося вище, ряд учених саме технічний

прогрес розглядають як основну передумову для значного збільшення психоемоційних навантажень, сучасної людини¹²⁵. І це не випадково. Сучасне життя характеризується стрімкими темпами, інформаційними перевантаженнями, зниженням фізичної активності, монотонністю, з одного боку, і необхідністю працювати часом в екстремальних ситуаціях, підвищеним рівнем шумів і соціальних конфліктів тощо. Систематична незадоволеність собою, невпевненість, а під час безвиході у вирішенні поставлених завдань, соціально обумовлена потреба стримувати свої емоції і почуття призвели до того, що сучасна людина досить рідко знаходить стан душевного спокою та психоемоційної рівноваги.

У сучасному стані суспільства інформація перетворилася на новий, невичерпний ресурс цивілізації. Роль інформаційних факторів завдяки постійній зміні кожен рік підсилюється. Умовно всі відомі види інформаційних впливів можна об'єднати в групи¹²⁶.

До першої групи відносять фонові інформаційні впливи, джерелами яких є шуми й випромінювання, викликані виробничими, транспортними, комунікаційними та уявними об'єктами.

Різні екстраординарні процеси, явища, події в природній (землетруси, повені, виверження вулканів, цунамі, стихійні лиха, різкі кліматичні зміни й т. ін.), штучній (різкі викиди енергії та шкідливих речовин, виробничі, транспортні, енергетичні аварії й катастрофи) і соціальній (війни, революції, міжнаціональні конфлікти й т. ін.) сферах формують другу групу інформаційних впливів.

У сучасній ситуації найбільшу небезпеку становить третя група інформаційних впливів, які штучно цілеспрямовано діють на людину й суспільство з метою модифікації його свідомості та поведінки. До таких відносяться впливи, що використовують канали природного середовища, штучні фізичні поля й випромінювання, засоби зв'язку та засоби масової інформації.

Саме інформаційне перевантаження, викликане великою кількістю джерел інформації й неможливістю охопити навіть скільки-небудь значну її частину, може призводити до виникнення інформаційного стресу.

Найвідоміший зарубіжний теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своїх роботах уперше описав та обґрунтував

негативні соціально-психологічні наслідки інформатизації й симптоми інформаційного стресу¹²⁷.

Атрибутом інформаційного століття, за Тоффлером, є зростання темпів виробництва й розповсюдження інформації. Цей процес вимагає від людини нового рівня адаптивності, який сучасній людині ще недоступний. Людина й усе суспільство загалом, не маючи надійних механізмів адаптації, ще не володіють позитивними стратегіями виходу із цієї інформаційної кризи¹²⁸. Отже, Е. Тоффлер визначає багато ключових проблем інформаційного суспільства й насамперед проблему інформаційного стресу. Одним з перших дослідників підкреслив, що розвиток інформаційної грамотності є стратегією виживання в умовах інформаційних перевантажень.

Людині стає все важче захиститися від емоційно-інформаційних стресів, тому вона часто знаходиться в стані сильного (або тривалого) психічного напруження, яке поступово підточує сили, знижуючи фізичну й розумову працездатність, імунітет і порушуючи нормальну роботу мозку. Якщо потік вхідної інформації буде продовжувати наростати такими стрімкими темпами, як це відбувається зараз, уже в найближчі роки кількість хвороб буквально заповнить суспільство. Є й дещо позитивне: мозок володіє колосальним запасом надмірності, а значить, функціональної міцності.

2.3. Комп'ютерний стрес – зворотна сторона технічного прогресу

Сучасна тенденція розвитку суспільства полягає в широкому впровадженні в усі сфери життя нових форм інформаційних технологій, які базуються на використанні електронно-обчислювальної техніки й телекомунікаційних засобів. Основою цих технологій є інтегральний (діалоговий) режим роботи з візуальними дисплейними терміналами, за іншою термінологією – комп'ютерами. Це персональні комп'ютери, інформаційні системи, системи комп'ютерного користування, гаджети тощо.

Поява комп'ютера – одне з найважливіших досягнень ХХ століття. Сучасні комп'ютерні технології дозволяють знайомитися зі світовими культурними цінностями, користуватися електронною

поштою, отримувати різноманітні відомості, які цікавлять людину, можливість дистанційного навчання. Комп'ютер став у нашому житті необхідним інструментом отримання інформації. На сьогодні жодна галузь людської діяльності не обходиться без застосування комп'ютерної техніки. Комп'ютер допомагає людині при вирішенні багатьох завдань, полегшує працю, відкриває нові горизонти для мислення та дій, дає нові можливості.

Комп'ютери знаходять усе більш широке застосування в управлінні виробничими процесами, тому що дозволяють забезпечити детальний контроль за виконанням технологічних розпоряджень, а також велику гнучкість у поданні графічної й текстової інформації про стан процесу на екрані монітора. В Україні процес упровадження комп'ютерів у життя набув надзвичайно швидких темпів. Це означає, що до користувачів комп'ютерів залучено велику кількість людей з різним рівнем освіти, досвідом роботи, станом здоров'я й ступенем нейропсихічної стійкості.

Вплив інформаційних технологій на особистісний розвиток людини не може бути однозначно кваліфіковано як позитивний чи негативний. Поряд з негативними трансформаціями особистості (відхід від реальності, синдром залежності від комп'ютера) існує можливість позитивного розвитку окремих здібностей і мотиваційної сфери загалом. Комп'ютери, програмування, Інтернет – динамічно розвиваються ці галузі людської діяльності, зростає необхідність постійно й дуже інтенсивно оновлювати свої знання та навички, бути в курсі величезної кількості подій і відомостей щодня¹²⁹.

Водночас не варто забувати про те, що існує й зворотний бік медалі. Тривала робота за комп'ютером негативно позначається на багатьох функціях нашого організму: нервової діяльності, ендокринної, імунної та репродуктивної системах, кістково-м'язовому апараті людини.

Виникла серйозна проблема впливу комп'ютеризації на психіку людини, на його душевну організацію. Психологи відзначають серйозні зміни в пізнавальній та комунікативній сферах особистості людини, чия діяльність пов'язана з використанням комп'ютера. Людина часто не в змозі перевірити достовірність одержуваної інформації, захоплюючись «знаковою інформацією»,

він утрачає т. зв. «смыслову чутливість», у неї з'являється байдужість до подій у світі¹³⁰.

У стародавніх культурах ігри використовувалися для соціалізації молодого покоління, виконували творчу та комунікативну функції. У сучасному суспільстві комп'ютерні ігри зумовлюють соціалізацію людини. На сьогодні не викликає сумнівів той факт, що вплив Інтернету на особистість користувача, є більш глибоким і системним, ніж вплив будь-якої іншої технологічної системи.

Треба навчитися правильно користуватися цим інструментом, щоб він приносив благо, а завдавав шкоди.

Нервова система людини доволі пластична та спроможна адаптуватися до різних ситуацій, але ж її можливості не безмежні. Мабуть, людина перебуває в ситуації, коли адаптивні можливості її психіки відстають від щораз більших вимог сучасного життя. При цьому мозок намагається захиститися від надмірної й несприятливої інформації, що робить людину емоційно менш чутливим.

Не дивно, що жителі міст, особливо великих, слабше реагують на різні проблеми, що стосуються близьких, переживають ці проблеми коротший час, у все більшій мірі ізолюються від тих чинників, які не мають до них безпосереднього відношення. Інша частина людей годинами просиджує біля екранів телевізорів, співпереживаючи життю героїв різноманітних серіалів, і цим намагається піти від власних проблем, що викликають емоційні стреси.

Психологи й психіатри всерйоз стурбовані появою інтернет-залежності, що веде особистість у віртуальний світ, коли людина страждає маніакальним прагненням годинами бродити кіберпростором, забуваючи про сон та їжу. Особливо їх хвилює надмірне захоплення комп'ютерними іграми – комп'ютерна ігроманія, захоплення спілкуванням через Інтернет – чатоманія, від яких нерідко важко позбутися.

У медицині та психології з недавніх пір існує поняття «синдром комп'ютерного стресу». Є дані, що постійні користувачі персонального комп'ютера, гравці в комп'ютерні ігри, більшою мірою схильні до емоційних переживань, незворотних порушень центральної нервової системи, хвороб серцево-судинної системи. У цей список можна додати таке захворювання, як виразкова

хвороба шлунка (це вже результат постійних нічних ігор та неконтрольованого поглинання пива із чипсами – улюбленої страви всіх геймерів). Цими симптомами першими зацікавилися медики, які в результаті проведених досліджень і спостережень за користувачами виявили це нове захворювання¹³¹. Виявляється, любители зняти стрес постійно його випробовують у процесі користування ПК, у них поступово виснажується кількість адреналіну в крові, зменшується кількість лімфоцитів, відповідальних за імунітет людини. За результатами цих досліджень можна зробити висновки про ймовірність гормональних зрушень і порушень імунного статусу в організмі людини.

Симптоми «комп'ютерного стресу» можуть бути різноманітні й численні. В основному починається все з неспецифічних ознак: сонливості, постійної втоми, головних болів після роботи, болів у нижній частині спини, у ногах, почуття поколювання, болю в руках, напруженості м'язів верхньої частини тулуба. При роботі за комп'ютером постійно напружуються очі, тому незабаром з'являються почуття гострого болю, печія, свербіж, слезотеча, унаслідок цього порушується й сприйняття, проявляється неясність зору, яка збільшується протягом дня. Починає знижуватися працездатність людини, погіршується зосередженість та активність, з'являється дратівливість при виконанні своїх професійних обов'язків.

Робота на комп'ютері додає в наше життя ряд специфічних факторів стресу. Утрата інформації, безумовно, знаходиться на першому місці серед комп'ютерних стресорів (якщо не за частотою, то за силою стресу). Якщо комп'ютер завис, коли ви набрали кілька сторінок тексту, не збереглися, то виникає неабиякий стрес. А якщо машина зламалась незадовго до закінчення великої й тривалої роботи? Стан людини в цей момент психологи називають «гострий стрес».

Негативні наслідки комп'ютерних технологій виявляються в:

- ◆ інтенсифікації темпу роботи та її монотонності;
- ◆ ізоляції людини, обмеженні її контактів з іншими людьми;
- ◆ розвитку несприятливих психічних станів;
- ◆ великих нервових навантажень при незначних фізичних;
- ◆ перенапруженні органів зору;

◆ розладі стану здоров'я.

Усі ці негативні наслідки роботи з комп'ютером, на думку фахівців, є ніщо інше, як симптоми нового типу захворювання – синдрому комп'ютерного стресу. Причинами цих симптомів, за словами медиків, є п'ять основних факторів, а це:

- ◆ неправильна робота очей і неправильне положення тіла;
- ◆ використання невідповідних окулярів або ж контактних лінз;
- ◆ неправильна організація робочого місця;
- ◆ поєднання фізичних, розумових і візуальних навантажень;
- ◆ низький рівень візуальної підготовки для роботи

за комп'ютером¹³².

Усе це стосується дорослих користувачів ПК, які, маючи здоровий глузд, можуть урахувати названі порушення вимог роботи за комп'ютером, а значить – зменшити кількість негативних наслідків для свого здоров'я.

Набагато страшнішою є картина з дітьми, які, на відміну від дорослих, не мають необхідності проводити багато часу за комп'ютером з метою заробити гроші чи отримати інформацію, скажімо, для написання курсової. Також слід урахувати, що діти в значно меншому ступені, ніж їхні батьки або брати-студенти, здатні контролювати свою поведінку. Іншими словами, захопившись, вони не можуть у потрібний момент відірватися від екрана, на якому розгортаються захопливі події. Мова йде про комп'ютерні ігри, міцна індустрія з виробництва яких існує сьогодні у світі. Величезна кількість підприємств веде боротьбу між собою за лідерство на ринку, створюючи красиві та цікаві, хитрі та мудровані, агресивні та кровожерливі іграшки для хлопчаків і дівчаток, котрі із задоволенням віддають їм свій вільний час. Утім підприємства, що створюють ці ігри, певно, рідко замислюються про небезпеку, яку можуть спричинити їхні творіння, адже дитяча психіка доволі нестійка, а тому надмірне захоплення комп'ютерними іграми може призвести до досить тяжких захворювань. Нагадаємо про деякі з них: у дітей розвивається підвищене збудження, у школярів знижується успішність, дитина стає вередливою, некерованою, перестає будь-чим цікавитися, окрім улюбленого комп'ютера. За своїм впливом на дитячий організм комп'ютерна гра подібна до наркотику.

У Японії та в Англії в деяких дітей, які з раннього дитинства надмірно захоплювались комп'ютерними розвагами, лікарями був виявлений такий вид захворювання, як синдром відеоігрової епілепсії. Це захворювання визначається головним болем, тривалими спазмами мускулатури обличчя, порушенням зору. Синдром хоча й не призводить до погіршення розумових здібностей дитини, зате сприяє формуванню в неї таких типових рис характеру, як підозрілість, вороже та агресивне ставлення до близьких, імпульсивність і роздратування¹³³.

Варто замислитися над тим, що надмірне захоплення численними комп'ютерними іграшками здатне негативно впливати на психіку, змінити психічний стан, спосіб мислення й узагалі уявлення про життя.

Найбільш цікавими та небезпечними є рольові комп'ютерні ігри, що здатні сформувати стійку психологічну залежність. Підсилює комп'ютерну залежність гра у мережі Інтернет. Ознаки ігromанії як різновиду адиктивної поведінки: 1) Постійна залученість, збільшення часу, проведеного в ситуації гри. 2) Витіснення колишніх інтересів думками про гру. 3) Утрата контролю (нездатність припинити гру як після виграшу, так і після програшів). 4) Стан дискомфорту поза ігровою ситуацією, дратівливість, неспокій. 5) Збільшення частоти ігор і прагнення до високого ризику. 6) Нездатність чинити опір спокусі відновити гру.

Тривала робота на комп'ютері викликає зміни у функціонуванні організму. На перше місце в підлітків – користувачів ПК – виходять зміни психологічного стану й невротичні розлади, що характеризуються комплексністю, тяжкістю та поєднанням різних патологічних проявів. Часто робота за комп'ютером передбачає постійну концентрацію уваги й засвоєння великої кількості інформації. Унаслідок нервово-емоційної напруги швидко розвивається перевтома, що провокує головний біль. Може виникати шум у вухах, запаморочення, нудота. Неконтрольоване в часі спілкування з комп'ютером на тлі перевтоми призводить до розладів сну, метушливості в поведінці, порушення пам'яті. Ранні наслідки впливу електромагнітних випромінювань на підлітків виявляються у функціональних порушеннях нервової системи у вигляді

вегетативних дисфункцій, неврастенічного та астенічного синдромів. У процесі роботи з ПК може розвиватися комп'ютерний зоровий синдром (КЗС), який ґрунтується на зоровому стомленні. Особливо шкідливими для органів зору є ігри з яскравими дрібними елементами, читання та введення тексту, малювання. Вимушене положення може стати чинником порушення метаболізму та гіпоксії в м'язах (насамперед, шиї, спини та плечового поясу), скривлення хребта, остеохондрозу, ускладнення дихання (іонізоване повітря викликає сухість слизових оболонок, грудна клітка знаходиться в стиснених умовах), захворювань кистей рук¹³⁴.

Який же вихід із цієї небезпечної ситуації можна знайти? Невже слід відмовитися від комп'ютера як від джерела всіх захворювань? Безумовно, ні. Досить очевидно, що без постійного інформаційного контакту неможливий повноцінний розвиток людини й нормальне функціонування суспільства. Сьогодні практично не піддається сумніву той факт, що людина для реалізації своєї соціальної поведінки в суспільстві потребує постійного притоку інформації. Постійний інформаційний зв'язок з навколишнім світом, соціальним середовищем, у якому людина діє як активний соціальний суб'єкт, є однією з найважливіших умов нормальної життєдіяльності. Разом з тим інформаційно-комунікативні процеси можуть таїти в собі небезпеку, що представляють реальну загрозу для розвитку особистості й суспільства загалом. Отож вихід є один, а це – необхідність у дозуванні часу, проведеного за комп'ютером. До речі, ця порада позбавить від багатьох проблем не лише дітей, але й дорослих. Обираючи науково-технічний шлях розвитку, не слід забувати, що людина – насамперед екологічна істота, а тому, користуючись «неприродним залізязччям», треба пам'ятати відомий банальний вислів, який, як це не парадоксально, може стати міцною запорукою вашої екології: у всьому має бути міра.

2.4. Інформаційно-психологічна безпека

Масштабність і потужність впливу інформаційного середовища на психіку людей у сучасних умовах актуалізувало проблему інформаційно-психологічної безпеки.

Питання інформаційно-психологічної безпеки особистості на початку XXI століття стають усе більш актуальними. Це обумовлено тим, що на сьогодишньому етапі розвитку суспільства людина відчуває постійний інформаційний стрес, який пов'язаний зі зниженням через інформаційні перевантаження ефективності захисних бар'єрів психіки особистості. В умовах швидкого розвитку виробництва, постійної появи нових галузей людського знання, великого обсягу інформації, яка впливає на людину, її особистісні адаптаційні здібності не в змозі діяти такими ж самими темпами.

Важливість цих проблем у сучасних умовах стала усвідомлюватись у повному обсязі лише тільки в останні роки.

Інформаційна безпека особистості, суспільства й держави розглядається в розробках багатьох науковців (В. Кириленко, Н. Костенко). Зокрема, цікавими є висновки вчених про інформаційно-психологічний захист як фактор збереження національної та культурної ідентичності.

Проблема інформаційно-психологічної безпеки особистості, її психологічної захищеності й способів формування психологічного захисту в умовах кардинальних змін суспільства стає особливо актуальною як у теоретичному, так і в прикладному плані.

Виділення інформаційно-психологічної безпеки особистості із загальної проблематики інформаційної та психологічної безпеки в якості самостійного напрямку визначається такими основними причинами:

◆ по-перше, у зв'язку з переходом до інформаційного суспільства, збільшенням масштабів та ускладненням змісту й структури інформаційних потоків, усього інформаційного середовища, багаторазово посилюється її вплив на психіку людини, а темпи цього впливу стрімко зростають. Це визначає необхідність формування нових механізмів і засобів виживання людини як особистості та як активного соціального суб'єкта в сучасному суспільстві;

◆ по-друге, взаємодія психіки людини з інформаційним середовищем відрізняється якісною специфікою й не має адекватних аналогів в інформаційній взаємодії інших біологічних структур, технічних, соціальних і соціотехнічних систем;

◆ по-третє, основною й центральною «мішенню» інформаційного впливу є людина, його психіка. Саме від окремих особистостей, їхніх взаємозв'язків і відносин залежить нормальне функціонування соціальних суб'єктів різного рівня складності, будь-яких спільнот і соціальних організацій від малої групи до населення країни загалом¹³⁵. Інформаційний вплив завжди є психологічним і визначає поведінку людини опосередковано, через психічні механізми головного мозку. Інформаційні впливи досягають ефекту, коли змінюють, переструктуровують психологічні властивості, стан і моделі поведінки особистості.

Необхідно згадати про небезпечний інформаційно-психологічний вплив і на індивідуальну свідомість¹³⁶, який може призвести до двох видів взаємозалежних змін:

1. Зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки у випадку застосування інформаційного впливу складно визначити межу норми й патології, показником змін може бути втрата адекватності щодо відображення світу у свідомості й індивідуальному ставленні до світу. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових).

2. Зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки й становлять небезпеку вже для всього суспільства та держави.

Важлива особливість інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну свідомість полягає в тому, що людина може не помічати його і не усвідомлювати як небезпеку. Поведінкою особистості керує її мозок, свідомість. Усе, що спонукає людину до діяльності, має проходити через її мислення. Отже, інформаційно-психологічний вплив з метою зміни поведінки особистості в бажаному напрямі має здійснюватися через відповідні зміни в свідомості людини.

Небезпеки інформаційного впливу, інформаційних стресів є найбільш загрозливими для дітей та підлітків, у свідомості яких закріплюються побачені й почуті стереотипи, наслідуються нехвальні норми поведінки, зростають девіації, формуються шкідливі

звички, моделюється небезпечний спосіб життя, знижується рівень правових норм, що призводить до правопорушень, злочинності, підживлення кримінального середовища та втрати соціальної стабільності в суспільстві. Психологи, психотерапевти, нейрофізіологи констатують у дітей: штучне стимулювання та збудливість нервової системи (перезбудження, роздратованість, плаксивість, стреси, неспокійний сон тощо); зростання психічних розладів і захворювань; соціальну дезадаптацію, а також низку проблем, пов'язаних з фізичним здоров'ям дитини (порушення зору, постави, дефіцит рухів, часта хворобливість, відставання у фізичному, інтелектуальному, емоційному та мовленнєвому розвитку).

Інформаційно-психологічна безпека особистості – це певна захищеність свідомої і несвідомої сфери психіки від шкідливих інформаційних впливів, здатних проти волі й бажання людини змінювати її психологічні характеристики та поведінку. Як і якими засобами її можна забезпечити?

Цікава ідея із цього питання належить Г. Ложкіну, який говорить про те, що одне з головних завдань сучасної держави – гарантування інформаційної безпеки особистості. Інформаційно-психологічна безпека людини у вузькому розумінні – це стан захищеності її психіки від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності¹³⁷.

Інформаційно-психологічна безпека особистості в широкому розумінні – це: по-перше, належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за якого досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз; по-друге, здатність держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб особистості в інформації незалежно від наявності інформаційних загроз; по-третє, гарантування, розвиток і використання інформаційного середовища в інтересах особистості; по-четверте, захищеність від різного роду інформаційних безпек.

Якість інформаційного простору країни стає проблемою збереження соціально-психологічного балансу та здорових,

продуктивних сил суспільства, життєспроможної соціальної адаптації різних його верств.

Г. Ложкін до соціально-психологічних чинників, що безпосередньо впливають на інформаційно-психологічну безпеку особистості, відмає деформацію системи норм; неадекватну оцінку національних, культурних та історичних традицій; появу нових засобів впливу на свідомість; деструктивну роль нетрадиційних конфесій; послаблення ваги найважливіших соціокультурних інститутів держави – науки, освіти, культури; відсутність сформованих психологічних механізмів захисту від маніпулятивних впливів.

Найбільш важливими об'єктами інформаційно-психологічного захисту в сучасних умовах є індивідуальна й масова свідомість. Для особистості головними системними якостями є цілісність (тенденція до стійкості) і розвиток (тенденція до зміни). При руйнуванні або перекручуванні цих якостей особистість перестає існувати як соціальний суб'єкт. Це означає, що будь-який інформаційно-психологічний вплив має оцінюватись із позиції збереження чи руйнування її як цілого¹³⁸.

З усього цього випливає, що нова інформаційна епоха та суперечливі процеси трансформації суспільства вимагають нових підходів до забезпечення інформаційно-психологічної безпеки людини. Необхідна розробка нових методів психологічної допомоги, спрямованих на подолання тотальної психологічної та культової залежності, системи профілактичних заходів у вихованні дітей, юридичної оцінки таких явищ, як психічна агресія, психологічне насильство й деструктивний контроль свідомості.

У якості основного механізму забезпечення психологічної захищеності особистості від інформаційних впливів виступає психологічний захист – спеціальна регулятивна система стабілізації особистості, спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Відповідно до такого підходу в якості основної її функції розглядається «огорожа» сфери свідомості від негативних переживань, що травмують особистість.

Можна виділити три основні рівні організації психологічного захисту людини і, відповідно, три основні напрями її формування й функціонування:

- 1) соціальний (у масштабах суспільства загалом);
- 2) соціально-груповий (у рамках різних соціальних груп і різноманітних форм соціальних організацій);
- 3) індивідуально-особистісний.

На соціальному рівні інформаційно-психологічний захист реалізується за допомогою регулювання й організації інформаційних потоків (система поширення інформації в суспільстві) і поширення способів та засобів, визначених «алгоритмів» обробки й оцінки інформації в процесі соціальної взаємодії (від міжособистісного спілкування до масової комунікації). На цьому рівні в якості суб'єктів психологічного захисту особистості виступають держава й суспільство через діяльність певних соціальних інститутів (система освіти, система поширення соціокультурних цінностей, традицій, соціальних норм тощо).

На соціально-груповому рівні психологічний захист реалізується за допомогою розповсюдження та використання внутрішньогрупових інформаційних потоків і джерел, а також специфічних для конкретних соціальних груп та організацій способів соціальної взаємодії, переробки й оцінки інформації (групових норм, орієнтації, переваг певних комунікаторів, регламентація правил і процедур роботи та взаємодії із зовнішніми інформаційними джерелами й т. п.). На цьому рівні в якості суб'єктів психологічного захисту особистості виступають групи й організації (сім'я, виробничі структури, громадські, політичні, релігійні та інші об'єднання й організації).

На індивідуально-особистісному рівні психологічний захист реалізується за допомогою формування специфічної регулятивної системи й комплексу захисних механізмів та алгоритмів поведінки, які утворюють індивідуальний психологічний захист.

Гарантування інформаційно-психологічної безпеки передбачає організацію та здійснення захисних заходів, які в узагальненому вигляді доцільно виділити в такі основні групи, які характеризуються певною організаційною самостійністю й використовуваними механізмами: регулюванням, зокрема, обмеженням інформаційних потоків; організацією інформаційних потоків (у тому числі, ініціювання поширення певної інформації);

поширенням способів і засобів обробки та оцінки інформації; формуванням колективного або групового соціально-психологічного захисту; формуванням індивідуального психологічного захисту або психологічного самозахисту особистості.

Втручання в життя мільйонів людей інформаційних технологій породжує багато проблем, у першу чергу пов'язаних з безпечністю використання інформаційного обладнання.

На думку сучасних учених, ця ситуація вимагає необхідності розробляти й застосовувати нові адаптивні стратегії виживання, що пов'язано з формуванням інформаційної культури особистості. Найважливішим аспектом такої культури є розвиток інформаційної грамотності особистості.

Під інформаційною грамотністю розуміємо не тільки вміння особистості швидко отримувати певні дані про навколишній світ, скільки здатність оперувати ними: класифікувати факти, проводити їх аналіз, логічно обробляти інформацію, структурувати її, прогнозувати наслідки своїх дій на її основі.

Сучасній людині така грамотність украй необхідна, оскільки в постіндустріальну епоху існує занадто багато непотрібної, низькоякісної, недостовірної інформації, що не дозволяє робити обґрунтовані висновки.

Існують різні прийоми й техніки навіювання, що дозволяють потрібній інформації проникати в глибини психіки (у частину не-свідомого), минаючи захисні бар'єри свідомості (відомий «ефект 25-го кадру», наприклад). Навіюванню в більшій чи меншій мірі піддаються всі люди, але, якщо людині притаманні такі особистісні якості, як безвідповідальність, боязкість, довірливість, тривожність, мрійливість, забобонність, релігійність, схильність до наслідування, схильність впливу думки групи, натовпу тощо, вона стає більш навіюваною. Крім того, фізичне напруження, недосипання, стомлення, сильне емоційне збудження, відчуття незатребуваності, непотрібності, відірваності, нудьга підсилюють імовірність навіювання. Сприйнятливість до навіювання з боку ЗМІ знижується в міру набуття життєвого досвіду й наукових знань.

Для гарантування інформаційно-психологічної безпеки особистості можна рекомендувати різні способи психологічного

захисту. Вони дозволяють запобігти або нейтралізувати негативний вплив інформації в різних ситуаціях, наприклад, мас-комунікаційних (отримання інформації через засоби масової комунікації – СМК або ЗМІ), контакт-комунікаційних (отримання інформації під час масових видовищних заходів, на мітингах, зборах тощо) і міжособистісних (отримання інформації при спілкуванні з людьми, під час бесід, зустрічей та ін.).

Спосіб захисту 1-й: «Утеча» – збільшення дистанції, переривання контакту, вихід за межі досяжності інформаційного впливу.

Дії в різних інформаційних ситуаціях можуть бути такими:

- ◆ відключення певних каналів ЗМІ (дратівного каналу телебачення, вихід з Інтернету та ін.), відмова від перегляду (прослуховування) конкретних теле- й радіопрограм;

- ◆ відмова від читання деяких газет, статей, рубрик тощо;

- ◆ зміна неприємної теми бесіди, прагнення не загострювати міжособистісні відносини під час бесіди (обхід «слизьких тем», «гострих кутів» тощо), ухилення від зустрічей з тими, хто є джерелом неприємних переживань, переривання під різними приводами зустрічей, бесід.

У деяких випадках захист може виразитися в більш жорстких формах – «вигнанні» або «ігноруванні». При використанні способу «вигнання» засіб або джерело негативного інформаційного впливу виганяється (або витісняється) з інформаційного середовища (відмова від користування телевізором або комп'ютером, відмова відвідувати театральні постановки або концерти та ін.). «Ігнорування» передбачає несприйняття інформації, яка ускладнює або перешкоджає певній діяльності людини, може спровокувати конфлікт, викликати негативні емоції.

Спосіб захисту 2-й: «Блокування» – контроль інформаційного впливу, виставлення психологічних бар'єрів, огорожа психіки від зовнішнього негативного інформаційного впливу.

Дії, що виконуються при «блокуванні»:

- ◆ критичне сприйняття інформації;

- ◆ емоційне відчуження (сприйняття негативної інформації «без емоцій»);

◆ збільшення міжособистісного простору – «зони спілкування» під час бесіди;

◆ використання «психологічних бар'єрів» (припинення джерела інформації, внутрішнє осміяння, розвінчання авторитету, несерйозне сприйняття інформації, недовіра, настороженість, неуважність, відволікання й перемикання уваги на інші об'єкти, не пов'язані зі змістом інформаційного впливу та ін.).

Спосіб захисту 3-й: «Управління» – контроль процесу інформаційного впливу, вплив на його характеристики й джерело.

Виконувані дії:

◆ використання зворотного зв'язку (участь в опитуваннях рейтингу популярності певних каналів або програм телебачення, популярності періодичних видань тощо);

◆ вираз у видовищних заходах свого ставлення до подій (несхвалення, невдоволення промовцями);

◆ використання при бесіді принципу «своїх не ображають», для чого продемонструвати бажання стати другом, членом однієї спільності;

◆ послабити або дестабілізувати активність співрозмовника несподіваним відволіканням (наприклад, зробити комплімент, висловити співчуття) та ін.

Спосіб захисту 4-й: «Затаювання» – контроль своєї реакції на зовнішній інформаційний вплив.

Виконувані дії:

◆ відстрочка своїх реакцій, поспішливих висновків та оцінок, затримка або відмова від дій і вчинків, що викликаються інформаційним впливом (наприклад, при знаходженні в натовпі, щоб не піддатися «ефекту натовпу», психічному зараженню й не вчинити так, що потім можна буде шкодувати);

◆ маскування, приховування почуттів, проявів емоцій та ін.

Уміння людини в залежності від ситуації скористатися тим чи іншим способом психологічного захисту від негативного впливу інформації сприяє формуванню його інформаційної культури, яка наприкінці всього й гарантує інформаційно-психологічну безпеку особистості.

2.4. Загрози віртуального простору для дітей

Проблема безпеки дітей в Інтернеті вже не здається Україні такою далекою. Ніхто не може заперечити, що на сьогодні вона постає особливо гостро. Кожного року аудиторія користувачів усесвітньої мережі дедалі розширюється й переважну її частину становить молоде покоління – діти та підлітки, які повністю не усвідомлюють загрозу, що може чекати на них у віртуальному просторі.

Доступ до глобальної мережі Інтернет став невід’ємним атрибутом високотехнологічного суспільства, широкий доступ до інформаційних ресурсів є складовою сучасного культурно-освітнього середовища. Усесвітня мережа дає нові можливості для пошуку інформації та спілкування, але поряд з визнаними перевагами Інтернет примає нам нові ризики, ставлячи на порядку денного питання онлайн-безпеки, у першу чергу стосовно дітей.

З кожним роком кількість користувачів світової мережі неухильно зростає. Більш того, разом з дорослими доступ до комп’ютера отримують також і діти, а тому не секрет, що серед відвідувачів Інтернету зростає частка юної аудиторії. Інтернет-технології стали природною частиною життя дітей і сучасної молоді. Невміння працювати з комп’ютером та орієнтуватися в Інтернет-просторі в сучасному суспільстві можна порівняти з невізнанням писати й читати¹³⁹.

Навчальні, розвивальні та розважальні Інтернет-ресурси орієнтовані на дітей будь-якого віку. За їх допомогою діти в цікавій формі засвоюють основи письма та лічби, учаться малювати та моделювати, привчаються до самостійної роботи й складають уявлення про навколишній світ. Розв’язання цікавих задач формує в дошкільників та в дітей молодшого шкільного віку навички навчальної діяльності. До завдань розвивальних програм та ігор входить також удосконалення пам’яті, уваги, мислення, логіки, спостережливості, тренування швидкої реакції тощо. Існує багато ігор, що водночас мають виховну й освітню основу та здатні викликати інтерес дітей шкільного віку до економіки, соціології, історії, літератури тощо.

Діти підліткового віку відрізняються гарним засвоєнням інформації, із цікавістю досліджують простір мережі. Мотивами, що

домінують у поведінці дітей цього віку, є: намагання до самостійності та визнання товаришів, розширення власних прав, бажання зайняти гідне місце в групі однолітків. Особливої ролі починає набувати самооцінка особистості. Відбувається формування власної ієрархії цінностей.

Мережеві освітні ресурси для підлітків допомагають прискорити й оптимізувати процес навчання, підвищують якість навчання завдяки максимальній структурованості та цікавій формі викладення навчального матеріалу. Діти засвоюють нові цифрові технології та вчать вільно орієнтуватися в інформаційному просторі.

Отже, сучасний підхід до навчання дозволяє підвищити якість і швидкість усвідомлення, розуміння та запам'ятовування навчального матеріалу¹⁴⁰.

Серед факторів, що сприяють зануренню людини в мережу, можемо виділити такі: нестача спілкування в реальному світі: велика частина інтернет-залежних «сидить» у Мережі заради спілкування, оскільки віртуальна комунікація має переваги в порівнянні з реальною; можливість утекти від реальності: на сьогодні можна стверджувати, що Інтернет став одним з видів «буферної» реальності, що охороняє особистість від прямого зіткнення з реальним світом, справжнім людським спілкуванням; внутрішні психологічні конфлікти, викликані, наприклад, проблемами в особистому й сімейному житті. Занурюючись у віртуальну реальність, людина ніби захищає себе від якихось проблем, тривоги, комплексів; психотравмуюча ситуація (утрата близької людини, роботи, родини).

І хоча на екрані комп'ютера Інтернет уявляється дитині абсолютно віртуальним світом, однак в ньому існують загрози, здатні заподіяти реальної шкоди. На відміну від дорослих інтернет-користувачів, діти можуть не усвідомлювати небезпек, які підстерігають їх у мережі.

Сучасних дітей по праву можна назвати комп'ютерним поколінням, адже комп'ютер та Інтернет давно став для багатьох якщо не сенсом життя, то важливою його складовою. Вони можуть годинами спілкуватися в мережі (електронні розсилки, онлайн-чати, популярні онлайн-комунікатори, Скайп, форуми та ін.).

Цей розлад не включений в офіційну класифікацію захворювань DSMIV (Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders – Довідник з діагностики й статистики психічних розладів), але Всесвітня організація охорони здоров'я зарахувала інтернет-залежність до категорії патологічних пристрастей.

У сучасному світі діти частіше обирають сидячий спосіб життя: онлайн-ігри та спілкування в соцмережах. Натомість реальність відходить на другий план. Комп'ютер уже давно перестав бути тільки помічником у навчанні, а Інтернет – джерелом інформації. Натомість ця машина стала справжнім другом та своєрідним рятувальним жилетом у будь-якій ситуації.

Інтернет є прекрасним інструментом для молодих людей, особливо для тих, хто відчуває труднощі в спілкуванні зі своїми ровесниками. Діти, які гарно володіють комп'ютером, можуть користуватися популярністю в Інтернеті, оскільки зовнішність та атлетичні здібності там не є важливими, і це може допомогти їм підвищити самооцінку. Водночас віртуальний світ позбавляє молодих людей найголовнішого – реального життя. Ця обставина викликає серйозні побоювання з огляду на те, що «характерною рисою юнацького віку є формування життєвих планів». Мало підлітків зважає на те, що відвідуючи різні Інтернет-сайти, користувачі стикаються зі спокусами та наражаються на безліч небезпек.

Незважаючи на те, що в розвинених країнах розроблено багато проектів і програм із захисту дітей, що працюють у режимі онлайн, у нашій країні, де значну частину користувачів Інтернету складають діти та підлітки, таких програм поки ще дуже мало.

Інтернет – дуже потужний ресурс, який значно полегшує життя людини й відкриває майже необмежені можливості для самореалізації та саморозвитку юної особистості, спілкування, навчання, дозвілля. Разом з тим в Інтернеті приховано досить багато небезпек як для дітей, так і для дорослих. Знання цих небезпек дозволить їх уникнути.

Розкриття конфіденційної інформації мережі – це повідомлення повного власного імені чи імен членів родини, адреси проживання й навчального закладу, номерів телефонів, місця відпочинку, часу повернення додому, періоду відсутності батьків чи

інших членів родини, номерів банківських карток батьків або інтернет-гаманця, повідомлення паролей до електронної пошти та акаунтів соціальних мереж.

Контент для дорослих. Понад 95 % батьків вважають найголовнішою небезпекою «дорослий» контент, який можуть переглядати діти, зокрема порноконтент. Інтернет може надати дітям швидкий та (у більшості випадків) безкоштовний доступ до порноконтенту. Необхідно лише ввести ключові слова або фрази для того, аби отримати тисячі посилань на сайти з дорослим контентом. Практично гарантовано, що дитина зіткнеться з порноконтентом, навіть якщо вона й не шукала його.

Пропагування сексуального насилля над дітьми, жорсткої поведінки, шкідливих звичок тощо. Перегляд матеріалів, що містять сцени насилля та жорсткості по відношенню до людей або тварин, перешкоджає нормальному формуванню моральних цінностей та може завдати психологічних травм.

Онлайн-зваблення дітей. Злочинці намагаються завоювати довіру дитини, щоб втягти її в ситуацію сексуального насилля. Знайомство та встановлення довіри між злочинцем і жертвою відбувається під час спілкування в мережі Інтернет: миттєві повідомлення, блоги, соціальні мережі, дошки оголошень та інше. Діти не лише можуть легко знайти порнографічні сайти, вони так само легко можуть отримати інформацію, яка підштовхне до скоєння злочину, наприклад: інформацію про виготовлення та розповсюдження наркотиків, способи крадіжки грошей або про те, як зробити саморобну вибухівку. Необхідно лише набрати відповідну ключову фразу – і відповідь на екрані монітора!

Комп'ютерна залежність. До комп'ютерної залежності більш схильні підлітки 11–17 років. У них відбувається втрата відчуття часу, порушення зв'язків з навколишнім світом, виникає почуття невпевненості, безпорадності, страху самостійного прийняття рішень і відповідальності за них. Комп'ютерна залежність негативно впливає на особистість дитини, викликаючи емоційну й нервову напругу, астеноневротичні та психоемоційні порушення, проблеми в спілкуванні та порушення соціальної адаптації.

Розходження між реальним «Я» і своїм інтернет-образом. Ототожнюючи себе з героєм гри, дитина отримує можливість своєрідної самореалізації у віртуальному світі. Це призводить до погіршення психологічного стану дитини: зміни її емоційного стану, підвищення тривоги, роздратованості, зниження самооцінки, проявів невпевненості в собі, виникнення агресії до оточення, погіршення навчальних показників і порушення соціалізації¹⁴¹.

Пристрасть до роботи за комп'ютером – програмування, хакерство. Основні мотиви хакерства: допитливість, боротьба за вільне розповсюдження й доступність інформації, самоствердження, відчуття власної сили, захоплення процесом, недостатність пізнавальної активності при навчанні, належність до «хакерської культури», залежна поведінка.

Кібербулінг – одна з форм переслідування дітей і підлітків з використанням цифрових технологій. Кібербулінгу підлягають діти, яких відштовхнули однолітки. Іноді для цього створюються сайти, де розміщуються компромет-матеріали на дитину, яку переслідують.

Надмірна зацікавленість індивідуальними або онлайн-іграми. Агресивні ігри здатні зашкодити психіці дитини. Не слід вводити в арсенал дитячих ігор агресивні ігри з деструктивним змістом, що закликають до насилля й руйнування. Такі ігри негативно впливають на психіку дитини, підвищують тривожність і дратівливість, роблять її більш збудженою та неслухняною, учать вирішувати проблеми з позиції сили.

Надмірне захоплення азартними мережевими іграми, віртуальними казино (онлайн-гемблінг).

Кібероніоманія. Неконтрольовані покупки в Інтернет-магазинах, без необхідності їх придбання та без урахування власних фінансових можливостей, постійна участь в онлайн-аукціонах.

Кіберкомунікативна залежність (надмірне спілкування в чатах, участь у телеконференціях).

Ознаки Інтернет-залежності:

- ◆ повне поглинання Інтернетом;
- ◆ потреба в збільшенні часу онлайн-сеансів;
- ◆ наявність неодноразових, малоефективних спроб скорочення часу перебування в Інтернеті;

◆ поява симптомів абстиненції при скороченні користування Інтернетом (повторна тяга, виникнення й посилення напруги через певний час);

◆ виникнення проблем з навколишнім середовищем (однолітками, членами родини, друзями); намагання приховати реальний час перебування в Інтернеті;

◆ залежність настрою від використання Інтернету (виражається емоційним і руховим збудженням, тривогою, нав'язаними розмірковуваннями про те, що зараз відбувається в Інтернеті, фантазіями та мріями про Інтернет, вільними чи несвідомими рухами пальців, що нагадує друкування на клавіатурі).

Психологічні симптоми:

◆ гарне самопочуття або ейфорія під час роботи за комп'ютером;

◆ неможливість зупинитися;

◆ постійне збільшення кількості часу перебування в Інтернеті;

◆ нехтування родиною та друзями;

◆ відчуття спустошення, тривоги, роздратованості в періоди перебування поза Інтернетом;

◆ проблеми з навчанням¹⁴².

Фізичні симптоми:

◆ біль в області зап'ястя через напругу м'язів;

◆ сухість в очах;

◆ біль голови;

◆ біль у спині;

◆ нерегулярне харчування;

◆ зневага до особистої гігієни;

◆ порушення сну.

Для загальної клінічної картини хронічного впливу комп'ютера на організм є характерними біль голови, стомлюваність, погіршення самопочуття, гіпотонія, брадикардія, зміна провідності серцевого м'яза. Крім того, лікарі розрізняють ще кілька синдромів, які спостерігаємо в користувачів комп'ютерів. Один з таких – синдром тривалого статичного навантаження, його симптомами є болі в руках, шиї, попереку. При незручній робочій позі м'язи ніг, плечей, шиї і рук довгостроково перебувають у стані скорочення. Оскільки м'язові тканини

позвогуг не мають можливості розслабитися, то в них погіршується кровопостачання, порушується обмін речовин, накопичуються продукти розпаду. У результаті м'язи знаходяться в стані постійної втоми й із часом слабшають. Це може призвести до викривлення хребта й інших змін скелета.

Чому комп'ютер так притягує дітей? Насамперед, він дає всі ті емоції, які може, але не завжди дає дитині життя. Це найширший спектр від позитивних емоцій до негативних: захват, задоволення, захопленість, досада, гнів, роздратування. Усе це можна випробувати, не зрушуючи з місця! Є й інший важливий аспект: дитина в грі одержує владу над світом. Комп'ютерна мишка – нібито аналог чарівної палички, завдяки якій, практично не докладаючи зусиль, ти стаєш володарем світу. У дитини створюється ілюзія оволодіння цим світом¹⁴³. Програвши, вона може переграти, повернутися назад, щось переробити, заново прожити невдалий шматок життя. Це особливо засмоктує дітей, які болісно відчують свою неуспішність, дітей, яким у силу тих або інших причин не вдається йти в житті шляхом, так би мовити, «радісного дорослішання». Хлопчиків ще залучає реалізація їхніх агресивних тенденцій. Практично всі підліткові комп'ютерні ігри побудовані на агресії й убивствах. У багатьох іграх відбувається чисто тотальний геноцид, дозволене вбивство. Рольова гра не проста розвага. У такого типу іграх швидко засвоюються моделі поведінки, тому в ряді країн дітям до 18 років заборонено грати в деякі особливо агресивні ігри, адже вони можуть підштовхнути незрілу, нерозвинену особистість до реалізації агресивних імпульсів уже не в грі, а в житті¹⁴⁴. Особливо піддані психологічній залежності підлітки, бо вони швидко пристосовуються до навколишнього світу й до світу комп'ютерів теж.

Профілактика комп'ютерної та інтернет-залежності й серед підлітків має на меті, насамперед, підвищення інтересу до різних сфер сучасного дозвілля, передбачає проведення бесід, дискусій, демонстрацію фільмів, участь в акціях, які спрямовані на роз'яснення поняття «комп'ютерна залежність», визначення причин її виникнення, ознак прояву й способів боротьби. Проблема організації підліткового дозвілля особливо гостро стоїть сьогодні,

оскільки сучасна дитина дорослішає, розвивається в напруженій соціальній обстановці. Найважливішим кроком на шляху подолання комп'ютерної та інших видів залежності є визнання проблеми й активна потреба в здоровому способі життя. Визначити залежність дитини від комп'ютера можна за допомогою спеціальних тестів, які допоможуть дорослому визначити залежність у дитини, або те, що може спонукати її до цього. Також за допомогою тестів може виявитись те, на що потрібно звернути увагу.

Профілактика комп'ютерних залежностей сьогодні – складна багатоаспектна проблема, яка обумовлена особистісними, соціальними й сімейними чинниками. Психологічна допомога повинна бути спрямована на поліпшення взаємин з однолітками, на навчання саморегуляції й уміння справлятися із труднощами, виховання вольових якостей, підвищення самооцінки, формування нових життєвих захоплень. Найважливішим етапом профілактики комп'ютерної залежності є залучення учнів до процесів, які не пов'язані з комп'ютерами, щоб електронні процеси не стали заміною реальності. Необхідно показати дітям, що існує маса цікавих розваг, крім комп'ютера. Потрібно навчити дитину правильно ставитися до комп'ютера як до технічного пристрою, за допомогою якого можна отримати знання й навички, а не як до засобу отримання емоцій.

Як констатують психологи, повернення підлітка з віртуального світу в реальний залежить, передусім, від батьків. В онлайн-ні ховаються ті, кому кепсько в справжньому житті. Улюблена ж реакція деяких батьків – «відключити й заборонити». Як наслідок – замість ліквідації причин інтернет-залежності, потяг до всесвітнього павутиння тільки зростає. Батьки мають по-доброму, але наполегливо й переконливо донести дитині, що реальний світ є привабливішим за віртуальний¹⁴⁵.

Просто так вирвати Інтернет-залежного з віртуального світу неможливо: ефективних соціальних і психіатричних програм поки що немає. При цьому психіатри стверджують, що хворобу дитини часто недоглядає хвора родина. Нерідко підлітки тікають у віртуальний світ через непорозуміння із близькими, ігнорування їхніх проблем. Контролювати діяльність дітей в Інтернеті можуть

допомогти відповідні новітні програми. За їх допомогою можна побачити, які саме сайти самостійно переглядала ваша дитина. Це допоможе батькам зберегти контроль над ситуацією. Спілкування щодо користування Інтернетом між старшим поколінням та їхніми технічно підкованими нащадками має бути довірливим¹⁴⁶.

Уся справа полягає в тому, що потужна, багат шарова інформація формує нелінійний віртуальний простір, у якому опинилася сучасна людина, що блукає в цих безмежних лабіринтах у пошуках своєї самості, сенсу існування. Уважаємо за доцільне розглянути в наступному розділі віртуальний простір з філософської точки зору, що надасть нам можливість з іншого боку підійти до дослідження.

Розділ 3

Віртуальна реальність: трансгресія традиції

3.1. Багатогранність віртуальності: у пошуках цілісності

Проблема реальності виникла значно раніше, ніж з'явилося саме поняття «реальність» (її виникнення приписують середньовічній філософії): із часів античності філософи розмислювали над питанням про те, що ж можна назвати існуючим. Наприклад, Парменід уважав, що існує не одна реальність. Він допускав існування двох реальностей, а саме: «умоосязної» (що іменується «сущим» і «одним») та «чуттєвої реальності» (тим, що здається сущим)¹⁴⁷. Філософ уважав, що реальність, яка досягається розумом, є «істинним буттям», що відрізняється й протистоїть чуттєвому світу (а, значить, і удаваному буттю). Сама ідея протилежності й задає характеристики «істинному буттю», яке «... цільне, неподільне, єдине, нерухоме, незмінне, кулясте, ненароджене, абсолютне...»¹⁴⁸.

Демокріт так само розмежовує те, що існує істинно, насправді, і те, що існує в загальній думці. Існують атоми й порожнеча, решта, що представляє поєднання атомів, існує тільки в загальній думці: «Початки всесвіту — атоми і порожнеча. Усе ж інше існує лише в думці...»¹⁴⁹, «Коли ж вони наблизяться один до одного або зіткнуться або сплетуться, то зі скупчень їхніх одне здається водою, інше — вогнем, третє — рослиною, четверте — людиною, усе це — «атом» або «ідеї», як він називає їх сам, і, крім них, нічого іншого немає»¹⁵⁰, «у людей визнається щось білим, чорним, солодким, гірким і всім іншим у цьому роді, по істині ж все є «щось» і «ніщо»¹⁵¹. Атоми — це неподільні й незмінні частинки, що розрізняються між собою формою, положенням і порядком, вони дуже маленькі, тому недоступні сприйняттю людини. Тобто те, що існує насправді, доступне лише розуму: «буття» для Демокріта — це атоми, що досягаються розумом, вони реальні, існують насправді.

Для Платона світ речей і світ ідей існують окремо, і саме світ ідей розглядається як «істинне буття». Він у своєму діалозі «Федр»

пише про те, що безсмертні душі богів і людей, що знаходяться на небі, отримують можливість побачити «занебесну область»: «...цю область займає безбарвна, без обрисів, невловима сутність, справді існуюча, зрима лише керманичу душі – розуму; на неї-то й спрямований істинний рід знання. Думка бога харчується розумом і чистим знанням, як і думка всякої душі, яка прагне сприйняти належне, побачивши [справжнє] буття, хоча б і ненадовго, цінує його, харчується спогляданням істини і блаженствує, вона споглядає саме справедливе, споглядає розсудливість, споглядає знання – не те знання, якому властиве виникнення і яке як інше перебуває в іншому, званому нами зараз існуючим, але справжнє знання, що міститься в справжньому бутті¹⁵²».

Не погоджуючись з окремим існуванням ідей Аристотель у «Метафізиці» пише: «Далі, здається, мабуть, неможливим, щоб нарізно були сутність і те, чого вона є сутність; тому, як можуть ідеї, будучи сутностями речей, існувати окремо?»¹⁵³. В Аристотеля сутність речі або форми пов'язана з одиничними речами. До речі, кініки також протестували проти ідеї самостійного існування загального, для них існувало лише «уявне буття», як сукупність сприймаемого почуттями.

Дослідниця Л. Сичова звертає увагу на те, що форми Аристотеля (на відміну від платонівських ідей) іноді дані людині чуттєво¹⁵⁴. При осмисленні проблеми реальності філософський світогляд дистанціюється від думки (що вважати реальним) буденної. Антична філософія формує уявлення про те, що реальностей декілька, поряд з «несправжньою реальністю» існує «істинне буття», яке досягається тільки розумом, – отже, буття виявляється двоїтим. Перераховані ідеї ми знаходимо в працях Парменіда, Демокрита і Платона.

Проблема існування загального буде поставали перед дослідниками й усі наступні епохи. Наприклад, Плотін представляє буття п'ятьма рівнями, які різняться характеристиками й статусом: «Першоедине», Дух, Душа, чуттєвий світ, матерія. Кожний наступний рівень (починаючи з «Першоединого») виробляє наступний рівень (кожний наступний рівень простіше, не такий досконалий тощо). «Першоединий» рівень – найперший рівень буття. З нього

починається утворення світу, він є найдосконалішим, єдиним, від нього залежать усі наступні рівні: «Перший початок є самодостатнім в абсолютному значенні слова, тобто самодостатній незалежно від усього, без усього існуючого, між тим як в області цього останнього нічого не тяжіє саме собі, тлому що тут кожне суще тільки бере участь в Ньому, як в абсолютному єдиному...»¹⁵⁵. Після «Першого єдиного» кожний наступний рівень є менш реальним, тобто ступінь реальності рівнів неоднаковий, а отже, і ступінь реальності різних рівнів буття також далеко неоднаковий.

Для Середньовіччя думка про те, що рівні буття володіють різним ступенем реальності є ключовою. Тут мова йде вуже про дуалізм світу й Творця, точніше про те, що характеристики Бога та створеного ним світу відрізняються:

- ◆ Бог ідеальний, – речі тілесні та матеріальні;
- ◆ Бог є самодостатнім і простим, – речі є складовими й залежними від Бога;
- ◆ Бог усеблагий, – на рівні речей може проявлятися зло (як відсутність добра).

Із цього виникла необхідність розмежувати Бога і світ, ним створений. Богу притаманна найбільша реальність, його стали розуміти як повноту буття. Речі (точніше їхнє існування), що володіють значним ступенем буття, стали позначати поняттям «реальність». Реальність (від лат.) – речовий, дійсний. Ідея про те, що реальність приписується речі – це вихідна ідея. Питання про те, що є реальним (у філософії відома як проблема універсалій, або ж як проблема існування загальних понять) саме в період Середньовіччя стало предметом суперечки реалістів і номіналістів.

Ця проблема гостро постала після появи перекладу «Уведення» Порфірія до праці Аристотеля «Категорії» (переклад Боеція). У «Введенні» сформульовано такі гострі питання:

- ◆ Чи існує загальне об'єктивно, незалежно від мислення людини чи ні?
- ◆ Якщо загальне існує в реальності, то тілесне воно чи ні?
- ◆ У випадку безтілесності спільного, як воно співвідмаєся з речами: існує чи не існує загальне незалежно від речей?¹⁵⁶.

Тож суперечка номіналістів і реалістів виявлялась у такому: і ті, й інші погоджувались, що одиничні речі, створені Богом, реально існують, отже, саме питання про існування загальних понять породжувало непорозуміння: реалісти вважали, що універсалії існують реально й об'єктивно; номіналісти відмовляють універсаліям у реальному й об'єктивному існуванні. Наприклад, У. Оккам зазначає, що «... будь-яка універсалія є якась одинична річ і універсалія вона тільки завдяки тому, що вона є позначення, оскільки вона знак багатьох речей»¹⁵⁷. Він підкреслює, що універсалії не володіють реальністю поза душі людини: «... така універсалія є лише інтенція душі, і тому ніяка субстанція поза душі й жодна акциденція поза душі не є така універсалія»¹⁵⁸, «... універсалії ніяк не субстанції»¹⁵⁹.

Номіналіст Т. Гоббс розрізняє імена, які позначають кілька окремих речей, та імена, що позначають тільки одну річ; ім'я, яке застосовується для позначення кількох речей, «але до кожного порізно, а не до всіх одночасно», називається загальним ім'ям або універсалією¹⁶⁰. Учений зазначає, що «... це загальне ім'я не позначає ні наявної в природі речі, ні спливаючої в розумі ідеї (idea) або образу (phantasma), але завжди є позначення якогось слова або імені. Якщо ми говоримо, що жива істота, камінь, привид або що-небудь інше суть універсалії, то це слід розуміти не так, ніби людина або камінь були, є або можуть бути універсаліями, а лише так, що відповідні слова (жива істота, камінь тощо) – універсалії, тобто імена, загальні багатьом речам...»¹⁶¹. Для Т. Гоббса універсалії, що не володіють існуванням у реальності, – це всього лише імена, що позначають речі.

Для Дж. Берклі матерія та загальні поняття не існують, але він заперечує існування не всіх загальних понять, а тільки абстрактних загальних понять. Відмінність полягає в тому, що те, що позначається загальними поняттями можна уявити. Дж. Берклі наводить такий приклад: геометр робить пояснення на прикладі однієї лінії певного розміру. Ідея цієї лінії є загальною, тому що ця лінія представляє всі інші лінії й те, що доводиться по відношенню до цієї лінії, є характерним для всіх ліній¹⁶². Для нього існуючим є Бог, душі й речі. Згідно з ученим, будь-яка річ – це сукупність ідей, або їхніх

якостей, що відчуває людина: «Оскільки різні ідеї спостерігаються разом одна з одною, то їх позначають одним ім'ям і вважають якоюсь річчю. Наприклад, спостерігають з'єднаними разом (to go together) певний колір, смак, запах, форму, консистенцію, – визнають це за окрему річ і позначають словом «яблуко», інші зібрання ідей (collections of ideas) складають камінь, дерево, книгу й тому подібні чуттєві речі...»¹⁶³. Вирішальними в судженнях про реальність речей є саме відчуття людини: «... усі речі, що складають Всесвіт, не мають існування поза духу; що їхнє буття полягає в тому, щоб бути сприйнятими або пізнаними...»¹⁶⁴. Те, що не сприймається, реально не існує.

Саме тому, що людські ідеї є свідченням реального існування речей, то, відповідно, виникає необхідність якимось чином відрізнити відчуття від образів уяви. Дж. Берклі зазначає: «Ідеї, викарбовані у відчуттях творцем природи, називаються дійсними речами; ті, що викликаються ж в уяві, оскільки вони не настільки правильні, яскраві й постійні, у більш точному значенні слова називаються ідеями або образами речей, копії яких вони собою являють... Ідеям відчуттів приписується більше реальності, тобто вони чіткіше, сильніше, більш упорядковані й пов'язані, ніж створення духу; але це не доводить, що вони існують поза духу»¹⁶⁵. Звідси випливає, що про реальне існування речі говорять виразні, узгоджені між собою відчуття, які стосуються цієї речі, – саме так Берклі вирішує важливу онтологічну проблему критеріїв реальності.

Ознаки, що допомагають виявити «реальне», і є критеріями реальності. Сама ж ідея їхнього існування ґрунтується на положенні про те, що не все можна вважати реальним. Необхідно обов'язково зазначити, що слід розрізняти критерії реальності речей. Існує два підходи у вирішенні питання щодо критеріїв реальності:

◆ перший підхід передбачає, що в критеріях немає необхідності, бо реальність настільки тісно виявляється пов'язаною з річчю, що лише її наявності досить для засвідчення її реальності;

◆ другий підхід передбачає, що ці критерії обов'язкові: щось визнається реальним тільки в тому випадку, якщо воно відповідає заданим критеріям¹⁶⁶.

Сама ідея наявності критеріїв існування реальності є обов'язковою для філософського світогляду, бо інакше, ніж буденний світогляд трактує поняття «реальність». Слід ще раз зауважити: з точки зору повсякденного світогляду реальність – це «удаване буття», її критеріями є чуттєве сприйняття речей. Така ознака реальності впливає із самого тлумачення поняття «реальність», тому для повсякденного світогляду не виникає спеціальної проблеми критерію реальності. Філософія ж прагне виявити за «удаваним буттям» «істинне буття», яке доступне тільки розуму. Саме тому у філософії з'являється проблема критеріїв реальності.

Звернімося до вчення І. Канта про реальність, яке пов'язане з уявленням про те, що в силу існування апіорних форм пізнавальних здібностей людини існують речі самі по собі й речі як предмети досвіду. Розглядаючи апіорні форми чуттєвості, Кант пише: «... усяке наше споглядання є лише подання про явище, що речі, які ми споглядаємо, самі по собі не є такими, як ми їх споглядаємо, і що відносини їхні самі по собі не є такими, як вони є, і якби ми усунули наш суб'єкт або ж тільки суб'єктивні властивості наших почуттів взагалі, то всі властивості об'єктів і всі відносини їх у просторі та часі і навіть сам простір і час зникли б: як явища вони можуть існувати тільки в нас, а не в собі»¹⁶⁷.

Видатний учений під реальністю має на увазі річність, суттєві характеристики речі, які виражаються в понятті про неї. Тут реальність відрізняється від дійсності, яка може включати й несуттєві риси. Слід особливо відзначити, що Кант відмічає існування декількох видів реальності. Наприклад, його вища реальність – це «всереальніша сутність» («*omnitude realitatis*»), що містить усі предикати, пов'язані з буттям, тобто, що включає в себе всі реальності. Для складання визначення про речі розум людини користується цією вищою реальністю як «трансцендентально більшою посилкою»¹⁶⁸. Зазначимо, що І. Кант у своєму розумінні вищої реальності наближається до учінь середньовічних схоластів. Також поряд з вищою реальністю існує реальність емпірична, як характеристика часу й простору. Об'єктивна реальність для Канта – це реальність явищ: «У явищі об'єкти й навіть властивості, які ми їм приписуємо, завжди розглядаються як щось дійсно дане, але

оскільки ці властивості залежать від способу споглядання суб'єкта у відношенні до нього цього предмета, то ми відрізняємо предмет як явище від того ж предмета як об'єкта самого по собі»¹⁶⁹.

Об'єктивний ідеаліст Г. Гегель розглядає два значення поняття «реальність»:

1. Реальність приписується тому, що має наявне буття (наприклад, судження про те, що цей план реальний означає, що план здійснено; реальністю душі є тіло, реальність свободи є право тощо).

2. Поняття «реальність» уживається, коли вже є наявне буття й підкреслюється його відповідність поняттю (наприклад, говорять «реальна людина») ¹⁷⁰.

«Істинне буття» для Г. Гегеля – це абсолютна ідея, критерієм існування якої є те, що у світі, як її прояві, виявляється розумність, критерій же існування вторинної реальності – це чуттєве сприйняття матеріальних речей.

3. Фрейд теж визнає існування двох реальностей: зовнішньої реальності матеріального світу та психічної реальності системи несвідомого. У своїх роботах він пише, що однією з ознак несвідомого є заміна зовнішньої реальності психічної: системі ж несвідомого немає межі між реальним і вигаданим. Учений пише: «Найбільш вражаюча властивість системи несвідомих (витіснених) процесів... полягає в тому, що для них критерій реальності не має ніякого значення – мислима реальність прирівнюється до зовнішньої дійсності, бажання – до здійснення, до події...»¹⁷¹.

Російський філософ С. Франк підкреслює, що все, що існує, не можна зводити до «емпіричної дійсності», дійсним же вважається те, що виступає для людини в якості фіксованого об'єкту: «... щось належить мені як об'єкт, як щось, що стоїть переді мною, на що я направляю мій розумовий погляд і що я вловлюю, констатую, реєструю»¹⁷². Тобто варто казати не про «емпіричну дійсність», а про «об'єктивну дійсність»¹⁷³. «Об'єктивну дійсність», на думку вченого, не можна розглядати як «справжню» реальність, тому що поряд з нею існує «первинний» рівень буття, «справжня реальність», тобто внутрішня реальність людини: «Буття самого суб'єкта не «суб'єктивне», не належачи до складу об'єктивної дійсності, воно залишається справжнім, у відомому сенсі самодостатнім, міцно затвердженим

первинною реальністю. Ця реальність набагато більш повноважна й значна, ніж об'єктивна дійсність»¹⁷⁴. Що маєтсья на увазі? Сам С. Франк наводить такий приклад: людина, приходячи до лікаря, говорить не всю інформацію, вона скаржиться на поганий стан свого тіла, приховуючи «інтимні» свої думки, які може повідомити тільки священику чи другу. Це і є відомості, що становлять реальність «я» цієї людини. На думку С. Франка, чуттєво спостережувані речі відносяться до «об'єктивної дійсності», а «справжня реальність» – це реальність внутрішнього світу людини, яка відкрита для людини та яку вона приховує від більшості людей¹⁷⁵.

Усе вищевикладене показує, що однією з найбільш фундаментальних інтенцій філософії є прагнення відійти від повсякденного уявлення про реальність: філософи, погоджуючись з реальністю «удаваного буття», спрямовують свої інтелектуальні зусилля на пошуки «істинної реальності». Ця ідея пошуку «істинної реальності» спрямовує онтологічну проблематику та є основою філософії як метафізики.

Філософський світогляд допускає, що в силу неоднорідності буття є кілька реальностей, що знаходяться одна з одною в певних відносинах. Виникає уявлення про ієрархічність видів буття. Причому, як не дивно, статус первинної та справжньої реальності отримує зовсім не чуттєво спостережуваний світ. До того ж різні типи буття володіють різними характеристиками, наприклад, різними характеристиками простору і часу. Сучасна філософія, резюмуючи розвиток філософської думки, говорить про те, що категорія «буття» включає в себе всі наявні об'єкти й виражає загальну їхню властивість, і ця властивість – властивість бути, існувати. Тому поняття «буття» позначає все те, що існує.

Відомий науковець Д. Федяєв, розглядаючи у своїх дослідженнях категорію «буття», відзначає, що коли говорять про буття речі, то мають на увазі, що вона існує, коли заявляють про просто буття, то мають на увазі «... загальне «єстеніє»...»¹⁷⁶.

Коли ми говоримо про чисте, справжнє буття, то буття приписується всьому існуючому відразу. Тобто в силу цього воно виявляється беззмістовним. Водночас категорія буття виявляє деякий зміст. Справа в тому, що принципом, яким забезпечує єдність

всього наявного, виступає ідея першооснови світу: «Буття – це не тільки беззмістовне «все»; це все, що підпорядковане деякому принципу, цілісність, охоплена через єдиний принцип»¹⁷⁷. Отже, можна зробити висновок, що буття – це сукупність усього існуючого, яке розглядається як цілісність.

Матеріальні речі, ідеї свідомості людини, природні об'єкти й речі, створені людиною, сама людина, суспільство тощо – це об'єкти, тобто «все існуюче». Безперечно, ці об'єкти існують по-різному. Учені В. Гречанова й А. Іванов говорять про ідеальне, яке може бути об'єктивним (існування «законів мислення») або суб'єктивним (мрія якоїсь людини) і матеріальне буття (жива й нежива природа, буття людини, суспільства та штучно створені речі – тобто завжди об'єктивне буття). Ці ж самі вчені наголошують на тому, що наприкінці XX століття ми можемо говорити про виникнення нового виду буття, нової реальності – реальності віртуальної¹⁷⁸.

Поняття «реальність» висловлює ідею наявності об'єктів з різними типами існування. Як ми вже відзначали, повсякденне мислення не проводить відмінність між поняттями «буття» і «реальність», на відміну від філософії, яка, визнаючи неоднорідність буття, передбачає існування кількох реальностей (нагадаємо, реальність – це певний тип буття, що представляє собою сукупність речей, що володіють певною формою існування).

Річ є одиницею реальності і буття, а оскільки вона може використовуватися в різних значеннях, то є необхідність уточнити це поняття, що ми й зробимо, звернувшись до досліджень В. Соловйова. Учений виділив такі значення:

◆ (у вузькому значенні) річ – це певний предмет зовнішнього світу, причому це щось неживе (стілець, олівець, дерево тощо);

◆ (у спеціальному значенні) річ – це майно, що належить якійсь особі; у цьому випадку річчю може вважатися як живе, так і неживе (тварини, раби, які вважаються власністю тощо);

◆ (у філософському сенсі) річ є або субстанцією, або фізичним тілом (явищем), тоді загальне поняття речі висловлюють займенники – «щось» або «що-небудь»;

◆ (у широкому значенні) річ – це дещо, що володіє дійсним і самотійним існуванням (як матеріальні речі, так і духовні). «У цьому

сенсі й духовна істота визначається як річ, саме як Р. мисляча (за Декартом – *res cogitans*, *chose pensante*), а також і справжня сутність усілякого буття, безвідносно до суб'єкта, що пізнає, і до умов його пізнання, називається річчю, у собі або про себе (за Кантом)»¹⁷⁹.

Якщо розглядати речі як елементи, з яких складається світ уззагалі, то виявиться, що буття – це сукупність різних речей. Саме їхнє різноманіття й різноякісність задає неоднорідність буття, і саме це дає нам можливість припустити, що реальностей декілька. Уявлення про речі та їхні властивості визначає образ реальності, її зміст, критерії та види, тобто тлумачення реальності багато в чому залежить від того, які якості і властивості речей вважаються основними. У філософії проблема реальності тісно пов'язана з питанням про співвідношення мислення і буття: у залежності від того, що визнається первинним, і складається певне уявлення про речі, яке впливає на розуміння реальності.

Усі речі можна розділити на дві великі групи на підставі того, створені вони людиною чи ні, існують вони поза «світу людини» чи ні, чи залежать вони від людини чи ні; речі, що стосуються природи та речі, створені людиною. Перша група речей становить природну реальність чи світ природи. Друга група – це речі, які створені людиною, світ штучної реальності. Базовою реальністю є природна реальність, над якою надбудовується ряд сконструйованих людиною реальностей: людина «додає» до природної реальності різні речі, які є результатами її діяльності, причому цей процес є безперервним. Отже, число штучних реальностей може необмежено зростати. Також людина вдосконалює вже існуючі речі, і якщо в результаті вдосконалення не отримується річ з новою відмінною якістю, то це призведе тільки до зміни й доповнення колишньої штучної реальності.

У ході цього дослідження нас цікавить питання: коли можна говорити про те, що з'явилася нова реальність? Аналізуючи конструювання наукової та художньої реальностей, Н. Мартішіна приймає в якості загального критерію всіх штучних, сконструйованих реальностей критерій так званої «внутрішньої пов'язаності» реальності: «Представляється можливим використовувати в якості такого критерію для конструювання реальності загалом – її

внутрішню зв'язаність, для об'єкта в її рамках – інтегрованість у її внутрішні зв'язки»¹⁸⁰, тобто сконструйована реальність містить сформовані «принципи організації процесів, що відбуваються в ній». Отже, візьмо за основу те, що ознакою, критерієм кожної сконструйованої реальності є притаманна їй «внутрішня зв'язаність»; отже, і ознакою її відокремлення, виділення буде виникнення такої пов'язаності. Безсумнівно, кожна штучна реальність виявляється певною системою зі «своєю» логікою, набором «своїх» закономірностей, правил, принципів, які обумовлюють і пояснюють усі процеси, що відбуваються в ній.

Штучні реальності покликані здійснювати різні функції культури, тому їх поява й розвиток у культурі, яка є загальною штучною реальністю, являється цілком закономірним процесом. Що ж це за реальності, і чому їхнє існування таке важливе для культури?

Перш ніж відповісти на ці питання, розглянемо, що розуміється під реальностями, які частіше за все згадуються в літературі при описі способів буття культури: це об'єктивна і суб'єктивна реальність, художня реальність, наукова реальність, і, нарешті, реальність віртуальна. Також нас буде цікавити питання про те, які культурні функції виконує кожна із цих реальностей. Отже, розпочнімо.

Культура підрозділяється на об'єктивну й суб'єктивну реальності. Безумовно, цей поділ відрізняється від розподілу культури на матеріальну та духовну. І хоча об'єктивна реальність знаходиться поза свідомістю людини й існує по відношенню до неї незалежно, автономно, усе ж таки свідомість може відбивати об'єктивну реальність. О. Іванов і В. Гречанова у своєму дослідженні пишуть: «Об'єктивне буття характеризує те, що є, те, що існує вільно, самостійно по відношенню до свідомості людини й знаходиться поза свідомістю. Суб'єктивне буття, навпаки, включає те, що існує у свідомості людини»¹⁸¹. Нам здається, що в такому випадку більш логічним буде говорити про об'єктивну реальність і суб'єктивну реальність.

Науковець С. Лобанов¹⁸² пише про те, що об'єкт відрізняється від суб'єкта місцем розташування; він, складаючи об'єктивну реальність, знаходиться «попереду» або «навпроти» суб'єкта. Тобто об'єктивна реальність виявляється самостійною по відношенню до суб'єкта. І тут виникає питання: як така реальність стає відомою суб'єкту?

«Об'єктивне» означає нейтральне, байдуже до фізичного, тілесного, душевного тощо. Така реальність не існує для суб'єкта»¹⁸³. Те, що існує самостійно й поза свідомістю людини і є об'єктивною реальністю. Людина сприймає та відображає у своїй свідомості об'єктивну реальність. Із чого ж складається об'єктивна реальність, який її зміст? Об'єктивна реальність — це реальність, яка охоплює найбільш матеріальні речі, а також їхні властивості, відносини тощо. Усі об'єкти, що існують і розвиваються поза свідомістю людини, хоча й відображаються нею, — виражає поняття «об'єктивна реальність», що знаходиться «навпроти» об'єкта, який сприймає її.

Слід сказати, що стосовно культури розуміння об'єктивної реальності як суми всіх матеріальних речей, їхніх властивостей і відносин вимагає уточнення, бо об'єктивна реальність буде включати в себе поряд з об'єктивними речами, створеними людиною, ще й об'єктивні речі світу природи. Проблема полягає в тому, що речі природного світу відносяться до природної, а не до штучної реальності. Тому уточнимо, що, говорячи про об'єктивну реальність культури, ми говоримо про штучну об'єктивну реальність, яка складається з матеріальних речей, створених людиною (наприклад, одяг, житла, знаряддя праці, техніка, предмети побуту тощо, що отримали своє буття завдяки діяльності людини). Цю реальність людина постійно добудовує.

Об'єктивна реальність включає в себе не тільки область матеріального. К. Маркс у праці «До критики політичної економії» пише: «У суспільному виробництві свого життя люди вступають у визначені, необхідні, від їхньої волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному шаблону розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил»¹⁸⁴. М. Ковальзон і В. Келле відзначають, що, незважаючи на те, що суспільні відносини «ні грана речовини... в собі не містять», вони виявляються матеріальними в тому сенсі, що складаються незалежно від свідомості людей¹⁸⁵. Зрозуміло, що не викликає утруднень розуміння матеріальної природи як об'єктивного явища, але розгляд людської діяльності як об'єктивного процесу все ж потребує уточнень. Р. Смірнова відмічає, що:

1) «... коли людська діяльність визначається умовами, у яких люди перебувають (продуктивними силами, уже набутими рані-

ше суспільними відносинами тощо), вона виступає як об'єктивний процес»¹⁸⁶;

2) «Однак діяльність здійснюється завжди в рамках суспільних відносин: людина ставить перед собою мету, а форми і способи її реалізації надають їй вже сформовані раніше суспільні відносини»¹⁸⁷.

Можна зробити висновок, що діяльність людини завжди відбувається в рамках суспільних відносин, і тут вона виступає як об'єктивний процес. Суб'єктивною стороною діяльності є те, що людина формулює цілі та завдання діяльності, вибирає за своїм розсудом засоби для її здійснення. А ось умови діяльності, тобто її засоби, методи, форми – це її об'єктивна сторона. Штучна об'єктивна реальність, безперечно, включає в себе ще й ряд нематеріальних феноменів: суспільні відносини, норми моралі, закони логіки тощо. Це і є штучна ідеальна об'єктивна реальність культури.

Здійсненню функції освоєння та перетворення світу сприяє штучна об'єктивна реальність. Парадокс ситуації полягає в тому, що, з одного боку, реалізація цієї функції культури призводить до появи й формування штучної об'єктивної реальності, але, з іншого, штучна об'єктивна реальність надає також і засоби для зміни зовнішнього світу та внутрішнього стану людини. Також штучна об'єктивна реальність формує інструментарій пізнання, надаючи засоби (наприклад, мікроскоп, телескоп, апарат для вимірювання тиску людини тощо), які розширюють наші можливості в пізнанні світу й людини. При виконанні комунікативної функції штучна об'єктивна реальність дає культурі засоби для комунікації: ручку, олівець, телефон, магнітофон, книга, будівля тощо. Тобто ми бачимо певну схожість з попередньою функцією. Особливість полягає в тому, що саме в цій реальності формуються джерела тем для спілкування.

Сигніфікативна функція культури полягає у створенні усвідомленої картини світу. Для освоєння людиною цієї картини світу необхідні засоби, які відносяться до штучної об'єктивної реальності (книги, журнали, зошити тощо), тобто багато матеріальних речей виявляються носіями певних смислів.

Для виконання інформаційної функції і функції психологічної розрядки штучна об'єктивна реальність також надає засоби: телебачення, комп'ютер, носії, фотоапарати, відеокамери, які призначені

запам'ятовувати, зберігати, обробляти, передавати наступним поколінням інформацію.

Також звернення до матеріальних речей об'єктивної реальності передбачає нормативна функція культури. Справа в тому, що створені людиною матеріальні речі впливають на людину щодо певного способу діяльності й вимагають засвоєння цих схем діяльності: наприклад, наявність різноманітних столових приборів припускає те, що людина повинна засвоїти ряд правил, пов'язаних з використанням цих предметів. Матеріальні речі містять приховані схеми того, як ними користуватися, а отже, допомагають реалізації нормативної функції культури.

Об'єктивна реальність сприяє виконанню захисно-адаптивної функції культури: одяг, житло, медичні інструменти, предмети, потрібні для приготування їжі, відносяться до області штучної об'єктивної реальності.

Ми робимо висновок, що, безумовно, штучна об'єктивна реальність є пов'язаною з усіма функціями культури й архіважлива для життєдіяльності людини: «Ми повинні насамперед констатувати першу передумову всякого людського існування, а отже, і всякої історії, а саме ту передумову, що люди повинні мати можливість жити, щоб бути в змозі «робити історію». Але для життя потрібні передусім їжа і питво, житло, одяг і ще дещо»¹⁸⁸. Нематеріальна складова штучної об'єктивної реальності являє собою, поряд із засобами, спосіб актуального буття культури — форми політичної та правової організації, моральні норми, принципи і методи наукового пізнання, знакові системи, що утворюють сукупність результатів культуротворчої діяльності є формами, у яких ця діяльність протікає.

Це стає зрозумілим, коли ми співвідносимо поняття об'єктивної нематеріальної реальності та функції культури. У склад культури входять наукові знання й відомості про світ; її феномени мають комунікативну природу, існуючи лише в контексті соціальних взаємодій; її зрізом є сукупність значень і смислів, що надбудовуються в культурі над матеріальними артефактами; до неї належать усілякі знакові та нормативні системи; в її контексті існують різні похідні реальності, через які відбувається розрядка, релаксація, психологічний захист.

На відміну від об'єктивної реальності, суб'єктивна реальність означає те, що існує у свідомості людини. У визначенні суб'єктивної реальності ми абсолютно згодні з Д. Дубровським: «Під людською суб'єктивною реальністю... мається на увазі динамічний (краще сказати, історичний) континуум усвідомлюваних станів людини, що тимчасово переривається глибоким сном або випадками втрати свідомості. Цей континуум, що включає безліч явищ, які насилу піддаються дискретизації, у значній мірі центрований нашим «Я», узятим у його рефлексивних та арефлексивних, актуальних і диспозиційних вимірах»¹⁸⁹. Науковець зазначає, що суб'єктивна реальність – це свідчення, «єдине свідчення того, що ми живемо»; суб'єктивна реальність – це «персональна власність», яка реально не менше, ніж матеріальні предмети. Ця реальність означає й цілісне «Я», і окрему думку, окреме¹⁹⁰. Розуміння суб'єктивної реальності в якості всієї сукупності ідеальних образів являє собою досить широке трактування цього поняття. Наслідком такого широкого розуміння суб'єктивної реальності виявляється питання про те, чи включає в себе суб'єктивна реальність суспільну свідомість загалом? Д. Дубровський зазначає: «... «Зміст» суспільної свідомості існує лише у формі суб'єктивної реальності безлічі людей, становить ядро «змісту» безлічі індивідуальних свідомостей. Саме в цьому сенсі суспільна свідомість ідеальна... Категорія ідеального характеризує не «зміст» суспільної свідомості самої по собі, а певний спосіб її існування, поза яким суспільна свідомість утрачає свої необхідні риси й перетворюється на збирання продуктів духовного виробництва, що утворюють мертвий капітал соціальної інформації, якщо вони ніким не «споживаються», не розпредмечуються»¹⁹¹.

Говорячи про суб'єктивну реальність суспільної свідомості, слід мати на увазі зовсім не її об'єктивний зміст, а спосіб її буття, вона як суб'єктивна реальність не існує поза безлічі індивідуальних свідомостей, але разом з тим являє собою надіндивідуальний феномен, що існує відносно незалежно від свідомості окремої людини. Найбільш близьким до сутності суспільної свідомості є поняття об'єктивної нематеріальній реальності. Виходячи із цього, поняття суб'єктивної реальності ми пов'язуємо зі свідомістю людини, а не суспільства загалом.

Слід сказати, що саме існування культури пов'язане з появою цієї суб'єктивної форми буття, виникненням суб'єктивного плану, що дає можливість існування таких форм культурної діяльності: цілепокладання, проектування, нормативної модифікації поведінки, вибору різних варіантів дії.

Дослідник Д. Жданов переконує: «... велика творча сила, здатна перетворювати й змінювати образи, оперувати ними, з'єднувати та комбінувати їх»¹⁹². Мислення, створюючи образи нових речей, відсутніх в об'єктивній реальності, дозволяє перетворювати образи дійсності. Завдяки йому людина здатна проектувати власну діяльність, уявити собі цю діяльність, спрогнозувати її результати. Інакше було б неможливим створення нових речей, перетворення природного світу¹⁹³.

Ця ключова здатність людини до цілепокладання та планування задувалася ще К. Марксом: «Павук здійснює операції, що нагадують операції ткача, і бджола спорудженням своїх воскових осередків осоромлює деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли із самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати осередок з воску, він уже побудував її у своїй голові. У кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уявленні людини, тобто ідеально. Людина не тільки змінює форму того, що дано природою; ...вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер її дій, і якій вона повинна підпорядковувати свою волю»¹⁹⁴.

Тварина негайно проявляє відповідну вроджену реакцію у відповідь на подію зовнішнього світу. У людини при зустрічі з подібним теж з'являється відповідна реакція, але, як каже М. Шелер, спочатку відбувається: «... вільне, виходяче з центру особистості гальмування або розгальмовування спочатку затриманого імпульсу потягу»¹⁹⁵. Тобто людина має змогу відхилити або прийняти й проявити імпульс поведінки, який безпосередньо виник. Саме в момент цієї «зупинки» відбувається стрімке прогнозування на суб'єктивному рівні, – людина співвідмає реакцію, що з'явилася, зі своїм образом «Я», а вже потім приймає рішення щодо її реалізації. Людина за рахунок функціонування суб'єктивної реальності долає межі даних їй вроджених реакцій, інстинктивних форм

поведінки й виявляється здатною діяти як культурна істота. Ураховуючи все вищевикладене, слід підсумувати: усі функції культури реалізуються через суб'єктивну реальність, у якій їхнє здійснення, детерміноване й забезпечене на рівні об'єктивного буття культури, знаходить своє завершення та дійсну реалізацію.

Необхідно зазначити, що комунікативна функція культури також реалізується через суб'єктивну реальність. Сама комунікація може бути розглянута як інтерсуб'єктивна взаємодія. Вона передбачає розкриття змісту суб'єктивної реальності співрозмовника, прагнення його зрозуміти: «У будь-якому випадку суб'єктивна реальність кожного учасника спілкування в результаті їхньої взаємодії стає іншою»¹⁹⁶. Розуміння інформації, що повідомляється, залежить від змісту суб'єктивної реальності того, кому передається інформація: «Слухачі, що сприймають передану інформацію, виходять зі своїх оцінок, своїх уявлень, своїх намірів і вподобань, присутніх у їхній суб'єктивній реальності явно чи неявно»¹⁹⁷.

Сигніфікативна та інформаційна функції культури реалізуються через суб'єктивну реальність. Установлення значень, імен, смислів, предметів і явищ постає як розгортання й поповнення свідомості людини, а тому можна говорити про здійснення сигніфікативної функції. Тому що пам'ять людини є засобом збереження інформації, то значить і інформаційна функція так само виявляється пов'язаною із суб'єктивною реальністю.

Якщо говорити про пам'ять зі згаданих позицій, то слід відмітити, що пам'ять включає три основних процеси, що пов'язані з інформацією¹⁹⁸. Слід одразу зазначити, що одна із класифікацій видів пам'яті розмежовує довгочасну й короточасну пам'ять: «...фаза короточасної пам'яті забезпечується нейродинамічними процесами, тобто активністю нейронів, залучених у процес сприйняття і фіксації слідів роздратування, і циркуляцією збудження між ними. На відміну від цього довгострокову пам'ять пов'язують зі стабільними структурними змінами в нейронах, що забезпечують практично довічне зберігання інформації в пам'яті»¹⁹⁹. Короточасна пам'ять зберігає інформацію на невеликий термін. Довготривала ж пам'ять орієнтована на збереження інформації без певного терміну. Саме довгострокова пам'ять сприяє здійсненню

інформаційної функції. Інформаційна функція культури пов'язана із суб'єктивною реальністю, оскільки людина систематизує, обробляє інформацію для збереження.

Суб'єктивна реальність відіграє свою значну роль і в реалізації нормативної функції культури, бо норма – це завжди ідея, ідея, яку індивід повинен засвоїти. Одним з видів культурної норми є ідеал, отже, розглянемо згадану функцію на його прикладі. Ідеал є образом кращого, більш досконалого стану людини чи суспільства. Передусім виділяють моральний ідеал як уявлення про бажаний моральний стан людини і суспільства. Моральний ідеал входить до складу суспільної свідомості, представляючи собою компонент об'єктивного ідеального буття. Також моральний ідеал виступає як ідея, яка, будучи складовою свідомості людини, елементом її суб'єктивної реальності, стає її об'єктом прагнення. Наприклад, образ «шляхетного мужа», як ідеалу, згідно з поглядами Конфуція передбачає такі правила поведінки: «Шляхетний муж однаково з усіма ввічливий і неупереджений; низька людина упереджена й не однаково з усіма ввічлива»²⁰⁰.

Із суб'єктивної реальністю також пов'язана й функція «психологічної розрядки». Ця функція найчастіше реалізується за рахунок відходу від наявного буття: індивід повинен «зануритися», вступити в активну взаємодію з умовною дійсністю комп'ютерних ігор, кіно, художніх творів тощо. Завершувати реалізацію захисно-адаптивної функції культури також покликана суб'єктивна реальність. Наприклад, еволюційна епістемологія розглядає свідомість людини як еволюційний механізм. Еволюція свідомості пояснюється вченими необхідністю виживання людини. Наприклад, віра в надприродне в архаїчних племенах виконувала захисну функцію. У якийсь момент у стародавньої людини виникло усвідомлення її індивідуальності, з'ясувалося, що вона не безсмертна й з'явилися пов'язані із цим негативні емоції, а отже, виникає потреба в позитивних емоціях, які позбавили б людину «психологічного дискомфорту». Саме віра в надприродне з'явилася способом позбавлення від небезпечних для існування людини негативних емоцій. Наприклад, І. Меркулов зазначає, що «... спільноти людей, які живуть у пустелі, завжди прагнули придбати якісь

нові знання про те, як і де добути воду, а люди, що живуть за Полярним колом, виявляли чудеса винахідливості, щоб вижити при екстремальному холоді тощо»²⁰¹.

Нагадаємо ще раз, що суб'єктивна та об'єктивна реальність виявляються закономірним явищем культури. І якщо об'єктивна матеріальна реальність утворює сукупність засобів здійснення культури, об'єктивна нематеріальна реальність формує сам зміст культури, то суб'єктивна реальність становить середовище їх реалізації. У об'єктивній реальності функції культури отримують матеріальне й ідеальне забезпечення, а через суб'єктивну реальність відбувається їхнє здійснення. Усі перераховані реальності можуть бути представлені як рівні, на них послідовно детермінується реалізація всіх функцій культури.

Уже саме виникнення й розвиток культури послугувало передумовою виникнення, створення штучного середовища, нового простору існування людини, яке за всіма параметрами відрізняється від природи. У рамках нашого дослідження здається досить доречним розглянути складові елементи культури саме в якості віртуальних просторів (по відношенню до природи). Отже, як один з найцікавіших її елементів проаналізуємо простір міфу та спробуємо з'ясувати його особливості й характеристики.

Силою раціональності й прагматичності сучасного світу сьогодні інтерес до міфології зростає та поглиблюється. За К. Юнгом «... Міф – це пошук і праця... іноді тяжка, виснажлива внутрішня робота з пошуку в лабіринтах власної психіки знаків власної ж душі...»²⁰². Міф являє собою безпрецедентне сховище символів, що висловлюють основні трансцендентні змісти людини про космос і своє місце в ньому, він вписує уявлення людини про життя в більш широкий контекст, що має загальну структуру Буття. Події, що колись відбулося в міфі, уготоване постійне повторення в майбутньому. Саме так підтримується базисна структура Буття, що потребує постійного звернення до неї задля свого прояву зовні – у профанному світі...

Глибинна психологія розкрила багато таємниць міфу: у працях Е. Ноймана, О. Ранка, З. Фрейда, К. Юнга тощо показані несвідомі основи міфологічної символіки, пояснене походження персонажів

міфів, проаналізоване їхнє дивовижне життя й пригоди. Водночас будучи науково «розчаклованими», міфи, перекази, легенди, казки зовсім не позбулися свого сенсу та актуальності для сучасних науковців, які знову й знову відкривають для себе неперевершене поєднання наївності, чарівності та величезної мудрості самої невідгадливої легенди чи казки: «Міф – це те, що іноді дозволяє думати про можливість існування Задуму. Міф – це те, що не вимагає доказів і не підлягає сумніву»²⁰³, «міф не представляє собою думки, що належить до неповоротного минулого; він продовжує жити чи прагне знову повернутися до життя там, де він тимчасово зник»²⁰⁴.

Величезна кількість науковців звертала свої зацікавлені погляди в бік міфу: О. Лосев («Діалектика міфа»²⁰⁵), Д. Кемпбел («По усьому населеному світу, у вусі часи й за будь-яких обставин людська міфотворчість ніколи не в'яне; усяке породження людського тіла й духу є плід натхнення, що черпається із цього живого джерела. ...Релігії, філософії, мистецтва, форми соціальної організації первісної та історичної людини, осяяння першовідкривачів у науці й техніці, самі сновидіння, що спалахами вриваються в наш сон, – усе це зароджується в первісному, магічному колі міфу»²⁰⁶, В. Гасілін («Міф – одне з найбільших явищ духовного життя людства. Це перша історична форма світогляду, з якої й на базі якої виникли різні сфери інтелектуальної діяльності: релігія, філософія, мистецтво тощо. Міфологія – унікальний світоглядний комплекс, у якому органічно поєдналися й не були відмежовані різні сфери діяльності, які в подальшому стали досить самостійними»²⁰⁷, В. Полосін²⁰⁸ і багато інших.

Поставимо питання, чи можна розглядати реальність міфу саме як віртуальну? І якщо так, то якими властивостями вона володіє? Спробуємо з'ясувати. Уважати міф вихідною віртуальною реальністю в історії людства нам дозволяє теза О. Лосева про всепроникний характер міфології: міф, утративши своє домінантне місце в сучасному світі, усе ж таки зберігся в різних елементах культури й продовжує впливати певним чином на суспільство і людину.

У цьому дослідженні статусу реальності загалом нас цікавить питання щодо критеріїв об'єктивної, емпіричної реальності (точніше реальності міфологічної). Скористуємося гіпотезою

О. Косарева, який вважає, що однією з головних проблем міфології є онтологія міфу. Тут дослідник пропонує цікаву, хоча й доволі спірну концепцію. Перерахуємо її основні ідеї, які базуються на рішенні онтологічних проблем міфу:

- ◆ сутність і структура міфологічної реальності;
- ◆ походження цієї реальності;
- ◆ символізм міфу.

Спробуємо проаналізувати, чи можуть бути (і наскільки) ці проблеми вирішеними в аспекті віртуальності того, що є реальністю міфологічною. Будь-яка людина сприймає навколишній світ за допомогою своїх органів відчуття, вона «переживає» цю реальність як єдину дану. Насправді ж об'єктивну або константну (за М. Носовим) реальність ми не знаємо, ми лише намагаємося пізнати її і вважаємо, що пізнане і є найбільш суще (на чому, до речі, і була побудована вся класична філософія). Наукою вже давно з'ясовано, що людські органи відчуття є досить обмеженими й наше сприйняття світу можна навіть назвати викривленим. Тобто людина повинна визнати й чітко усвідомити, що існує деяка об'єктивна реальність, але її справжню ми поки що не знаємо. Отже, той світ, який ми вибудовуємо у своїй уяві, є лише наближенням до реального стану речей.

Міфологічний простір, великою мірою, є картиною того самого світу, який ми собі уявляємо, з тією лише відмінністю, що вона є універсальною для всіх людей. Цей універсалізм міфу дозволяє дати всеохопливу картину навколишнього світу й проникнути в усі сфери людської культури.

Слід також зазначити, що вчені давно звернули увагу на те, що міфи різних народів, які навіть ніколи не контактували між собою, виявляються подібними за своєю структурою, а значить наше дослідження буде мати доволі універсальний характер. На цьому етапі дослідження, як здається автору, треба торкнутися такої делікатної в науковому середовищі теми, як існування так званих «змінених станів свідомості» (наприклад, «холотропні стани» тощо). Безперечно, людство з найдавніших часів стикалося із найрізноманітнішими практиками, які допомагали індивідууму такий стан у себе викликати, але лише нещодавно сучасна наука доволі серйозно перейнялася цією проблематикою (наприклад,

дослідження С. Грофа і його послідовників). Найцікавішим є питання, чи справді існують ті реальності, які бачить людина, знаходячись у стані зміненої свідомості, чи це лише її фантазії, навіяні підсвідомістю? Досить велика кількість науковців вважає, що ці реальності не існують, це результат фантазій психіки, галюцинації тощо.

Дослідник А. Косарев²⁰⁹, заперечуючи цю думку, висуває такі аргументи:

1) Уві сні людина проводить третину свого життя, і це не вважається «ненормальним», хоча такий стан і вважається зміненим.

2) Сучасні вчені з'ясували, що сам мозок людини продукує галюциногени. Ці галюциногени в деяких випадках у певних станах викликають в індивідуума змінені стани свідомості. Як не дивно, цю особливість мозок зберіг протягом природного відбору.

3) Людина в зміненому стані свідомості уявляє архитипічні сюжети й образи не менше об'єктивно, ніж у своєму звичайному стані.

4) Усю історію свого існування, із сивої давнини й до сьогодення, людина співставляла своє життя, свою діяльність з деякою реальністю, що не спостерігається, але все ж такою, що має місце бути, має своє право на існування.

Існує ще одна, так би мовити, позаемпірична реальність, яку у філософії з моменту її існування називали «істинним буттям» («буття» Парменіда, «світ ідей» Платона тощо), що пізнається людиною лише розумом, бо її неможливо пізнати за допомогою органів відчуття. Сам О. Косарев із цього приводу пише, що міф «є світогляд (і спосіб життя), що сполучає в собі дві реальності – емпіричну та позаемпіричну або... реальність чуттєву (фізичну) і надчуттєву – є світогляд»²¹⁰.

Саме ця позаемперічна реальність, на нашу думку, і є віртуальною реальністю, яка не сприймається й не пізнається за допомогою відчуттів. Вона досягається лише розумом, за допомогою понять. Для обґрунтування цієї думки залишається лише з'ясувати, якими ж властивостями володіє ця реальність. І як уже говорилося вище, досліджувати ці властивості ми будемо на прикладі міфу. Перш ніж безпосередньо перейти до аналізу міфу, звернемо увагу на феномен, який має назву «генетична пам'ять». Тут було зламано немало списів, бо це той момент, який стосується одвічної філософської

проблеми пов'язаності матеріального й інтелектуального, духовного й природного, це одвічна суперечка матеріалістів та ідеалістів.

Звернімося до О. Косарева. Він уважає, що психічні структури деяким певним чином пов'язані й «зав'язані» на тіло індивіда. Учений згадує із цього приводу працю М. Харнера²¹¹, єгипетську й тибетську «Книги мертвих». Він допускає, що пам'яттю володіють деякі структури людського тіла, навіть клітини: «І кожна така структура несе в собі інформацію про ту біологічну та геологічну епоху, в умовах якої вона формувалася, і про ті наступні етапи, в умовах яких вона еволюціонувала. У змінених станах свідомості людина виявляється здатною якимось чином зчитувати інформацію і, залежно від глибини занурення, спускатися у своїх спогляданнях по еволюційних сходах аж до часу появи життя на землі»²¹². Як же ще інакше можна пояснити схожість міфологічних образів різних народів, адже сучасна наука (поки що?) не виявила наявності генетичної пам'яті в людини?!

Людська підсвідомість, накопичивши в собі багатоманіття минулих образів, складає підґрунтя міфологічного простору народів планети, тобто підсвідомість є «відбитком» біологічних структур. І саме вона як в онтологічному, так і в філогенічному аспекті містить у собі інформацію про людину і світ. Спробуємо заглибитися в сиву міфологічну реальність, і, виходячи із критеріїв віртуальної реальності, виділених М. Носовим (актуальність, інтрактивність, породженість, автономність тощо), більш докладно розкрити й оцінити вищезгадану гіпотезу.

Як єдина віртуальна реальність, міф складається й породжений реальностями емпіричною та позаемпіричною (або ж інакше – реальністю фізичною і метафізичною). Людина традиційного суспільства одночасно жила у двох цих реальностях одночасно, і її емпірична діяльність була повністю розчиненою в іншій позаемпіричній реальності (яку, до речі О. Косарев називає визначальною²¹³). Згадаємо будь-який міф: боги постійно взаємодіють зі світом людей, вони керують їхніми діями, поведінкою, інтриguють, втручаються в їхнє життя тощо. Тобто реальність, яка непідвласна й недоступна органам відчуттів, визначає буття людини, нав'язує

логіку мислення, урешті-решт, світобачення. Що й сприймалося давньою людиною цілком органічно...

Сучасній же людині навіть думка про такий уклад життя здається безглуздою, недолугою. Хоча людина, яка живе у віртуальній міфологічній реальності (як тоді, так і тепер), сприймає її як саме собою зрозуміле, що можна пояснити тим, що в міфологічній реальності існує певний дисбаланс між раціональним та ірраціональним, при чому важелі схиляються в бік безсвідомого (ірраціонального). Недарма ж міф вважається позбавленим рефлексії. Указане «накладення» та взаємопроникнення в міфі двох згаданих реальностей і визначає діалектичну логіку міфологічної реальності (П. Флоренський, О. Лосев), сутність якої полягає в подоланні антиномічності міфологічної реальності. Отже, поділ єдиної реальності на емпіричну та позаемпіричну є умовним і відносним, що цілком відповідає сучасним уявленням про віртуальну реальність.

Далі в нашому дослідженні ми розглянемо символ, який є засобом вираження імперичної та позаімперичної реальності. Він є багатозначним, таким, що містить багатоманіття різних смислів. Як уважає М. Еліаде, символи зберігають контакт із глибинними джерелами життя. Попри те, що науковець займався вивченням символів саме релігійних, ми вважаємо, що результати його досліджень будуть корисними й у розгляді міфології. У вигляді коротких тез викладемо їхню сутність:

1) Символи можуть допомогти нам зрозуміти, відкрити якусь реальність, або її частину. Вони віддзеркалюють структуру самого життя, а тому відкривають нам, що Життя значно глибше, ніж нам здається, тобто більше, ніж його прояви, що доступні повсякденному досвіду.

2) Для давньої людини символи завжди вказують на деякий образ реальності, на дещо реальне, або ж на структуру світу.

3) Символіка характеризується багатовалентністю. Вона одночасно виражає багато значень, взаємозв'язок між якими безпосередньо не очевидний. Кажучи інакше, символіка – це певна віртуальна реальність, бо вона є результатом «певного способу існування у Світі».

4) Символ відкриває нам реальність, де різноманітні реальності поєднуються в систему, отже, він дозволяє виявити єдність світу, а також те, що доля людини є невід'ємною частиною світу.

5) Головна функція символіки (у цьому випадку релігійної) – здатність виражати парадоксальні ситуації або певні структури вищої реальності, які не можна виразити іншими засобами. Тобто символіка надає можливість переходу між реальностями (а також перехід з одного варіанта існування в інший). Такий перехід можливо здійснити лише «духовно». Це відрізняє реальність константну від віртуальної.

6) Символ завжди є відбиттям реальності, у яку втягується людське існування – це відмінна особливість та екзистенційна цінність релігійної символіки (саме це відрізняє й відділяє символи від понять).

Кардинальні зміни образу, що відбуваються постійно, можна пояснити зворотним від символу до образу зв'язком і тут, нарешті, стає гранично зрозумілим, завдяки чому символ володіє нескінченним змістом. На відміну від образу об'єкта, у понятті (чи їхній системі) символ неможливо передати. Ураховуючи це, якщо образи об'єктів розглядати як такі, що породжують реальність, то символіка міфології – це спосіб вираження породжуваної ними реальності, яку справедливо кваліфікують у якості реальності віртуальної. Отже, робимо висновок щодо універсальності віртуальної реальності, бо вона є присутньою в будь-якому елементі культури, і в той самий час вона є відносною, адже вона відносна до константної реальності, яка її породжує. Ця теза підтверджується тим, що образи об'єкта завжди породжуються об'єктами, і тут вони вже виступають в якості віртуальної реальності (згадаємо першу ознаку (за Носовим) – породженість).

У сучасній літературі доки ще чітко не прояснений складний шлях утворення символів. На нашу думку, цей процес можна представити так. Міфологічна реальність є єдністю емпіричної та позаемпіричної реальностей, символи ж являють собою засоби її вираження. Отже, відбувається з'єднання образів, продукованих у свідомість зовнішнім світом, та образів, які доставляються підсвідомістю. Архетипи являються носіями образів з підсвідомості,

а виразом цієї цілісної об'єднаної реальності є міф. І тут символ виступає медіальним посередником, гармонізуючим суперечності між згаданими образами, а також способом такого з'єднання.

Як вважає А. Косарев (і з цим неможливо не погодитися), міф покликано «додати цілісність і, отже, сенс людському існуванню»²¹⁴, а також зняти протиріччя всередині людини. У цьому контексті хотілося навести слова сучасного українського вченого й дослідника О. Гужви: «З міфом пов'язується також прагнення одухотворення навколишньої дійсності, поєднання всіх її явищ через поняття *анімо* – душа. Це поняття дає можливість творчій свідомості досягнути буття в його космічній нескінченності, боротьбі стихій, які витісняють звичне розуміння та площини конфлікту й саму уяву про творчу особистість»²¹⁵. Тут ми бачимо й терапевтичну функцію міфологічної реальності.

Розглянемо другий критерій віртуальності міфу – актуальність. Слід зазначити, що певний міф дуже сильно прив'язаний до конкретного часу й місця. Що мається на увазі? Як віртуальна реальність міф існує тільки «тут і тепер», міфологія завжди була локальною: міфи завжди, хоча б трохи, але відрізняються один від одного, у світовій скарбниці існували навіть версії одного й того самого міфу. Також проявлення актуальності як однієї з особливостей віртуальної реальності міфу ми вбачаємо в тому, що самі носії міфологічної свідомості вважали її єдиною реальністю. Нагадаємо, ця єдина реальність являла собою синтез константної і позаемпіричної реальностей з усіма відповідними наслідками – носії міфології їх не розрізняли, незважаючи на те, що константна (соціокультурна) реальність зазнавала значних змін. Це, безперечно, у деякій мірі забезпечувало їм певну гармонію існування. Ці твердження ще раз нагадують про віртуальність міфологічної реальності, яка існує «тут і тепер».

І, нарешті, третій критерій віртуальності – автономність, самостійність існування віртуальної реальності. У відношенні до віртуальної реальності ця «властивість», здавалося б, дещо суперечить попередній, розглянутий нами. Проаналізуємо.

Як ми вже казали, для носіїв міфологічної свідомості існує лише реальність міфу, це єдина справжня для них реальність,

реальність їхнього існування. Тут саме час говорити про атрибутивні якості віртуальної міфологічної реальності (насамперед, час і простір), бо її автономність визначається своєрідними істотами й подіями, які в ній відбуваються. Науковцями було встановлено, що якості часу й простору міфологічної реальності та константної (принаймні ті, які їй приписуються наукою) значно відрізняються. У чому ж різниця, і як вона співвідноситься з якостями часу та простору віртуальної реальності, яка виникла за допомогою комп'ютерної техніки? Щоб це прояснити, звернемося до космогонічних міфів. Вони стверджують, що спочатку простір був відсутній і всюди панував хаос, який поєднував у собі принципи породження й поглинання.²¹⁶ Згадаємо слова про міфологічний простір науковця В. Топорова: «Це простір до того ж організований, розчленований, складається із частин і, отже, передбачає дві протилежні за змістом операції, які засвідчують, однак, єдиний зміст – складеність простору»²¹⁷.

Звернімося до інтерактивної комп'ютерної гри. Що це, як не опис віртуальної реальності?! До подібних висновків нас підштовхує наявність у міфологічній реальності, так званої «особливої точки». Відомі такі її назви: центр світу, світова вісь, світове дерево, пуп землі й багато інших²¹⁸. У віртуальних комп'ютерних просторах, насамперед, в іграх, також є подібні «місця», які виконують аналогічну роль. Час у міфологічній реальності також відрізняється від часу константної реальності. Міфологічний час – це «початковий» час, «прачас», він у якомусь сенсі передує емпіричному часу реальності константної. У міфічній реальності час безперервний: «Переривчастість міфічного часу виявляється в тому, що події, про які розповідається в міфах, слідує одна за одною тільки в тій мірі, у якій одна з них – безпосередній результат іншої, впливає з неї, обумовлений нею, але ніколи не тому, що одна з них відбулася в якийсь відрізок часу, що передувало тому, протягом якого відбулася інша»²¹⁹.

Міфологічна реальність володіє особливістю, яка пов'язана з модусами часу: «На противагу епічному часові, міфічний час має на увазі не ешелонування подій в глибину минулого, але, навпаки, їх телескопування в невизначене «колись», тобто епоху, у якій узагалі

немає «до» й «після»²²⁰. У міфологічній реальності минуле й майбутнє не роздільні, вони «розташовані поруч одне з одним і тому завжди одночасні. У підсвідомості інформація упакована не в часі, а в просторі, точніше – у тих соматичних структурах, які в силу цілісності людського організму, існують не після одна одної, а поруч одна з одною»²²¹. А. Косарев стверджує, що часова структура міфу є подібною соматичній структурі, де час, так би мовити, «спресований», він «не діє». Тому структура «утворення позачасове, час лише обтікає її, але не проникає всередину. Те ж саме можна сказати й про нашу підсвідомість»²²². Виходячи з цього, наша підсвідомість є унікальною «кладовою» минулого, теперішнього, а можливо і майбутнього, тобто воно суть віддзеркалення вічності: «... Час у міфі тече, але не діє: роки проходять, але герої не старіють; людина може перебувати одночасно й у минулому, і в сьогоденні»²²³.

Проведений аналіз свідчить про єдність віртуальної реальності міфу, яка проявляється, перш за все в тому, що окрім міфологічної, її носії не знають іншої реальності, вони екзистенційно знаходяться, проживають своє життя саме там. Продовжуючи аналіз міфологічної реальності в плані її віртуальності, хочеться відмітити, що інтерактивність віртуальності міфу є очевидною, виходячи з вищезгаданого. У плані інтерактивності віртуальності опосередковано є визначальними праці великого російського філософа О. Лосева. Інтерактивність віртуальності передбачає взаємодію з іншими реальностями, а також вона передбачає певний вплив на реальність константну. Саме в цьому напрямі цікавлять нас праці О. Лосева²²⁴. Філософ розглянув і чітко окреслив, чим є та чим не є міф: міф не є фікцією або фантазією; міф не є твором; міф – це не спеціальна релігійна свідомість; міф не є догматом; міф не історична подія як така; міф не є чудом.

Отже, міф не є ні одним з перерахованих явищ, хоча, безперечно, їхні деякі елементи в ньому все ж таки присутні. Із цієї позиції міф усюдисущий, бо присутній у найрізноманітніших елементах культури людства. Обов'язково слід відмітити, що інтерактивність міфологічної реальності можна прослідкувати саме і ритуалі: «ритуал – це стереотипна послідовність дій, які охоплюють жести, слова і об'єкти, виконуються на спеціально підготовленому місці

й призначаються для впливу на надприродні сили або істоти в інтересах і цілях виконавців»²²⁵. Ритуал найтіснішим чином пов'язаний з міфом. В. Топоров зазначає: «Ритуал, по суті справи, «розігрує» тему священного, експлікує його, указує на операційні знаки його формування, знаходження його ознак, упізнавання... У ході ритуалу складаються найбільш сприятливі умови, у яких можливе максимально повне виявлення священного та його видів»²²⁶.

Як ми вже зазначали, наше дослідження віртуальності міфологічної реальності можна вважати цілком універсальним, бо міф проникає в усі інші сфери духовного життя, духовної активності людини, бо міф дає змогу увиявити віртуальні реальності цих сфер. І все ж таки вважаємо за доцільне розглянути й проаналізувати віртуальну реальність релігії, як найбільш близької до міфології духовної реальності. Спочатку визначимося із самим розумінням релігії, якого ми будемо дотримуватися, бо, як відомо, існує велика кількість різноманітних релігій, і наше завдання спочатку визначитися з її загальним розумінням, суттєвими характеристиками тощо.

Загальним положенням є визначення релігії як віри в надприродне: «Релігія може бути визначена як організоване поклоніння вищим силам... Релігія не тільки представляє собою віру в існування вищих сил, але й установлює особливі відносини до цих сил: вона є, отже, відома діяльність волі, спрямованість до цих сил»²²⁷. Звернення до вищих сил уже передбачає наявність деякої особливої реальності, яку ми можемо кваліфікувати як віртуальну.

Тепер більш докладно розглянемо компоненти релігії: «Релігія – це сукупність поглядів на світ, які найчастіше ґрунтуються на вірі в бога, цей світ і самої людини творчої, і дав їй в «відкритті» знання; релігійні вірування складають світоглядний, інтелектуальний компонент релігії. Це потім, сукупність дій, що становлять культ, у яких релігійна людина виражає своє ставлення до бога й вступає з ним у зв'язок у молитві, жертвопринесенні тощо. Це також сукупність норм, правил поведінки, яким має слідувати людина як вимогам, що пред'являються їй богом. І, нарешті, це об'єднання релігійних людей у ті чи інші організації, такі як церква або секта, чернечий орден. Ознаки, що фіксують прояви релігійного життя, що лежать на поверхні, утворюють те, що називається

феноменом релігії»²²⁸. Перерахуємо основні компоненти релігії: світоглядний, психологічний, ритуальний.

Спочатку звернімо свою увагу на співвідношення релігійного простору та простора міфу. Відомо, що будь-яка релігія містить у собі міфологію, до того ж міфологію адаптовану до певної конфесії певним чином. Але, на жаль, проблема співвідношення міфу та релігії досі не вирішена, бо є досить складною й неоднозначною. Слід зазначити, що багатьма науковцями фіксується те, що людина, яка існує в міфічному просторі, існує лише в одній реальності – міфологічній; релігійна ж людина усвідомлює те, що вона існує в емпіричній реальності, але вважає, що існує ще одна реальність – реальність надприродна. Міфологія, яка входить у релігійне світобачення як його суттєвий елемент, постає вже в «переробленому» вигляді: «Релігійні ідеї, принципи (догмати), цінності істотно перетворюють міфологію, яка в цьому випадку втрачає свою міфологічну специфіку... Людина, що живе в міфі, сприймає міф як справжню реальність. Для неї це єдина реальність, іншої реальності вона просто уявити не може»²²⁹. Релігійна людина стикається одночасно з двома світами, двома реальностями одночасно, але тоді виходить міфологія й релігія нічим не відрізняються!? У цьому складному питанні звернемося до О. Косарева. Він у своєму намаганні вирішити це питання пропонує визнати наявність надемпіричної, містичної реальності²³⁰. Науковець наголошує на тому, що наявність згаданої реальності сучасна наука категорично не визнає, бо вона містить у собі багатоманіття паранаукових феноменів, які не повторюються у своїй сутності, а значить не втілюються в законах, якими займається наука.

Коли ми аналізуємо релігійний спосіб сприйняття світу, то в якості методологічного базису використовуємо віртуальну реальність, яка включає в себе ряд явищ, серед яких: комп'ютерна віртуальна реальність; змінні стани (релігійний транс, медитація, галюцинації, екстаз, просвітління тощо).

Стани і явища, пов'язані із проривом у незвичне й пов'язані з інтенціональною установкою та психікою людини, а також матеріальними чинниками (технічні засоби, психо-нейрохімічні, психотропні стимулятори і психотехніки тощо). Говорячи про

релігійний простір, перш за все, ми повинні говорити не про знання, а про деякі специфічні практики (ритуали), тобто деякі езотеричні знання, дії, взаємодії світу і людини. І тут постає законне питання, чи є подібні дії і взаємодії реальними, і наскільки?

На нашу думку, усе очевидно – це реальність віртуальна: по-перше, вона породжена реальністю емпіричною, і нею ж укорінена, по-друге, вона прагне до реальностей позаемпіричної та надемпіричної, як бачимо, релігійна реальність є об'єднувальним синтезом емпіричної, позаемпіричної та надемпіричної реальностей.

Надемпірична реальність впливає на позаемпіричну та емпіричну реальності. Це виникає тому, що (як ми уже зазначали вище) дуже й дуже не просто розрізнити реальність міфу і релігії. У дослідженні надемпіричної реальностями є цікавим й головним питанням питання щодо окреслення її контурів, бо, як ми вже зазначали, наукою цей простір не визнається. Водночас є всі підстави вважати її існуючою. Згадаємо відомих філософів-містиків, релігійних філософів М. Екхарта, Я. Беме, В. Соловйова, С. Булгакова, П. Флоренського, які мали особливий досвід в осягненні цієї реальності.

А. Косарев висловлює свою думку із цього приводу так: «Події» в трансцендентному світі навіть не розташовані одна біля одної, як у світі структур. Вони ніби розлиті по всій реальності, яка постійно вібрає й у тій чи іншій своїй точці виробляє ту чи іншу подію»²³¹. Тож відкидати наявність надемпіричного простору ми не можемо, бо тоді доведеться давати відповіді на такі питання:

1) Треба довести, що феномени трансцендентної, містичної реальності мають чисто суб'єктивний характер та обумовлені «зміненою» психікою суб'єкту, що їх пізнає.

2) Треба з'ясувати «прозорість» експериментів і спостережень цих феноменів (типу телекінезу, пірогенії тощо), що зафіксовані різними приборами.

3) І, нарешті, слід знайти чітке теоретичне пояснення згаданих феноменів і ввести ці пояснення в картину сучасної реальності, що постійно змінюється.

Звісно, ми розуміємо, що навіть чітке теоретичне пояснення будь-чого буде непереконливим, доки людина не отримає певного

досвіду про цю реальність. Отже, питання – чи можливо це «в обхід» досвіду її осягнення? Ми вважаємо, що можна це зробити, покладаючись на досвід людей, які уже володіли цим досвідом. Якщо цей досвід уже мав місце бути, то на основі раціональних міркувань певним чином можна надемпіричну реальність відтворити.

І якщо ми признаємо, що все ж таки існує надемпірична реальність, то ми повинні признати й той факт, що реальність існування людини, яку вона намагається осягнути, триєдина, і саме в неї вона занурена: «Кожна складова цієї триєдиної реальності сприймається відповідною психічної структурою: емпірична – свідомістю, а дві інші – підсвідомістю»²³².

Людина сприймає ці три реальності, як одну: інформація, яка зчитується з трьох реальностей, не відрізняється одна від одної. І саме тому до сьогодні не існує чітких критеріїв їх розрізнення. Мабуть, саме звідси витікає синкретизм міфологічного мислення, для якого існує лише одна реальність. Ця проблематика трьохе-постасної єдності була чітко встановлена великим П. Флоренським: «Не три сутності, не одна іпостась, але три. Одначе при всьому тому іпостась і сутність – одне й те саме»²³³.

З позицій нашого дослідження здається цікавим розглянути механізм та психологічні передумови занурення особистості в релігійну віртуальну реальність. Відомо, що природа нашого сприйняття світу визначається не тільки зовнішніми враженнями від предметів, але й нашим «внутрішнім досвідом». У релігійній практиці під впливом психотехнічної роботи роль враження від зовнішніх предметів поступово невілюються. Своєю чергою їх замінюють спогади (переживання), підкріплені певними установками свідомості (вимогами лише за бажанням повноцінно бачити, чути, відчувати предмет, не маючи його). Указана установка через якийсь певний час призводить до повноцінної актуалізації внутрішнього досвіду, і людина починає проживати події, що відповідають цьому досвіду. Тобто для людини-вірянина зовнішній світ поступово підмінюється внутрішнім.

Далі хотілося б поставити питання щодо індивідуального ціннісно-практичного сенсу релігійної віртуальної реальності. Релігійна віртуальна реальність вводить людину в органічний їй світ, у якому

реалізуються найпотаємніші її мрії, мрії знайти безсмертя, гармонію, силу, світло, духовність, Бога... І ми знаємо багато прикладів, коли людина, затративши десятки років на служіння ідеї і досягнення відповідної мети, виходить до такої трансформації духу й тіла, що зовнішній звичайний світ стає непотрібним, навіть, скоріше, непривабливим, а світ внутрішній розширюється до масштабу зовнішнього, утворюючи константну реальність вірянина.

Ми наголошуємо на тому, що природа віртуалізації реальності полягає у її, так би мовити, антропологічній надмірності. Що мається на увазі? Людина, занурена у віртуальну реальність, не знаходиться в тій точці простору, де перебуває її тіло. Звісно, в інших світах людина знаходиться лише в уяві, і саме в силу її «тілесної недостатності» (М. Шелер). Суб'єктивно ж вона сприймає себе такою, що перебуває в цих світах реально, у силу їхньої більшої значущості. Людина не покидає світ реальний, перебуваючи у віртуальному світі, і все ж таки вона відчуває його скасування – це відчуття запаморочення над прірвою...

Віртуальна реальність доволі легко може заставити людину повірити в те, що протилежністю її положення в просторі є надана повна й безмежна свобода, політ, висвободження від ланцюгів емпіричної реальності – це той метафоричний ґрунт, який надає нам віртуальна реальність: віртуальна реальність «якщо вона готова нас захопити, може зробити це лише за умови, що вона в змозі довести свою здатність дати нам відчуття ширяння, емоції безодні»²³⁴. Дійсно, ілюзії, ілюзорний світ є привабливими для людини. Виконуючи компенсаторну функцію, вони доволі часто допомагають її психічному оздоровленню. Ілюзія, що продукує віртуальну реальність, є захисним механізмом організму, виробленим у процесі філогенезу, який виражається в здатності психіки, людської психіки до породження віртуальних реальностей.

Як ми вже окреслювали вище, однією з якостей віртуальної реальності є породженість. Здатність до породження є властивістю людської психіки, завдяки якій фрагментарні сприйняття складаються в цілісні уявлення, допомагаючи нам орієнтуватися в навколишньому середовищі. Тоді, коли чуттєве сприйняття позбавлене цілісності, свідомість добудовує зовнішній світ. Цікавими

роботами в цьому напрямі є праці Ланье, котрі яскраво ілюструють роботу нашої свідомості з побудовання зовнішнього світу.

Не можна не відмітити, що навколишнє середовище також має свій істотний вплив на процес входження людини у віртуальну реальність. Геологічні й географічні фактори впливають на стан біологічних організмів: наприклад, існують геоактивні зони, де спостерігається зміна стану психіки людини (такі місця використовуються шаманами тощо).

Також для входження в певний стан зміненої свідомості використовуються певні речовини, наприклад, наркотичні. Наркотичні речовини являються в певному сенсі нейтральними: їхній психобіологічний вплив не «виробляє» «змістів». Їхній вплив проявляється в зміні на деякий час психіки людини. Те, що відбувається, визначається тим, що привносять суб'єкти, а також культурними традиціями. Тобто відбувається інтерпретація віртуальних реальностей у соціопсихологічному, ідіосинкразичному й культурному контекстах: крім фізіологічної дії, сенсорної депривації на організм людини, сукупному феномену значно сприяють психологічні та культурні фактори.

Безперечним також є вплив соціокультурних факторів. Це підтверджує дослідження, проведене Дж. Уоллсом. Науковець провів порівняльне вивчення впливу пейотля (з давніх часів пейот використовувався аборигенами в північній Мексиці й південно-західних Сполучених Штатах як частина традиційних релігійних обрядів, завдяки тому, що мескалін, що міститься в цій рослині, викликає багаті візуальні галюцинації, що було важливо для древніх індіанських культів) на білих та індіанців, які виявляють ясно виражену відмінність як у поведінці, так і в суб'єктивних переживаннях двох груп.

Американські індіанці вживають пейотль у ритуальній обстановці, білі – в обстановці лабораторного експерименту: перші переживають стан духовного екстазу й полегшення своїх фізичних страждань; другі (без культурної підготовки, яка дала б їм якісь певні уявлення) виявляються у владі нестабільного настрою й «коливаються» між ейфорією та депресією. У європейців відбувається зняття всіх соціальних заборон; індіанці ж і у трансі дотримуються правил свого соціального життя.²³⁵

Науковець Е. Бургіньон, вивчаючи ритуальні форми поведінки в невеликих локальних співтовариствах, виявила, що деякі народи протягом багатьох століть використовують такі типи психоделічних практик, як транс, транс з галюцинаціями (наприклад, шаманізм) тощо. Ці стани є невід'ємною частиною ритуалів, що супроводжують вступ у доросле життя й викликаються за допомогою ізоляції, вигнання, сенсорного голоду, або ж, що найчастіше, прийомом галюциногенних речовин. Слід зазначити, що галюциногенний транс дозволяє заручитися допомогою духів, що дають сили подолати труднощі життя, транс ритуальної одержимості припускає зворотне відношення з духами (під час ритуалу замість покірних жінок діють могутні й владні духи). Учасниками ритуалу з галюцинаціями є всі юнаки певного віку, а в ритуалах одержимості виступали лише жінки з певними труднощами в процесі соціальної адаптації.

Молода людина, що намагається адаптуватися в суспільстві, повинна опанувати манеру поведінки з духами саме для того, щоб, маючи відповідний досвід, поводитися правильно. Ці віртуальні реальності не є стихійними й, підпадаючи під культурну модель, викликаються штучно й цілеспрямовано.

Тут ми не відкидаємо індивідуально-психологічні фактори в інтерпретації віртуальної реальності. Навіть у груповій молитві кожна людина говорить з богом індивідуально, кожна має свій особистий досвід спілкування з надприродними силами тощо. Знову ж не викликає сумнівів і яскрава роль харизматичної особистості (засновника релігії, її ідейного лідера тощо) з її психологічними особливостями у формуванні релігійних систем.

Феномен віртуальної реальності можна осмислити, якщо здатність до трансцендування взяти за фундаментальну основу й передумову людського буття та свідомості, точніше кажучи – це неймовірна здатність людини трансформуватися, знаходити основи свого буття поза культури, ідеології тощо. Саме ця здатність і є та віртуальність, яка втілюється в людську реальність, у її життєві плани, діяльність, будь-що, це те, що Шелер називав «відкритість світу»²³⁶. І все ж таки в історії філософії віртуальна реальність, будучи центральним об'єктом пошуків об'єктивістського ладу, розглядається

не стільки в якості феномена, скільки в ролі або первинної, або (іноді) абсолютно самостійної і самодостатньої сутності. Як підкреслює науковець І. Данченко, це є характерним загальом для ідеї *virtus*²³⁷. Суб'єктивістський погляд на віртуальну реальність можна виразити тезою великого М. Мамардашвілі: «Є трансцендування, але немає трансцендентного. Є дія в людині якоїсь сили, але приписувати їй мету й напрям у вигляді предмета, на який вона спрямована, ми не маємо права»²³⁸. Ми знаємо, що логіка вірянина полягає в таких висновках: якщо є трансцендування, значить, є і трансцендентне, якщо є сама ідея Бога, значить бог існує, і таке інше²³⁹. Згадаємо, що саме на подібному логічному висновку й будується сучасний антропологічний доказ буття бога (за І. Кантом).

Екстраполяція є властивістю не тільки людського мозку, але й мозку тварин; і саме в цій властивості коріниться потенція віртуального «виштовхування» внутрішньої копії зовнішнього світу в сам цей світ, що на рівні людини проявляється як «свідомість» та «об'єктивація образів свідомості, їхня онтологізація», а також як «цілепокладання». На цій же властивості «тримаються» всі людські прийоми й методи пізнання, у тому числі й такі, як індукція, дедукція, аналіз і синтез, порівняння й аналогія, уявний експеримент тощо.

Екстраполяція образів свідомості не обов'язково втілюється в матеріальних об'єктах. Це можуть бути й уявні об'єкти, що мають реальні наслідки, здійснюючи посередницьку діяльність у відносинах між людьми. Саме релігію можна віднести до таких нереальних речей. Якщо ми відкинемо культурні, соціальні, політичні та аксіологічні передумови релігії, усе ж таки щось залишається в людській психіці, щось, що відповідає за релігійність, щось те, що робить можливим досвід людського єднання з Богом, Абсолютною реальністю, щось, що проводить межу між свідомістю і світом, іншою реальністю, богом.

Трансперсональні або «космічні» стани свідомості описує Вейль, представник трансперсональної психології. У подібних станах зникає протистояння суб'єкта та об'єкта, людське «Я» зливається зі світом, і людина потрапляє в інший вимір. У неї з'являється відчуття священного, що сприймається як велике, таємниче й гідне поваги, зникає страх смерті, життя здається вічним...

Вага пережитого надзвичайно велика й здається більш реальною, ніж повсякденний досвід. Це переживання настільки потужне, що веде навіть до зміни системи цінностей і поведінки, утрачається цікавість до матеріальної складової життя: «бути» стає більше, ніж «мати». Вейль пише, що «це рівень, розташований до народження і після смерті; біля джерела енергії, досвід, що дає людині розуміння подібності між станом, що передує народженню, і станом, наступним за його смертю»²⁴⁰.

Американські лікарі констатували, що стан духовної зосередженості відповідає певній неврологічній діяльності. З'ясувалося: під час молитви проявляють активність найважливіші нервові зони, такі, як гіпоталамус і гіпокамп. Містичний досвід великих святих відповідає феноменам, які породжуються відповідними церебральними зонами.

Результати сканування головного мозку випробовуваних, що протягом години займалися медитацією, уразили вчених. Вони виявили підвищення активності областей мозку, що регулюють увагу, що, звісно, не дивно, якщо враховувати необхідну для медитації значну концентрацію уваги (А. Людвіг, М. Носов); дивно те, що під час медитації верхня задня частина тім'яної частки головного мозку, що відповідає за побудову ментального кордону між мозком і навколишнім світом, була набагато менш активною, ніж коли випробовувані просто відпочивали. Ця область саме відповідає за усвідомлення людиною власної індивідуальності та за уявлення про образ власного тіла, у той час, як права півкуля відповідає за відчуття часу й простору. Посилюючи під час медитації відчуття єдності з навколишнім світом, випробувані блокували канали зв'язку між цими двома областями мозку, пригнічуючи тим самим уявлення про образ власного тіла. І ці області поступово перестають функціонувати в нормальному режимі, і людина вже не усвідомлює різницю між собою і навколишнім світом. А коли зникає відчуття часу і простору в тих, хто медитував, тоді й з'являється відчуття нескінченності простору й вічності. І все ж таки, якою б не була цінність проведених ученим експериментів і зроблених ними узагальнень, вони свідчать: важливо не тільки те, що ми сприймаємо, а й те, як ми це інтерпретуємо відповідно

з особистими цінностями. Як відзначає О. Рязанова, «соціальна значимість об'єктивних ілюзій суспільної свідомості визначається не ступенем їхньої відповідності дійсності, а їхньою роллю в реалізації практичних відносин у реальному житті»²⁴¹.

Еволюціонізм стверджує, що саме адекватність відображення світу сприяє виживанню будь-якого організму й справедливо вважається одним із критеріїв природного відбору. Цікавим є поняття й розуміння ілюзорності, бо деякі науковці проводять паралель між віртуальністю та ілюзорністю, удаваністю. Не всі реальності ілюзорні, так само не всі віртуальні реальності є ілюзорними. Пояснимо. Наприклад, віртуальний стан майбутнього фахівця, який опановує нову професію навряд чи можна назвати ілюзорним. Проблема відрізнєння світу віртуального від дійсного виникає лише як загальне вічне питання філософії щодо співвідношення світів матеріального й ідеального. Це, до речі, є притаманним лише психіці людини.

Звернімося до Ф. Роша й Б. Ребера: «Реальний простір, реальне місце дає нам основу, воно забезпечує нас становищем. Ця основа й це положення є умовою існування та свідомості. Положення в реальному просторі не є простим атрибутом свідомості. Реальні місця субстанційально пов'язані з тілами. У випадку з віртуальними місцями або просторами ситуація інша, бо частини тіла не є віртуальними й не можуть бути ними ніколи. Тіла не є ні символами, ні симптомами положення нашої свідомості в тій чи іншій точці простору-часу, вони є саме цим положенням у просторі, але тоді чи можна абстрагуватися від нашого положення в просторі? ...Насправді, мова йде про відносну антитезу «положення в просторі». Віртуальні світи не можуть скасовувати наше дійсне становище в реальному світі»²⁴². Таке твердження лише на поверхні здається логічним. Як тоді ж розуміти те, що, наприклад, аскети всім своїм життям доводять зовсім протилежне – доводять ілюзорність дійсного місцезнаходження, забиваючи плоть? Отже, доводи згаданих авторів здаються нам усе ж таки не досить переконливими: відчуття тіла й простору не виключає уяву.

Цікавим також є те, що про ілюзорність віртуальної реальності можна судити тільки ззовні: поки людина не потрапляє туди, вона

для неї є уявною. Тільки її присутність у віртуальному світі робить його дійсним. Людина легко плутається в тому, де відбувається подія, оскільки у віртуальній реальності образи внутрішнього світу нічим не відрізняються від образів зовнішнього, (наприклад, відбулося або наснилося). Це здебільшого є справедливим для первісного мислення, дитячого мислення, релігійної уяви (якщо вірянин бачить або відчуває присутність бога в стані молитви, медитації, то він існує). Сучасна ж людина, вихована на цінності матеріального, рідко плутає віртуальне й зовнішнє, тому що не звертає уваги й не надає значення тому, що не має матеріальної цінності (наприклад, сновидінням тощо).

Науковець О. Ковалевська у своїх працях намагається обґрунтувати критерій відрізнєння образів відображених і породжених: «Свідомість може не відрізнєти віртуальний світ від світу константного, але матеріальне життя, життя тіла відбувається у світі константностей, і це, з нашої точки зору, є критерієм, що дозволяє відрізнєти віртуальну реальність від реальності повсякденної»²⁴³. Це твердження теж не є досить повним, бо в ньому лише ототожнюється константне й матеріальне, при цьому зовсім не виявляється специфіка ілюзорності. Отже, сьогодні ми можемо відрізнєти світ віртуальний від світу справжнього лише на практиці, яка розуміється як матеріальний процес перетворення одних матеріальних об'єктів в інші. І лише виходячи за межі свідомості, звертаючись до матеріальної практики, яка підтверджує або ж спростовує наші уявлення про що-небудь, можна відрізнєти те в нашій свідомості, що відповідає дійсності від того, що їй не відповідає, будучи вигадкою.

Ми повинні добре усвідомлювати біфуркаційний характер віртуальної реальності. Він відображає спонтанність і подієвість зміни, і проявляється в кардинальній трансформації реальності. При цьому суб'єктивно віртуальна подія відбувається наче в іншому просторово-часовому континуумі. Тому більш адекватною нам видається термінологія І. Генісаретського, що відображає раптовість події зміни: «Кожна з віртуальних подій («ось воно!») трапляється як несвоечасне «раптом» і безмістне «тут», які зовсім не збігаються з наявними до події «тут» і «тепер» (дійсність і сьогодні). «І-ось-тут-раптом» завжди трапляється в іншому просторі/

часі, ніж «це-тут-і-тепер». За Дельозом, перше можна розуміти як зональний час, а друге як хрональний час»²⁴⁴. Нарешті, на основі вищевикладеного, а також критеріїв, які ми позначили, з'ясуємо віртуальність релігійної реальності.

1. Віртуальна реальність релігії ініціюється не тільки активністю вірян, але й визначається їхньою вірою в надприродне. Активність вірян визначається тією соціокультурною реальністю, у якій вони живуть. Віртуальність релігії породжується й утверджується активністю константної, соціокультурної реальності, на базі якої вона існує. Віра в надприродне передбачає, що віряни вважають надприродне наявною особливою реальністю, тобто породжує релігійну реальність, без якої була б нічим. У наявність надприродного можна лише вірити, бо довести його існування загалом остаточно неможливо. За цим параметром релігійну реальність ми кваліфікуємо як віртуальну.

2. Будь-яка релігійна реальність існує «тут і зараз», у конкретних соціокультурних умовах (згадаємо розкол католицизму й виникнення протестантизму: зміна соціально-культурних умов, а саме зародження капіталізму призвела до зміни релігійних уявлень). Таких прикладів існує багато, і всі вони вказують на тісний взаємозв'язок релігії і суспільства. До речі, це не просто зв'язок, це – взаємозв'язок, бо таку ж саму ситуація ми бачимо, коли зміна релігійних поглядів певним чином впливає на соціокультурні умови.

Якщо згаданий вплив позитивний, ці зміни утверджуються у вигляді нової релігійної конфесії, якщо ж ні, то конфесія стає опозиційною сектою. Отже, згадаємо: будь-яка віртуальна реальність існує, доки є активною реальність, що її породжує. У нашому випадку віртуальна реальність релігії існує до тих пір, поки є активними соціокультурні умови суспільства, що її породили.

3. І усе ж таки, незважаючи на певний взаємозв'язок суспільства і релігії, не можна назвати його повною залежністю.

Це знову ж таки підтверджується історичними фактами: християнство виникло як секта, що була опозиційною панівному в той час іудаїзму. Таку ж ситуацію можна спостерігати по відношенню до будь-якої релігії – усі вони певною мірою виводили себе за рамки наявних у той час законів, конструювали свою

автономність і намагались утвердити інші світоглядні позиції. Практично всі релігійні конфесії конституювали свою автономність.

4. У різні часи, у різні історичні епохи вплив релігії на суспільство мав різний характер. Це підштовхує нас до висновку щодо гіперактивності віртуальної реальності релігії. Якщо вплив на суспільство створеної релігійної конфесії не простежується, то вона перетворюється на маргинальний суспільний феномен.

Дослідник М. Носов²⁴⁵ відмітив у віртуальній реальності три типи подій, а саме: консуетал; гратуал; інгратуал. Щоб більш докладно пояснити, що це таке і як пов'язане з релігійною реальністю, звернімося до поняття «самообраз», уведене вищезгаданим науковцем. «Самообраз», на відміну від «образу», який описує якості психічного відбиття реальності, описує відбиття у психіці стани психічних утворень. Отже, ці відчуття в самообразі є віртуальні переживання, що й утворюють віртуальну реальність. Тварини вносять у відтворений образ оцінку зі знаком плюс чи мінус, швидко, потім, здійснюючи рух, або назустріч об'єкту, або від нього; а люди подовжують ланцюжок за рахунок сенсу, що включає етичну частину, і необхідність міркувати над вибором, вербально оформляти його, доповнюючи аргументами й тільки вже потім діяти²⁴⁶. Заміщення ж знака символом зводить до нуля кореляцію образу й дії з потребами тіла, розмиває чіткі орієнтири в трактуванні об'єкта, вносячи в них багатозначну варіабельність, що утворить реалізація свободи волі. Образ як підсумок відображення служить, так би мовити, сполучною ланкою між матеріальним і духовним буттям, здійснюючи перехід із зовнішнього рівня у внутрішній. Можна навести такі приклади: хвиля б'ється об берег, розмиває його, залишаючи свій слід – гладкі камені, вологий трав'яний покрив; або ж так: господиня розставляє на кухонному столі тарілки, а собака в'ється біля неї, тому що співвідмає образ посуду з їжею. Знакова образність є вищим досягненням творчості тварин, на якому будується їхня довербальна мова – предтеча людської свідомості й мови. С. Лангер пише: «Будь-яке мислення починається з бачення; не обов'язково за допомогою очей, але й за допомогою деяких базових установок чуттєвого сприйняття, особливої ідіоми погляду, слухання або дотику, зазвичай ідіоми всіх почуттів одночасно»²⁴⁷.

Підсумком інформаційного відображення є образи, вироблені відчуттями або чуттєві образи, що виникають при виході на об'єкт, який можна безпосередньо відчувати. Тут треба зазначити, що фрагментарні образи відчуттів значно ускладнюються в розвинених тварин, коли зводяться в цілісний образ сприйняття, а потім – в образ уявлення. «Витрати», що направляються на повне втілення настільки множинної комбінаторики, виправдовують себе як такі, що різко підвищують шанси на виживання організмів за рахунок бачення об'єктів навколишнього середовища тощо.

Образне бачення передбачає задіяння емоційної сфери, бо без виходу почуттів артикуляційний ланцюжок не зміг б розгорнутися (саме він підказує всім живим істотам, які об'єкти потребують особливого підходу, знакової оцінки або символічного осмислення): іноді невиразна емоційна затримка уваги раптом зводить щось у ранг об'єктів, образи яких викликають спалах пристрастей.

Слід зазначити, що розуму, як і моральності (хоча б у ситуаціях споглядання краси) природа людини час від часу дає відпочити, а почуттям вона не може виділити період спокою, бо відсутність почуттів є ознака вмирання життя. Поки життя не скінчилося, почуття вирують. Емоції не тільки забезпечують вихід енергії, що переповнює організм – вони є індикатором адекватності образного знаку і символу обставинам, що і є умовою виживання виду.

Процес відображення за необхідності «запускає» будь-яка тварина, що володіє зрілим мозковим продуцентом психічної образності, адже, за установками М. Носова, «віртуальна реальність може виникнути на будь-якому образі, яким би елементарним його не було»²⁴⁸. Хоча правда, він веде мову про психіку людини, але, на нашу думку, немає перешкод до того, щоб охопити сенсом даного висловлювання взагалі всіх представників фауни, наділених необхідним арсеналом образного бачення. Треба зробити акцент на тому, що високоякісний заряд віртуальної діяльності людей використовується в надрах долюдського віртуального досвіду²⁴⁹.

Слід сказати, що риси тваринного проявляються у віртуальних світах, породжуваних людьми, хоча на них і відбувається нашарування вже чисто людських доповнень. Більшість властивостей віртуала, виділених Носовим, доволі легко вкладаються в рамки

чуттєвого сприймання тварин (зміненість статусу свідомості, особистості й волі доступна тільки людям)²⁵⁰. Так, коли виникає образ якогось предмета, то це зовсім не завжди свідчить про завершення процесу відображення, бо перший образ при належних умовах може дати новий імпульс до виникнення образів наступного відображувального рівня²⁵¹; при цьому виходить так, що ще один образ відбивається від уже наявного образу, виникає мовби образ образу, який і має назву «самообраз» або «віртуал»²⁵², віртуал, який «виникає несподівано й ненавмисно – виникнення віртуала контролю не підлягає свідомістю та не залежить від волі (намірів і бажань) людини»²⁵³. Людині, на відміну від тварини, яку твердо «тримає на ногах» видова програма, часом доводиться туго зі стихійними віртуальними переживаннями, які ніби незримо керують нею. Тому людська духовна робота полягає в приборканні стихійних віртуалів за допомогою їхньої девіртуалізації, а потім і створенні контрольованих свідомістю віртуальних реальностей, у яких «самообрази, також як і зчеплені з ними цілісні віртуали, можуть усвідомлюватися й управлятися особистістю»²⁵⁴. Коли образ у звичний спосіб актуалізується, – процес актуалізації не рефлексується. Такі відчуття мають назву консуетальні (лат. *consuetus* – звичний). Коли він актуалізується в незвичний спосіб, людина перемикається на свої відчуття й переходить у віртуал, який буває двох видів: гратуал (від лат. *gratus* – привабливий), коли актуалізація доволі легка; інгратуал (лат. *ingratus* – непривабливий) при складній актуалізації.

Слід зазначити, що за результатами дослідження Е. Бірюкова²⁵⁵, люди в залежності від обставин і характеру особистості зазвичай схилиються при побудові віртуальних систем до одного із двох найбільш ходових етичних орієнтирів:

1) моральності служіння високим ідеалам (виконання боргу) – ініціації включення духовно оздоровлюючих самообразів;

2) моральності обслуговування низьких пристрастей (потурання своїм слабостям) – яка стимулює створення духовно хвороботворних віртуальних реальностей.

Науковець²⁵⁶ наголошує, що деякі люди розчаровуються в постійному виконанні свого боргу й намагаються закріпитися

в середній позиції, між служінням і потуранням своїм слабостям. Цей вибір недовговічний, бо важко нормально жити в режимі безвідповідальною відповідальності. Отже, деякі люди повертаються до колишньої етики, а інші захоплюються мораллю обслуговування в контексті хвороботворних віртуальних реальностей. Експериментальні дослідження показують, що хвороботворні віртуальності пияків, скажімо, розгортаються всього на одному, часто зовсім примітивному образі, що закликає задовільнити свою потребу у випивці.

Якщо характеризувати віртуал, то можна сказати, що людина сприймає й переживає цей стан (якщо можна це так назвати) як об'єктивну реальність, а не як те, що породжує її розум. Консуетал стається весь час як звичний хід подій (за винятком випадків, коли виникає віртуал). Отже, консуетальним станом можна назвати будь-який стан.

Віртуал завжди переживається як вихід за рамки звичного, звичайного життя, бо в цьому випадку ми бачимо зовсім інший рівень психічної реальності з іншими масштабами. Це може бути навіть перехід в іншу реальність більш високого рівня, що переживається гратуально (можна в якості прикладу навести професійний ріст людини). Тобто для людини, що звекає до цих рівнів реальності, вони стають константним реальностями й виникає можливість переходу далі, до інших її рівнів. Попри це, є можливою й «гра на пониження», тобто можливий перехід і до реальностей більш низьких рівнів.

Віртуал (за М. Носовим) характеризується такими якостями: незвикальність; спонтанність; об'єктивованість; фрагментарність; зміненість статусу волі; зміненість статусу особистості; зміненість статусу свідомості.

Незвикальність, спонтанність, фрагментарність, об'єктивованість – ці якості характеризують віртуал із зовнішньої точки зору – це ознаки потрапляння у віртуал. Зміненість статусу свідомості, зміненість статусу особистості, зміненість статусу волі – ці ознаки характеризують цей стан внутрішньо, тобто те, як людина себе почуває в цьому стані.

Незвичайність. Віртуал кожного разу переживається як незвична подія. У стані віртуала людина програє в думці важливі для неї події, і, оскільки ці події відбуваються в психічній сфері, а не в матеріальній, то одну й ту саму сцену можна програвати в будь-яких різних варіаціях.

Спонтанність. Віртуальна реальність характеризується емерджентністю й непередбачуваністю влучення. Немає часової межі довіртуального та віртуального режиму. Завжди йде мова про себе вже в новому режимі. Людина ніколи не говорить про те, як виник у неї даний режим, і фіксує лише те, що вона в ньому вже знаходиться, тобто перехід з консуетала в віртуал не фіксуються нею. Людина, що постійно займається медитацією, рано чи пізно зазнає стану віртуала: образ, що багато разів актуалізації, у результаті в якийсь момент стає гратуальним – і людина переживає транс.

За словами І. Катерного, «віртуальність актуалізується або як події, у яких розгортається стратегічний (або загалом біографічний) контекст поведінки, що зачіпає область цільових, ціннісних, нормативних, смисложиттєвих та інших диспозиційно значущих орієнтації людини, або як проблемні ситуації, що виникають у якості непередбачених наслідків дій суб'єкта»²⁵⁷.

Перехід з однієї реальності в іншу може здійснюватися як «стрибок», «шок» для суб'єктивного досвіду, тобто як радикальна зміна напруги нашої свідомості, викликана увагою до іншого життя. Для того щоб ця увага до іншого життя не слабшала, релігія в цілях удосконалення та захисту себе від рутинізації виробила віртуально-процептивні форми перфективного праксису, що здійснюється у раптових, практично миттєвих події (пробудження, просвітлення, одкровення і втілення помислів, боголюдські зустрічі тощо). Тут слід згадати, що Платон говорив: «Зміна не починається ні з руху, ні зі спокою. Між рухом і спокоєм – «раптом», яке поза часом. У напрямі до нього й виходячи з нього рух переходить до спокою, а спокій до руху»²⁵⁸.

Фрагментованість. У людини, що знаходиться у віртуалі, з'являється відчуття якоїсь окремості частин свого тіла від себе («руки не слухаються», або «руки все роблять самі»). Оскільки віртуал є відображення характеру актуалізації лише поточного образу,

а не всього життя, то людина в об'єктивних термінах описує не всю себе загалом, а лише ті частини самої себе, які беруть участь у виконанні цього акта, хоча саме переживання захоплює всю людину цілком. Віртуал породжується фрагментом людської діяльності, а переживається усією людською істотою.

Об'єктивування. Про що б людина не говорила, вона говорить про себе не як про активний початок, від якого виходять якісь події, думки, дії, а як про об'єкт, який охоплюють думки, переживання, дії, – мова йде про те, що відбувається з людиною, про те, чому вона виявляється підвладною (наприклад, транс одержимості).

Об'єктивування пов'язане з реіфікацією. Отже, у ритуальних ситуаціях може бути викликана гіпнозом і самогіпнозом, обумовленим попереднім досвідом та очікуваннями, а також спеціальними ритуальними техніками: наприклад, гіпервентиляція в танці, бій барабанів тощо.

Зміненість статусу тілесності. Незважаючи на те, що віртуальний образ усе ж таки є продуктом психічної діяльності, він може значно впливати на поведінку людини, адже володіє власною активністю. Також він може викликати навіть фізіологічні відчуття: при виникненні віртуального образу людина впевнена, що репрезентант цього образу присутній реально: свій образ голоду людина приймає за відчуття голоду тощо.

Відчуття власного тіла й відчуття зовнішнього простору у віртуалі змінюються: тіло людини стає легким, іноді людина може вважати себе левітом, подорожнім в інші реальності, тобто переживати все те, про що майстерно розповідали Б. Ребер і Ф. Роша. Навпаки ж, в інгратуалі тіло людини стає чужим, простір, у якому вона діє, стає в'язким, важким і непривабливим. Можливо, це відбувається тому, що гратуальні стани супроводжуються діяльністю ендогенної опіатної системи, що виникають як реакція на стрес чи біль під час ініціації²⁵⁹ або самобичування тощо. Діяльність опіатної системи пов'язана з діяльністю мозку, тією його областю, що відповідає за стан ейфорії.

Зміненість статусу свідомості. У віртуалі змінюється характер функціонування свідомості, воно пригнічується, зростає роль несвідомого, а значить інтуїції і інстинктів. Її функції загальмовуються, уявні образи сприймаються як реальність.

Зміненість статусу особистості. У віртуалі людина інакше оцінює себе та свої можливості, у неї з'являється відчуття своєї могутності. Їй здається, що можна подолати всі перешкоди, з'являється відчуття окриленості, а значить і відчуття повноти життя.

Зміненість статусу волі. Роль волі в діяльності людини у віртуалі змінюється. Людина у віртуальній реальності ілюзорно долає обмеженість власної волі, а значить відчуває себе вільною. З'являється відчуття одкровення й самодосконаlostі, поєднане з ілюзією всемогутності, людині здається, що вона – рятівниця світу, пророк тощо. Насправді ж воля в цьому стані є пригніченою, оскільки віртуальна реальність диктує свої правила. Вона, по-перше, детермінована культурною моделлю (наприклад, індіанець під час ритуалів ніколи не побачить ангела, адже він не знайомий з християнством). По-друге, віртуальна реальність обумовлена технічними особливостями. І, нарешті, тут пригнічується свідомість, поза якою воля неможлива.

Людина відчуває глибокий спокій у релігійному віртуалі. І він, як правило, пов'язаний з ідеєю надприродного втручання. Р. Прінс називає це відчуттям «усеомогутнього управління»²⁶⁰. Подібні ж стани часто присутні в умовах сильного стресу. Індивід втрачає кордони его, іноді присутні навіть галюцинації. Що цікаво, людина впевнена, що ці переживання містять глибинну істину, віру, що цей стан божественний. Почуття особливої значущості, віра в отримання прихильності від Бога або долі, віра в продовження існування після смерті також можуть бути інтерпретовані як «всемогутнє управління». Ясно, що воно використовується в психотерапевтичних системах як спосіб навіювання.

Науковець Д. Угрінович виокремлював основні етапи або фази релігійних почуттів, аналізуючи їхній розвиток у процесі богослужіння й молитви²⁶¹. Перерахуємо.

Перша фаза. Вона характеризується наростанням емоційної напруги й переважанням відчуття гріховності, у тих, хто молиться. Стрес вірян, що молилися, викликає інгратуальний стан.

Друга фаза. Відбувається перехід від інгратуального стану до гратуального. Цей момент фіксує момент кульмінації та розрядки

емоційного збудження (перехід від страху й відчуття гріховності – до радості, просвітління).

Третя фаза. Вірянин переживає спокійні позитивні релігійні почуття.

Поняття віртуальної реальності дозволяють виявити властивості людської психіки, що дозволяють продукувати безліч реальностей. О. Леонтьєв дійшов висновку, що «віртуально мозок містить у собі не ті чи інші специфічні людські здібності, а лише здатність до формування цих здібностей»²⁶², у цьому суть енергійної природи віртуальної реальності.

Прагнення породжувати щось більше, ніж може дати природа – це те, що робить людину людиною. Ми повинні сказати, що багато чого з того, що інтерпретується як особливий стан духу є віртуалом, який, до речі, сам по собі не є свідченням особливого духовного просування. Адже віртуали можна отримати й застосовуючи будь-які психотехнічні прийоми (або приймаючи певні речовини).

За словами Ф. Щербатського, «усі способи, які застосовуються для того, щоб допомогти свідомості зосередитися на одній-єдиній точці, більш-менш однакові в усіх філософських системах. У них немає абсолютно нічого буддійського. Психологічний факт зосередження, який лежить у їхній основі, дуже простий. Якщо зосередження виробляти систематично, воно викликає особливі містичні стани духу»²⁶³. Містика є типовим гратуалом: «Покійний професор О. Розенберг сам проходив практику деяких видів йогівського споглядання в дзенському монастирі в Японії. Він зазвичай порівнював приємне почуття легкості, яке він тоді відчував, з ефектом, виробленим музикою, особливо, коли вона виконується самим. Увагу тоді зосереджено, і легкий стан екстазу змушує вас забути всі життєві негаразди»²⁶⁴. Відсутність думок є стрижнем даосизму: «Це осереддя свого й чужого, загального й рідного, та понад усе самозабуття спрямованість у безмежне Чжуан-цзи називає «забуттям» і тлумачить акт забуття із притаманною йому віртуозною двозначністю. Забуття – це реальність, затемнена й прихована від нас об'єктивізацією слова, але відкрити реальність – значить забути всякий суб'єктивний голос»²⁶⁵.

Властивість гратуала також у центрі уваги астрологів: «Він знає, що керуючі космічні сили діють у всьому й усіх, і потрібно

лише вміти слухати голос зірок. Але, щоб почути той голос, потрібно змусити замовкнути свій; потрібно, щоб понятійні обмеження дали можливість виявитися найпростішим рухам. Із цієї метою він прагне призупинити ясний контроль свідомості того, хто до нього звернувся...»²⁶⁶.

Аналізуючи напрацювання М. Носова, О. Бебенєва виділяє п'ять типів віртуалів, які класифікує за способами викликання:

- ◆ значне зменшення зовнішньої стимуляції або рухової активності (самітництво, прямий гіпноз, сенсорна депривація – або викликається в ході експерименту, або виникає в результаті одиногочного ув'язнення, подорожі пустелею тощо);

- ◆ навпаки, надмірне їх посилення (тортури, стан паніки, ритуальні конвульсії, лють, істеричні стани, «масове зараження», релігійна конверсія, транс (наприклад, транс одержимості, що виникає у відповідь на високоритмічний бій барабанів тощо);

- ◆ збільшення пильності й (або) психічної включеності, залученості в ситуацію (гаряча молитва, безсоння молільників-вірян, слухання харизматичного оратора);

- ◆ зниження пильності або ослаблення критики, мозкової активності (дрімота, самогіпноз, глибокі екстатичні або творчі переживання, осяяння, вільне асоціювання під час психоаналітичних сеансів, розслаблення в мріях, нудьзі й повна релаксація або транс медіумів і стану медитації);

- ◆ дія «соматопсихологічних» чинників. Ця остання група включає стани, що прямо випливають із зміни хімізму та нейрофізіології тіла й викликаються як внутрішніми, так і зовнішніми причинами: від гіпоглікемії до гіпервентиляції зневодненням, недосипанням, сп'янінням у результаті порушень гомеостазу, наприклад, у мандрівників у пустелі або на морі; зрушення рН в алкальну сторону в разі гіпервентиляції (і подальші напівсвідомі стани); розладом функцій залоз внутрішньої секреції, що викликають предкоматозні або істеричні стани; депривація сну; епілепсією, мігренню; отруєнням ліками, алкоголем, снодійними, галюциногенами; стимуляцією вироблення адреналіну і ендорфінів.

Наголосимо ще раз – віртуальна реальність породжується (а не відображається) свідомістю, і логіка її породження може бути

результатом екстраполяції логіки релігійної свідомості. У загальному вигляді у формі тез представляє їх О. Бебенева²⁶⁷:

1) Наш звичайний світ, культура, розум погано влаштовані або просто несправжні, ілюзорні.

2) Існує другий, інший світ, «справжня» реальність з надзвичайними властивостями, світ, де людина може знайти свій порятунок, знайти справжнє існування.

3) Для досягнення цього світу (або наближення до нього) існують певні методи й психотехніки.

Ці тези автора пояснює так²⁶⁸. Перша теза очевидна для будь-якого суб'єкта, з одного боку, усвідомлює свою антропологічну недостатність та обмеженість вітальністю, що тягне екзистенціальну незадоволеність собою й культурою загалом, з іншого боку, прагне остаточно знецінити світ, і кращий спосіб знецінити – визнати його ілюзорним.

Друга теза, з одного боку, характеризує зміст релігії, з іншого, – показує функціональний сенс самої релігії, яка в якості реальності актуалізується, тобто перестає бути віртуальною для індивідуальної свідомості. Актуалізація віртуальної реальності здійснюється шляхом «змінених станів свідомості», або трансцендування, екстазу, трансу, трансперсональних переживання, або віртуала.

Третя теза полягає в тому, що є способи й засоби попадання у віртуальну реальність. До них відносяться зазначені вище феномени, що розглядаються як психофізіологічні й викликані матеріальними агентами, адже віртуальна реальність актуалізується в момент взаємодії психіки та матеріальної реальності.

У філософії бойового мистецтва карате ми теж стикаємося з подібною властивістю гратуала. Воно називається принципом недіяння: «Коли стоїш перед супротивником, не можна думати ні про що. Твій розум повинен заснути, і ти зобов'язаний увійти в стан відчуженості. Обличчя твоє повинно висловлювати лише ненависть і невідворотність твоєї перемоги. Тільки в цьому випадку ноги і руки будуть діяти самі – легко й вільно»²⁶⁹.

Подібні стани характеризують містичні стани, усвідомлювані вірянами як дотик до деякого божественного джерела. Аскетизм, ізоляція й самокатування тощо, які широко документовані в різ-

них релігійних традиціях, є майже неодмінною умовою досягнення віртуальної реальності. Для таких релігій, як буддизм, індуїзм, джайнізм є характерною установка на регулярне входження у віртуал за допомогою занять психотехніками.

Це також стосується й біблійних релігій (іудаїзм, християнство та іслам), які загалом не зорієнтовані на розвиток психотехніки й відтворення релігійного досвіду, що виявляються долею особливих спільнот або особистостей (чернецтва, містичних братств та орденів, пустельників тощо).

Елемент психотехнік відіграє важливу роль у християнстві (чернецтво, старецтво, католицька містика) та ісламі (суфізм); в іудаїзмі він виражений дещо слабше (середньовічна каббалістична езотерика, хасидизм тощо). Тут релігійний ритуал приводить рядового вірянина в храм, повний священних зображень, кадила, урочистих звуків тощо будять у людині відчуття, пригнічені в буденному житті.

Дослідження методів досягнення віртуала – величезна робота, яка ускладнена «польовими» умовами, бо лабораторний експеримент представляється майже неможливим, адже мова йдеться про релігійні почуття та переконання людей. Там, де світ видінь отримує культурну підтримку і визначається як «справжня» реальність, а константний світ вважається лише його відображенням, мотивацію для консуетальної поведінки треба шукати у віртуальних реальностях, які стають виміром культури і якими нехтують в аналізі взаємодії між культурою та особистістю: «наука, мистецтво, релігія у формі віртуальних реальностей дозволяють протиріччя між окремою людиною й культурою, створюючи можливість їхнього самостійного та спільного буття»²⁷⁰.

Ураховуючи все вищевикладене, можна зробити такі висновки. По-перше, ідея *virtus* у тому вигляді, у якому вона використовувалася середньовічної схоластикою в креаціоністських і телеологічних побудовах, широко експлуатована ідеалістично настроєними дослідниками віртуальної реальності, є дещо застарілою для сучасної науки. Однак вона може бути досить продуктивною в психології, теорії пізнання та філософській антропології, розкриваючи суттєві характеристики психіки людини.

По-друге, звісно, ідея поліонтичності може відіграти важливу роль в осмисленні структури психіки людини та організації культурного простору. І, на нашу думку, саме таке розуміння здатне забезпечити гуманізм і толерантність в етичному відношенні до віртуальних реальностей.

Тут треба зазначити, що поява поняття віртуальної реальності стала можливою тільки з переосмисленням уявлення про саму реальність, що отримала антропологічне значення.

Протиставлена буттю реальність як явище сутності втілює якість буття в усьому своєму різноманітті та є скоріше уявленням про буття, трансформуючим його через оцінну інтенціональність і когнітивну здатність суб'єкта, і саме тому реальність пов'язана з суб'єктом як умова комунікації. Такий погляд на реальність дозволяє постулювати множинність реальностей.

Поліонтичність означає не множинність субстанційально існуючих і незалежних світів або «рівнів реальності», розташованих ієрархічно, як в об'єктивістські налаштованих авторів, а як безліч комунікативно-когнітивних або антропологічних реальностей, які мають функціонально-операціональний характер і розташовані не ієрархічно, але ризоматично.

Реальності творить антропологічна надмірність (сутність якої ми пояснювали вище), яка полягає в проєктивно-імагінативній здібності людини. Безумовно, трансформація й інституціалізація цієї здатності людської природи в культурні феномени та соціальні інститути, у тому числі, і релігію, — це з'єднання реальностей, здійснюване шляхом «накладання швів» між реальним і нереальним, уявним, і відповідне логіці ідеального процесу, що включає формування, у тому числі й ілюзорних уявлень. Логіка зрошування реальностей як в єдність культурного поля, так і в центрованість стрижня індивідуальної свідомості є аналогічною діалектичній єдності віртуальної та константної реальностей. Отже, процес віртуалізації включає радикальну трансформацію, яка виробляє нові реальності.

Принципом, що задає теоретизування, нам послуговували суб'єктивістські концепції віртуальної реальності, для яких остання є продуктом специфічно людського способу освоєння й перетворення дійсності. Суб'єкт за допомогою будь-яких засобів або

технік є творцем віртуальної реальності. В аналізі віртуальної реальності як феномена психіки неправомірне ототожнювання її з культурою взагалі, абстракцією, або з удаваністю, ілюзією, фікціями, бо таке ототожнення не розкриває специфічних властивостей віртуальної реальності й не вмає нічого істотно нового у вивченні старих проблем.

Визначення віртуальної реальності, яке обіймає всі явища, традиційно пов'язані з особливого класу феноменів психіки людини:

- ◆ переживання людини, зануреної в середовище комп'ютерної віртуальної реальності;

- ◆ змінені стани соціально-психічного суб'єкта (так звані змінені стани свідомості) – галюцинації, екстаз, транс, просвітлення, стани, отримані в результаті медитації, використання наркотичних і галюциногенних засобів, фізичної активності або, навпаки, сенсорної або ментальної депривації тощо;

- ◆ сновидіння.

Це розуміння трактує віртуальну реальність як феномен, що виникає тільки в людини в процесі сприйняття й характеризується поняттям «самообраз», який позначає відображення в психіці процесів, що відбуваються в самій же психіці.

Саме таке розуміння віртуальної реальності ґрунтується на протиставленні константної реальності, у якій людина проводить більшу частину свого часу і яка становить структуру її світогляду, і віртуальною реальністю, яка характеризує особливі, змінені стани соціально-психічного суб'єкта – психіки людини.

Життєвий процес являє собою віртуальне зшивання (зшивання – це віртуальне освоєння реальностей: через незвичні переживання шляхом зміни стану соціально-психічного суб'єкта й потім дозволу, трансформації пережитого в константну реальність (категорія зняття), дефрагментацію антропологічних реальностей, що множаться, утворюючи культурні інститути та традиції – ту саму константну реальність, що складає повсякденність.

Аналізуючи віртуалістику та її основні теоретичні положення, можна зробити висновок, що вона, а точніше психологія віртуальних реальностей з урахуванням перегляду деяких концептуальних позицій, може слугувати теоретичною базою у вивченні

феноменів, які є предметом релігієзнавства: спілкуванням із трансцендентним, надприродним, релігійний досвід, пов'язаний з містичними переживаннями, екстазом, медитацією, – усі ті явища, які традиційно відносяться до змінених станів свідомості, а також здатна виявити інваріантні риси генезису й функціонування релігійної свідомості.

Розгляд властивостей віртуальної реальності дозволив зрозуміти як функціонує психіка вірянина, які її механізми відповідальні за формування релігійних уявлень.

Актуальність. Віртуальна реальність актуалізується тільки в «зараз» і тільки поки активна реальність, що її породжує. Автономність породжує реальності. Для людини, що потрапила у віртуальну реальність, остання є онтологічно самостійною, самобутньою і само-сущою, незалежною від її волі і свідомості. У віртуальній реальності свій час, простір і закони існування, своя логіка.

Інтерактивність. По-перше, віртуальна реальність може взаємодіяти з усіма іншими реальностями, відображаючи діалектику константної реальності (культурної реальності, реальності смислів, знаків, повсякденності) і віртуальної реальності (реальності переживання, події, що трансформують життєвий світ суб'єкта). По-друге, інтерактивність полягає в можливості для людини, що потрапила у віртуальну реальність, взаємодіяти з об'єктами цього світу, бути активним учасником подій.

Зануреність. Людина занурюється у віртуальну реальність, отримує ті чи інші впливи на органи чуття з віртуальної реальності, сприймає її події зсередини. Людина може усвідомлювати «віртуальність» реальності або повністю занурюватися в неї, забуваючи про її існування. Ступінь заглибленості характеризує й константну реальність людини – її світогляд і діяльність, – сформовану під впливом віртуальної реальності. Заглибленість відображає процес і ступінь віртуалізації реальності, фіксуючи не тільки гносеологічні передумови, а й аксіологічний сенс віртуальної реальності.

Породженість. Віртуальна реальність є породженою реальністю, тобто вона виробляється активністю іншої реальності, зовнішньої по відношенню до неї. Віртуальна реальність має перетворений характер і є породженням як мінімум двох реальностей,

представляючи собою якусь третю реальність. Віртуальна реальність є результатом перетворення відносин складної системи «матеріальний об'єкт – соціально-психічний суб'єкт».

Реінфікація впливає із властивості породженості віртуальної реальності й перетвореного характеру її функціонування та є етапом, що наче завершує процес віртуалізації реальності. Під реінфікацією ми маємо на увазі сприйняття вироблених людиною феноменів у якості об'єктивованих сутностей, що належать до «природного світу» з його законами, незалежними від людини. Віртуальна реальність сприймається людиною не як феномен, що продукується її власною психікою, а як об'єктивна реальність.

Виходячи з діалектики константної та віртуальної реальностей, ми пропонуємо виділити в релігійному досвіді два рівні: рівень переживань (віртуал), тотожний у всіх традиціях, і рівень вираження й опису (реалізуються в константній реальності), оскільки адепт завжди буде передавати свій досвід у категоріях і термінах своєї доктрини.

Аналіз властивостей віртуала, що додають релігійному досвіду інваріантні риси, дозволив нам дійти висновку, що це поняття здатне глибоко й цілісно охарактеризувати ті способи попадання у віртуальну реальність, завдяки яким відбувається освоєння та засвоєння реальностей, у тому числі й релігійної.

По-перше, (і це треба чітко усвідомити) – віртуальність (автор вважає, що її існування він досить чітко довів) релігійної реальності зовсім не применшує її ролі в суспільстві й не зачіпає, і не принижує почуття вірян.

По-друге, віртуальність релігії, релігійної реальності є відносною до породжувальної її константної реальності.

По-третє, і це головне, ми фактично живемо в різних віртуальних реальностях. І це, нарешті, треба зрозуміти й прийняти та якимось чином вписати у своє швидкоплинне життя.

Далі, у контексті нашого дослідження, хотілося б проаналізувати ще деякі штучні реальності, які характеризують не культуру загалом, а які пов'язані з окремими її сферами й формуються в становленні цих сфер. Мова йде про найбільш розвинені з таких сконструйованих реальностей культури, а саме про художню та наукову реальності.

І першою реальністю, яку ми проаналізуємо, буде реальність художня. Цей аналіз буде здійснено на прикладі художньої літератури, бо той чи інший витвір мистецтва (у нашому випадку – літературний твір) зображує реальність художню.

Прочитуємо Х. Ортегу-і-Гассета: «Ми анітрошки не сумніваємося в тому, що поетичний світ – породження уяви, наш власний винахід. Ми не плутаємо його з дійсністю, та все ж ми зайняті предметами поетичного світу точно так, як і речами світу зовнішнього; інакше кажучи, коли скоро жити – це чимось займатися, ми проводимо чимало часу в поетичному всесвіті, будучи відсутніми в реальному»²⁷¹.

Слід зазначити, що художню реальність конструює спочатку свідомість автора, далі – читацька свідомість. Звідси виходить, що будь-яка друкована продукція, як-то: книга, журнал, електронні носії інформації тощо – виступає генераторами створеної художньої реальності в тому випадку, коли є хтось, хто їх сприймає, слухає, читає, бо ця реальність іще й добудовується свідомістю читача: «Образ і народжується в уяві художника, визріває там, виношується і, завдяки втіленню у творі мистецтва, перемається в уяву глядача, читача, слухача»²⁷².

Художня реальність, хоча й відрізняється від реальності об'єктивної, усе ж таки цілком від неї не відділяється, хоча є реальністю все ж самостійною. Вона також наділена біфуркаційними якостями – то наближається, то віддаляється від об'єктивної реальності. Головною одиницею художньої реальності є художній образ, у якому виділяють три види:

◆ образи, які цілком відображають дійсність (мають значення для документальних творів, автобіографій, мемуарів тощо);

◆ образи, які частково відображають реальність (важливі для фантастичних, сюрреалістичних, фентазі творів);

3) образи, початково не схожі на реальність, конструюються «врозріз» із нею.

Художній образ ніколи не відповідає дійсності цілком. Дослідниця Н. Мартішіна вважає, що «літературний художній образ добудовує реальність... виділяє сутність у чистому вигляді (і автор говорить, наприклад, що його герой представляє всі пороки свого покоління в найбільш повному й закінченому вигляді), простежує

причинно-наслідкові зв'язки (наприклад, як мотиви дій) і прогнозує подальший розвиток тенденцій (що стає основою відокремлення таких літературних жанрів, як утопія та антиутопія)»²⁷³.

Художній образ складається із трьох компонентів:

- ◆ предметно-образотворчий (інформація про реальність);
- ◆ оперативно-конструктивний (тенденція, котру можна очікувати в майбутньому або установка певного способу дій);
- ◆ оцінно-експресивний (суб'єктивна оцінка автора).

Перераховане чітко вказує на те, що розглядати художній образ як чітке втілення об'єктивної реальності не можна.

Трикомпонентна структура художнього образу допускає, що автор у своєму творінні не просто відтворює персонажів, події об'єктивної реальності, але й висловлює своє ставлення до них. Отже, пізнання світу в літературі все-таки вільніше пізнання наукового. Водночас не можна сказати, що творча діяльність автора абсолютно вільна (тут під свободою творчості розуміється можливість створити літературний світ або зобразити художню реальність «за своїм бажанням»), що говорить не просто про художню творчість, а вже про конструювання художньої реальності.

Свобода творчості в цьому випадку обмежена вимогами жанру, у якому працює автор, тобто вигадка автора повинна відповідати його нормативам і правилам («трохи менше чарівництва», і це вже не *fantasy*, а наукова фантастика).

Від жанру літературного твору залежить чи враховувати речі, події, порядок подій тощо об'єктивної реальності (і в якій мірі це приймати до уваги). Наприклад, робота в стилі *fantasy* дає більше свободи – тут автор може сконструювати художній світ з будь-яких своїх вигадок, навіть з вигадок про те, чого немає в об'єктивній реальності, у тому числі порушення законів природного світу тощо.

Художня реальність служить для здійснення функцій культури, освоєння й перетворення світу, представляючи один з видів пізнання: дуже часто літературні твори містять достовірну інформацію про внутрішній світ людини, про суспільство або про закономірності соціальної взаємодії^{274, 275}. Деякі літературні твори можуть окреслювати й намічати напрями зміни світу й самої людини: утопія, яка зображує ідеальний стан суспільства чи людини, або, навпаки,

антиутопія, яка також задає орієнтири перетворення, але вже по-іншому. О. Гужва наголошує: «Через мистецькі жанри прокладає собі дорогу необхідність узагальнення екзистенційного досвіду поколінь, прагнень окремої людини й суспільства. У них завжди вибудовується система цінностей та життєвих орієнтирів, які вказують на певний ідеал, і, мабуть, лише в мистецтві цей, дещо відсторонений від свідомості окремої людини, ідеал набуває значення всезагальності, сенсу буття, поширюючись на весь соціум»²⁷⁶.

Художня реальність також здійснює комунікативну та інформаційну функцію. Через свій твір автор «спілкується» (причому спілкування не обмежується рамками одного покоління) із читачем, ділячись певною інформацією. Не можна не згадати також про сигніфікативну функцію культури, яку вона здійснює завдяки й через художню реальність. Події, люди, ідеї можуть бути оцінені по-різному різними авторами. Саме це допомагає культурі виробити «істинні» цінності, значення, смисли, попутно повідомляючи про них читачеві. На користь вищевказаного можливо навести думку О. Гужви: «Мистецтво допомагає відкрити космічне еґо, щоб через нього осмислити те, що відбувається з конкретною людиною в межах соціуму на різних етапах її життєвого шляху, відтворюючи загальнолюдський зміст існування. Космічне еґо дає можливість подолати відстань, а іноді навіть протиріччя між суб'єктивним та об'єктивним, котрі сприймаються як полюси світопогляду в естетичних системах нової та новітньої історії»²⁷⁷.

Нормативна функція культури також пов'язана з художньою реальністю: літературний твір може містити «призов» до дотримання якоїсь моральної норми. Наприклад, твір Ф. Достоєвського «Злочин і кара», одна з ідей якого полягає в тому, що людина не повинна розпоряджатися долею іншої людини.

Функція психологічної розрядки так само здійснюється в культурі за допомогою художньої реальності. Наприклад, популярність *fantasy* останнім часом є цілком закономірним процесом, оскільки цей жанр є відповіддю на актуальні потреби суспільства, культури, а саме – виникнення кризової ситуації, переломного моменту в розвитку суспільства: «Позбавлення від реальності – одна з найважливіших функцій чарівних казок, ...»²⁷⁸, «Чарівна казка не

заперечує існування дискатастроф, скорботи і поразки. Але чарівна казка заперечує (...) загальну остаточну поразку, і тому вона – благовіст, що примає легкий відблиск радості, радості, позамежної по відношенню до цього світу, пронизливої, як скорбота»²⁷⁹.

Захисно-адаптивна функція культури. Художня реальність дещо полегшує людині адаптацію до змінних у кризовий період умов. Вона надає людині сили, породжуючи надію на «щасливий кінець» подібно розв'язці в художніх творах. Цю функцію такий жанр літератури, як фантастика, реалізує у вигляді антиутопії, через виявлення й опис небезпек для людини в майбутньому.

Отже, нам здається, що ми досить повно розкрили сутність художнього простору, його складових і функцій. Далі є доцільним із цих самих позицій розкрити реальність наукову.

Пізнавальна діяльність людини – це джерело походження, розвитку та зміни наукової реальності, тобто наукова реальність обов'язково передбачає пізнавальну активність людини.

Іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гассет чітко проілюстрував проблему відмінності наукової реальності від тієї реальності, яку прагне представити наука: «Але якщо світ науки здається нам майже реальними в порівнянні з поетичним світом, не слід випускати з уваги, що він теж фантастичний і порівняно з реальністю є не більш ніж фантасмагорією»²⁸⁰. Як бачимо, однією із проблем наукової реальності є те, що складно знайти об'єкт дійсності, якому б безпосередньо відповідало б те чи інше поняття науки: «... для більшої частини понять і тверджень науки не вдається вказати безпосереднього референта в матеріальній дійсності»²⁸¹. Виникає цілком закономірне питання – який світ відображає поняття, якому нема представника в об'єктивній реальності?

Ця проблема з'являється тому, що однією з рис наукового знання є перехід у процесі дослідження від «баченого» до «небаченого» (М. Фуко, праця «Народження клініки»).

Дослідники С. Розова і Л. Сичева кажуть про декілька способів появи в науці «проблемних» теоретичних об'єктів: «Математичні істини про ці об'єкти точні і достовірні, у той час, як емпіричні істини приблизні й проблематичні»²⁸². Одним зі шляхів створення цих об'єктів є створення конструктів, специфіка яких полягає

в тому, що їм нічого не відповідає в дійсності. Є. Ледніков вважає, що використання конструктів «пов'язане з обов'язковими онтологічними припущеннями про будову й властивості матерії, тоді як ні абстракція ототожнення, ні ідеалізація не вимагають ніяких онтологічних припущень, гіпотез існування. Достатньо, щоб була задана область індивідів і тоді до неї завжди можливо... застосування зазначених логічних процедур»²⁸³. Як бачимо, відмінність реальності наукової від об'єктивної проявляється у двох напрямках:

◆ виявлення в науковій реальності прихованого, неявного у вихідній реальності;

◆ добудовування наукової реальності внутрішньотеоретичними елементами.

Незбіг наукової реальності й реальності вихідної чітко відображається у визначеннях реальностей конкретних наук. Наприклад, розуміння сутності фізичної реальності: «Поняттям фізичної реальності охоплюється реальність у фізичній картині світу»²⁸⁴, «... фізичну реальність можна визначити як аспект об'єктивного світу, досліджуваний фізикою»²⁸⁵, «... фізична реальність є об'єктивна реальність, відображена в термінах фізичної картини світу»²⁸⁶ або ж так: «... «Фізична реальність» характеризується як реальність у рамках фізичної картини світу, проміжний сконструйований світ ідеальних фізичних об'єктів, який виступає засобом дослідження об'єктивного світу, але в той самий час відрізняється від нього й володіє деякою самодостатністю та цілісністю»²⁸⁷.

Поняття реальності наукової пов'язана з поняттям наукової картини світу. Чудінов, цитуючи фразу із праці «Вплив Максвелла на розвиток уявлень про фізичну реальність» А. Ейнштейна «Відволікаючись від важливих, але частних результатів, отриманих Максвеллом протягом усього життя в різних галузях фізики, і звертаючи увагу лише на ті зміни, які відбулися завдяки йому в наших уявленнях про природу фізичної реальності, ми можемо сказати, що до Максвелла фізична реальність, оскільки вона повинна представляти процеси в природі, мислилася у вигляді матеріальних точок, зміни яких складаються тільки в русі, описуваному звичайними диференціальними рівняннями»²⁸⁸, каже про те, що тут фізична реальність, яка розуміється як «теоретичной образ

об'єктивної дійсності» складається з конструктів, що дають змогу представити погляд фізики на світ²⁸⁹.

З поглядами Е. Чудінова співзвучні й погляди В. Стьопіна. Він уважає, що поняття «наукова картина світу» вживається не тільки в сенсі світогляду, але й «у більш вузькому сенсі – тоді, коли мова заходить про наукові онтології, тобто ті уявлення про світ, які є особливим типом наукового теоретичного знання. У цьому значенні наукова картина світу виступає як специфічна форма систематизації наукового знання, що задає бачення предметного світу науки відповідно певному етапу її функціонування та розвитку»²⁹⁰.

Слід торкнутися ще одного, причому доволі «слизького» питання, а саме: чи можна вважати, що в кожній науки «є» своя реальність? Тобто чи може мова йти про існування «біологічної реальності», «фізичної реальності», «психологічної реальності» тощо?

Сама ідея реальності наукової допускає існування всіх інших, так би мовити «дисциплінарних реальностей», але думка науковців щодо цього значно різниться, наприклад, визнає тільки вживання поняття «фізична реальність» Л. Антипенко. Пояснюється це так: на розвиток фізики впливають багато інших наук, але відомості цих наук можуть не включатися в її теоретичні побудови, тоді як природні науки спираються на відомості фізики, – «... об'єкти дослідження фізики мають фундаментальний характер і лежать, у кінцевому рахунку, в основі й біологічних об'єктів дослідження»²⁹¹. Усупереч Л. Антипенко, науковці В. Зуєв і С. Розова вважають, що цілком правомірно вести мову про багато різних наукових реальностей, пояснюючи це тим, що представники різних наук осягають різні аспекти світобудови: біолога не цікавить питання атомічної будови, наприклад, ялинки. Якщо, наприклад, біолог і фізики вивчають різні аспекти одного й того самого об'єкта, то слід усе ж таки увести в обіг поняття «біологічна реальність» тощо²⁹². Чи можемо ми вважати правомірним виділення згаданих реальностей?

У літературі поняття «наукова картина світу» все ж пов'язується не з кожною окремою наукою, а лише з деякими науками й групами наук (у якості основних картин світу виділяють фізичну, біологічну, хімічну та технічну).

Тепер докладніше про визначення згаданих картин світу: фізична картина світу відображає природну взаємодію сил на всіх рівнях реальності; хімічна картина світу – це цілісне вчення про атом; біологічна картина світу – це вчення про життя у всіх формах її прояву; технічна картина світу – це цілісне вчення про техніку. Як здається, саме із цих позицій можна визначити основні наукові реальності: фізична реальність (світ як взаємодія сил), хімічна реальність – ієрархічне буття частинок і субчастинок, біологічна реальність – жива субстанція і, нарешті, технічна реальність як техносфера.

Ще одну цікаву особливість дозволяє нам прояснити співвіднесення наукової реальності з науковою картиною світу. Це зіставлення дозволяє уявити процес розвитку наукової реальності «по вертикалі»: розвиток науки не процес поступового накопичення знань, бо в історії науки час від часу відбуваються наукові революції, що призводять до зміни наукових картин світу, і, звісно, при цьому змінюється й наукова реальність.

Зміна картин світу, як уважає В. Стьопін, пов'язана з модифікацією «системи онтологічних принципів фізики» (формулювання або вираз ряду уявлень; про основні компоненти, що складають об'єкти, які вивчає певна наука; про їхні типології; про закони, які відображають взаємодію об'єктів; про характеристики простору і часу). З їхньою допомогою експлікується картина досліджуваної реальності. Наукові революції призводять до заміни встановлених раніше онтологічних принципів на нові: «Хоча світ не змінюється зі зміною парадигми, учений після цієї зміни працює в іншому світі»²⁹³.

Суттєві зміни науки пов'язані, як бачимо, із трансформацією наукової реальності, що служить ще одним підтвердженням тези про наукову реальності як форму розвитку наукового знання. Наука не покладається на істинність чуттєво сприймають реальності. Вона шукає за нею приховану, справжню реальність, тому реальність, з точки зору науки, буде завжди відрізнятися від вихідної реальності. Це чітко фіксує поняття «наукова реальність», яка запам'ятовує, впорядковує й систематизує результати пізнання певного аспекту світу.

Якщо зіставити діяльність із конструюванням наукової реальності з функціями культури, можна побачити нижченаведені обставини.

1. Функціонування науки як сфери культури безпосередньо забезпечує формування наукової реальності.

Наукова реальність:

- ◆ є засобом формування пізнавального ставлення науки до світу;

- ◆ служить засобом збереження та накопичення наукової інформації;

- ◆ виступає підставою конституювання наукової спільноти;

- ◆ визначає базову мову науки й прийняті на певному етапі засоби, методи і правила здійснення дослідницької діяльності.

2. Можна виділити деякі функції наукової реальності щодо культури. Формування, а точніше сказати конструювання наукової реальності пов'язане з реалізацією сигніфікативної функції культури: наука допомагає виробити культурі «істинні» значення й смисли багатьох явищ дійсності.

Наостанок, торкаючись цієї теми, хотілося б зазначити таке: саме на рівні наукової реальності відбувається прогнозування тенденцій загроз техногенної цивілізації. Вона безпосередньо сприяє виконанню наукою захисно-адаптивної функції, наче попереджаючи людину про небезпеки. Поява в науці понять типу «планетарні проблеми», «глобальні катастрофи» тощо свідчать про застереження вчених, що випереджають загальний рівень стурбованості відповідними проблемами в культурі²⁹⁴.

Досліджуючи окремі прояви, критерії та властивості імпліцитної віртуальної реальності, ми зробили такі висновки й узагальнення.

Наголошено, що виникнення та розвиток культури послугували передумовою виникнення, створення штучного середовища як нового простору існування людини, яке за всіма параметрами відрізняється від природи. З'ясовано, що сама поява поняття віртуальної реальності стала можливою тільки з переосмисленням уявлення про реальність, що отримала антропологічне значення. Протиставлена буттю реальність як явище сутності втілює якість буття в усьому своєму різноманітті і є скоріше уявленням про буття, що трансформує його через оцінку інтенціональності і когнітивну здатність суб'єкта. Такий погляд на реальність дозволив авторові чітко

постулювати множинність реальностей. Наголошено, що реально-сті творить антропологічна надмірність, яка полягає в проєктивно-імагінативній здібності людини. Трансформація й інституціалізація цієї здатності людської природи в культурні феномени та соціальні інститути – це з'єднання реальностей, здійснюване шляхом «накладання швів» між реальним і нереальним, уявним. Уже сам життєвий процес являє собою віртуальне «зшивання» (зшивання – це віртуальне освоєння реальностей: через незвичні переживання шляхом зміни стану соціально-психічного суб'єкта й потім трансформації пережитого в константну реальність (категорія зняття), дефрагментацію антропологічних реальностей, що множаться, утворюючи культурні інститути та традиції – ту саму константну реальність, що складає повсякденність. Логіка зрощування реальностей в єдність культурного поля є аналогічною діалектичній єдності віртуальної та константної реальностей.

У рамках дослідження були розглянуті складові елементи культури саме в якості продуцентів віртуальних просторів (по відношенню до природи). Крізь призму віртуальності культури автор докладно проаналізував суб'єктивну, об'єктивну, міфологічну, релігійну, наукову та художню реальності.

З'ясовано, що віртуалістика та її основні теоретичні положення можуть слугувати теоретичною базою у вивченні феноменів, які є предметом релігієзнавства: спілкування із трансцендентним, надприродним, релігійний досвід, пов'язаний з містичними переживаннями, екстазом, медитацією – усі ті явища, які традиційно відносяться до змінених станів свідомості, а також здатні виявити інваріантні риси генезису й функціонування релігійної свідомості. Установлено й доведено, що релігійний простір є простором віртуальним. Зазначено, що віртуальність релігійної реальності зовсім не применшує її ролі в суспільстві й ніяк не принижує почуття вірян. Вона є відносною до константної реальності, що її породжує.

У дослідженні встановлено, що художня реальність (аналіз якої автор здійснив на основі художньої літератури) має всі ознаки віртуальності. Вона служить для здійснення функцій культури, здійснює функцію освоєння й перетворення світу, представляючи один з видів пізнання. Дуже часто літературні твори містять

достовірну інформацію про внутрішній світ людини, про суспільство або про закономірності соціальної взаємодії. Деякі літературні твори можуть окреслювати й намічати напрями зміни внутрішнього світу та самої людини. Зазначено, що художній образ ніколи не відповідає повністю дійсності, Отже, хоча художня реальність і відрізняється від реальності об'єктивної, усе ж таки цілком від неї не відділяється (вона наділена біфуркаційними якостями – то наближається, то віддаляється від об'єктивної реальності), і все ж таки є реальністю все ж таки самостійною.

Автор з'ясував, що відмінність реальності наукової від об'єктивної проявляється у двох напрямках: виявлення в науковій реальності прихованого, неявного у вихідній реальності; добудовування наукової реальності внутрішньотеоретичними елементами. Незбіг наукової реальності і реальності вихідної чітко відображується у визначеннях реальностей конкретних наук; можна визначити основні наукові реальності: фізична реальність (світ як взаємодія сил), хімічна реальність – ієрархічне буття частинок і субчастинок, біологічна реальність – жива субстанція і, нарешті, технічна реальність як техносфера. З'ясовано, що саме на рівні наукової реальності відбувається прогнозування тенденцій загроз техногенної цивілізації. Вона безпосередньо сприяє виконанню наукою захисно-адаптивної функції, наче попереджаючи людину про небезпеки. Поява в науці понять типу «планетарні проблеми», «глобальні катастрофи» тощо свідчать про застереження вчених, що випереджають загальний рівень стурбованості відповідними проблемами в культурі.

3.2. Віртуальність: сучасна філософська рефлексія

Сучасне прагнення до об'єднання та кооперації наук зі стрімким бажанням «охопити все» зміцнює загальнонаукове розуміння та трактування віртуальної реальності. Заданий міждисциплінарний вектор наукових пошуків обумовив необхідність зведення всіх інтерпретацій віртуальної реальності до найменшого числа начал, що спровокувало нову проблему подолання їхньої розмитості й нефункціональності.

Понятійний апарат віртуальної реальності на цей час досить розгалужений, що обумовило необхідність його систематизації та автономізації (Словник віртуальних термінів²⁹⁵, Вітуальна реальність. Тлумачний словник термінів²⁹⁶, Glossary of Virtual Reality Terminology²⁹⁷, Knowledge Ability's Virtual Glossary²⁹⁸, Словник термінів з медіаосвіти, медіапедагогіки, медіаграмотності, медіакомпетентності²⁹⁹ тощо).

На сьогодні створені наукові центри, лабораторії, відкриті наукові видання, проводяться конференції, круглі столи щодо проблем віртуальної реальності. Наведемо приклади: Центр віртуалістики Інституту людини РАН (Росія, м. Москва), Virtual Reality Lab (VRlab) (Швейцарія, м. Лозанна), Центр віртуалістики Інституту гуманітарної освіти і інформаційних технологій (Росія, м. Москва), лабораторія віртуалістики Мордовського гуманітарного інституту (Мордова, м. Саранськ), International Journal Virtual Reality (IJVR) (Ханчжоу, Китай), Electronic Visualization Laboratory of University of Illinois at Chicago (США, Чикаго), Virtual Human Interaction Lab of Stanford University (США, Стенфорд, Каліфорнія), Virtual Reality Laboratory (VR-Lab) on the University of Twente (Енсхеде, Нідерланди), Competence Center Virtual Environments (CCVE) of Fraunhofer IAO and the IAT of the University of Stuttgart (Німеччина, м. Штутгарт), Virtual Reality and Education Laboratory (VREL) at East Carolina University (Greenville, North Carolina USA), Cultural Virtual Reality Laboratory at UCLA (USA Los Angeles), University of Michigan Virtual Reality Laboratory (Ann Arbor, Michigan, USA), George Washington University Virtual Reality Laboratory (Washington, USA), East Carolina University Virtual Reality and Education Laboratory (VREL) (North Carolina, United States), віртуальні лабораторії ЕНКА (Росія, м. Москва), віртуальна лабораторія FDTD Харківського національного університету радіоелектроніки (Україна, м. Харків), Virtual Laboratory for Decision Support in Viral Disease Treatment (ViroLab) Prof. Dr P.M.A. Sloot, лабораторія Пекінського університету авіації й астронавтики (Пекін, Китай), Центр інформації й медіа досліджень (Японія), Віртуальний Університет (Україна), Virtual Reality Lab Project by Bradford Contracting and Management (Оттава, Канада) та багато інших (більш повний перелік з описом

основної діяльності лабораторій і центрів міститься в авторській монографії «Девіртуалізація віртуального: на вершині падіння»³⁰⁰).

Так чи інакше, але на сьогодні віртуальна реальність є не тільки прикладом вузькоспеціалізованої термінології в окремих галузях знань, але й стала поняттям загального вжитку в повсякденному житті. Віртуальна реальність латентно стає стійкою частиною світогляду сучасної людини, вторгається в наявне буття як специфічна практика вписання нового в уже наявні соціальні системи та процеси. На думку багатьох учених, вона пододала статус наукової категорії, стала універсальним атрибутом багатогранного буття. Проблемне поле віртуальної реальності на сьогодні виходить далеко за межі програмного забезпечення, ігор, тривимірної комп'ютерної графіки, а гуманітарний аспект постає таким же перспективним, як і технічний. У коловороті цих подій набуває розвитку та стає актуальною саме філософська рефлексія віртуальної реальності, яка варіюється від предмета філософського аналізу до її інструментарію.

Що ж стосується ступеня наукової розробки цієї проблематики, виникає парадоксальна ситуація: з одного боку, суцільне розуміння та необхідність проведення подальших досліджень віртуальної реальності проголошується чи не в усіх сучасних наукових доробках, з іншого, незважаючи на відносно невеликий час цих наукових пошуків, науковці сформуvalи та розробили достатньо велику кількість різних підходів, концепцій, теорій, у всякому випадку, не набагато менше, ніж з інших філософських проблем.

Урешті-решт маємо відносно велику наукову спадщину, яка майже щоденно в геометричній прогресії доповнюється новими доробками з такою гіпершвидкістю, що сьогоднішні новації, відкриття завтра стають буденною справою. Щоб розібратися в цих масивах інформації, що постійно змінюється, різних методологіях, класифікаціях, різноманітних та багатогранних дослідженнях необхідно спробувати застосувати такий підхід, який надасть можливість скласти більш-менш цілісне уявлення про віртуальну реальність.

Водночас цілісного та остаточно авторитетного філософського осмислення віртуальної реальності віднайти так і не вдалося. Найбільш змістовні щодо структурованості та систематизації

дослідження віртуальної реальності можемо віднайти в працях О. Грязнової³⁰¹, яка виокремлює певну структуру її різновекторних пошуків, що можна систематизувати за такими ознаками:

1. Поліонтична парадигма. Віртуальна реальність як один з видів реальності. В основі цього напряму закладена поліонтична парадигма, що передбачає існування безлічі різних реальностей, у які в будь-який момент часу може занурюватися людина. Ідеї поліонтичності, які формувалися в контексті психології (де психіка людини розглядалась як сукупність різномірних реальностей) набули особливого, філософського значення саме в сучасних умовах, про що більш докладно буде сказано в наступному підрозділі.

2. Віртуальна реальність як вид буття. Поняття «реальність» уживається у двох значеннях: як позначення всіх форм матерії (речовий світ); в іншому варіанті, окрім усього матеріального світу додаються його ідеальні продукти. Перша реальність – реальність об'єктивна, якій протиставляється реальність суб'єктивна. Друга реальність, що включає в себе світ духовно-ідеальний, з яким ми маємо справу, коли відходимо від речового світу, що дає можливість зводити в ранг можливого ілюзії, фантазії тощо.

Ще із часів Парменіда реальність і буття розглядаються як тотожні. У сучасних роботах ми не простежуємо чіткої тенденції розмежування буття, реальності, існування³⁰². Так, А. Панкратов³⁰³ у проведених ним дослідженнях чітко дає зрозуміти, що не виникає ніяких сумнівів, щодо існування світу поза людиною, її психікою, свідомістю. Він наголошує, що в нашому світі існує ідея активно діючої сили «virtus». У його роздумах «virtus» є елементом буття, тому віртуальна реальність має онтологічний статус. Так А. Панкратов розуміє віртуальну реальність як вид об'єктивного буття з активно діючою силою «virtus».

Виходить, що у свідомості людей викарбовується чітке розуміння віртуальних подій як таких, що відбуваються неявно, приховано, у контексті. Прикладом можуть слугувати не тільки інформаційні, але й енергетичні процеси. До речі, на сьогодні існують різні концепції віртуальної реальності, у яких структурним ядром є енергія.

Сьогодні можемо спостерігати потужний вектор наукових пошуків у галузі віртуальної реальності, що базуються на

специфічному поєднанні середньовічних розвідок «virtus», його енергійних складових, «накладених» на сучасні інтерпретації віртуальної реальності, які уособлюються в перехідному «буферному» стані між буттям та небуттям: віртуальна реальність розглядається як основа буття, як акт його становлення (усягальна основа існування), тобто єдність буття та небуття: «... відхід буття в небуття й відхід небуття в буття, що здійснюється постійно, суцільно й безперервно, уже містить у собі ключ до розуміння... віртуальної реальності, бо підстави для її аналізу вже закладені в сутності становлення. При цьому говорити слід, на нашу думку, саме про віртуальну реальність, але не просто про віртуальне буття, яке, до речі кажучи, передбачає наявність і віртуального небуття³⁰⁴».

До праць, що поповнюють «буферну зону», можна віднести також роботи Н. Фатієва, М. Точіліної, які в дусі середньовічної традиції розглядають віртуальну реальність у якості проміжного роду буття, тобто віртуальність розглядається як онтологічний медіатор між матеріальним та ідеальним. Більш змістовні дослідження в цьому напрямі через проекцію медіа здійснили представники Санкт-Петербурзького центру Медіафілософії на чолі з його керівником професором В. Савчуком.

3. Віртуальна реальність як вид небуття. Існують філософські інтерпретації, які розглядають феномен віртуальної реальності як вид небуття (небуття – це відсутність чи заперечення існування буття). Звісно, ще з античних часів виникають реальні труднощі щодо його розуміння та можливості її адекватного описання. Коли ми починаємо описувати ознаки, властивості, то підсвідомо їх відносимо до наявності об'єкту (який не існує). Саме тому виникає парадоксальна ситуація – наявності відсутності (існування неіснуючого). Звісно, без метафізичної здатності уяви тут теж не обійтися...

Парменід (засновник елейської школи) – перший, хто поставив та осмислив проблему буття, а разом з тим намагався вирішити й проблему небуття (у неможливості його існування). Якщо небуття не існує, то його неможливо описати раціонально. Так уважали представники елейської школи. Елеати цілком відкинули небуття, тим самим абсолютизувавши саме буття.

Атомістичне розуміння небуття, насамперед, завдяки роботам Демокрита й Левкіппа надали інший вектор його розуміння в якості «порожнечі» (ніщо), яке має право на існуванні в реальності у вигляді певного простору, протяжності, на відміну від поглядів елейської школи. Атомісти урівняли та поставили на один щабель буття та небуття.

Платонівська інтерпретація небуття була обумовлена його діалектикою, що передбачала перехід об'єкту у своє інше (небуття). Так об'єктивна необхідність існування небуття була обумовлена необхідністю існування самого буття. Аристотель небуття помістив у систему координат потенціального. Християнське його розуміння базувалося на тому, що буття (увесь світ) з'явилося з небуття. У Новий час, на жаль, категорія небуття не отримала належної уваги.

З окресленням проблеми віртуальної реальності стало легше уявити та осмислити небуття, яке вже не безневинна пустота Демокрита, а дещо, що може вмістити, розчинити буття: «Небуття ото-чує мене з усіх сторін. Воно в мені. Воно переслідує й наздоганяє мене, воно хапає мене за горло, воно на мить відпускає мене, воно чекає, воно знає, що я його видобуток, що мені нікуди від нього не піти. Небуття невидиме, воно не дане безпосередньо, воно завжди ховається за спину буття. Небуття вбиває, але вбиває руками буття. Нечутними кроками крадеться воно за буттям і пожирає кожну мить, що відстала від справжнього, кожну мить, що стає минулим. Небуття женеться за буттям по п'ятах. Останнє прагне вперед, не розбираючи дороги, тішачи себе мрією про прогрес, але попереду знаходить тільки небуття. Усі великі швидкості, усе більш високі темпи життя, усе більш далекі переміщення в просторі – хіба це не прагнення буття хоча б на мить відірватися від небуття? Але кожного разу небуття одним стрибком наздоганяє нас. Воно зустрічає нас біля нашої мети; ми біжимо від нього, а воно, посміхаючись, іде нам назустріч. Буття тільки тінь небуття, його виворіт. Воно наче блискітлива всіма кольорами веселки плівка нафти на поверхні океану, океану небуття... Воно як хвиля, що біжить перед кораблем, кораблем небуття... Воно спочиває в небутті, як дитина в утробі матері. Небуття всюди й завжди: у диханні, у співі солов'я, у белькоті дитини... Воно – саме життя!»³⁰⁵.

Виникає питання, а взагалі небуття існує чи ні? А. Чанишев³⁰⁶ наводить переконливі аргументи існування небуття. Розглянемо.

Перший аргумент автор розвиває в контексті часу – часовий модус небуття: існування теперішнього передбачає існування минулого (те, чого вже немає) та майбутнього (те, чого ще немає).

Другий аргумент – це просторовий модус небуття, який пояснюється тим, що існування чого-небудь у тому чи іншому місці передбачає його неіснування в іншому місці.

Третій аргумент щодо існування небуття – це мобільний модус буття: тіло, що рухається, є там, де його вже немає та немає там, де воно вже є.

Четвертий аргумент – це емерджентний модус небуття. Виникнення нового – це те, чого не було в умовах та причинах. Але автор запропонованої аргументації небуття ставить цілком слушне питання: а де воно було, коли його не було? – у небутті...

П'ятий аргумент базується на протилежностях (світи та анти-світи, позитивні та негативні числа тощо), які поглинають одна одну в небуття та виникають з нього, як з нуля (система координат).

Шостий аргумент базується на відмінності: усе суще є не стільки те, що воно є, скільки те, чим воно не є.

Сьомий аргумент базується на випадковості: випадковим є те, що може бути так само, як і те, чого бути не може. Існування випадковості передбачає існування небуття.

Восьмий аргумент ґрунтується на субстанції. Автор наголошує, що коли існують властивості акциденції, то повинен бути їхній носій – субстанція, яку неможливо зафіксувати (субстанцією може бути тільки небуття): лише коли вона (субстанція) отримує визначеність, вона перетворюється на властивість. А. Чанишев наводить приклад: немає ні матерії, ні духу, а є матеріальне й духовне.

Повернімося до робіт, де віртуальна реальність розглядалися як вид небуття. М. Кунафін і Р. Ярцев³⁰⁷ запропонували розуміння віртуальної реальності як виду буття в небутті, що базується на позиціях суб'єктивного субстанціоналізму та має троїчну структуру: буття, небуття, потенційне буття. Якщо вищезазначені автори розглядали віртуальне буття, яке набуває підстав і може бути як матеріальним, так і ідеальним, то підхід М. Кагана³⁰⁸ базується вже

тільки на виключно матеріалістичних позиціях розуміння. Віртуальну реальність він досліджує в контексті уявних дій людини (творча фантазія, образи мистецтва, спогади минулого та мрії майбутнього), що реально стало небуттям. Запропонований М. Каганом підхід дає можливість визначити небуття як інобуття, нереальність.

Багатовекторність розуміння та трактування буття-небуття призводить до подібної ситуації щодо розуміння й самої віртуальної реальності. Якщо систему «буття-небуття» розглянути через систему становлення: небуття (минуле) – становлення-буття (теперішнє) – становлення – небуття (майбутнє), то буттям, якщо опустити субстрактні властивості предмета, як зазначає Грязнова, є буттям «тут і зараз» (конкретним буттям) (фантазії, що виникли в конкретний момент є такими ж реальними, як і матеріальні речі).

Інша можлива концепція віртуальної реальності, яка для нас є більш цікавою, може розгортатися через категорію «ніщо», та розглядатися в контексті неявного (з небуття в буття). На подібній аналогії будується переважна більшість концепцій віртуальної реальності. О. Грязнова показує цей ланцюжок зв'язків: небуття-віртуальне буття (ототожнюється з ніщо) – буття. У запропонованій схемі відбувається ототожнення ніщо з віртуальним буттям, яке є згорнутим, потенційним. Так деякі автори вважають, що комп'ютерна реальність є одним з видів віртуального буття.

Останнім часом з появою віртуальною реальністю, досягненнями сучасної логіки мислення, появою синергетики збільшується філософський інтерес до співвідношення буття-небуття. Особливе зацікавлення викликає саме небуття, а точніше розгляд «ніщо» та небуття, які дуже часто в різних філософських системах ототожнювалися.

Дослідник Н. Нурулін для подальшого осмислення буття-небуття вважає за доцільне розмежувати поняття «ніщо» та небуття. Автор наголошує, що у філософії в більшості досліджень під небуттям розуміється якість, яка протиставляється буттю, натомість «ніщо» характеризується відсутністю конкретного предмета. Ніщо – це також відсутність як актуального, так і потенційного існування, ніщо наче поза будь-якої визначеності як буття, так і небуття, і тому воно незмінне по відношенню до будь-яких змін простору та часу.

Небуття можливо характеризувати, з одного боку, як результат буття (небуття, як інтегральна властивість буття), з іншого – у якості підстави буття (буття є результатом того чи іншого розвитку структур поза реального буття). В. Кутирєв вбачає в небутті загрозу руйнації культури й проводить паралелі між небуттям та «безструктурним хаосом», «смертю» «злом» тощо. Р. Нурулін акцентує увагу на тому, що В. Кутирєв явно недооцінює творчу здатність хаосу, на чому наголошував засновник теорії самоорганізації І. Пригожин.

Досягнення інформаційно-комп'ютерних технологій, віртуальної реальності, синергетики та кібернетики³⁰⁹ посприяли переміщенню акценту зацікавленості сучасних філософів із проблем буття на проблеми небуття, на інший світогляд, за допомогою якого треба радикально переосмислити та переглянути граничні межі буття.

У цих наукових пошуках небуття доволі часто ототожнюється з Ніщо. Така ситуація є досить суперечливою, але в нашому дослідженні ми не підтримуємо це розуміння, а схилиємося до думки Р. Нуруліна, який вважає це неправомірним. Ніщо не передбачає як неактуальне, так і потенціальне буття, натомість, небуття має потенціальний заряд. Ніщо в такому розумінні повністю протилежне буттю. Небуття має генетичний зв'язок з об'єктом, що заперчується, на відміну від ніщо.

Науковець Р. Нурулін акцентує увагу ще на одному понятті – інобутті, яке не має нічого спільного з гегелівським розумінням (інобуття як етап розвитку абсолютної ідеї) і розуміється як «свого роду гіпотетична реалізація інформаційного змісту від іншої віртуальної точки простору Небуття, і яке як реальне буття-для-себе існує паралельно реальному рівню буття нашого світу й не пов'язане (а якщо є зв'язок, то дуже слабкий) з ним»³¹⁰. Р. Нурулін дає таке визначення інобуття – це «... таке ж буття, але в силу того, що воно не синхронізоване єдиним часом з реальним рівнем буття, то й не проявляє себе ніяк у нашому фізичному світі. Буття нашого Всесвіту ніяк фізично (реально) не робить впливу на інші паралельно наявні буття. Вони поведуться подібно до двох незалежних джерел коливань у загальному для них середовищі Небуття, тобто

хвилі якщо не синхронізовані, то поводяться як неіснуючі по відношенню одна до одної».

Цікавим є розуміння небуття в інформаційному сенсі: «У змістовному (інформаційному) сенсі Невуття не є порожнечою, а являє собою безліч усіх законів буття, які можуть реалізуватися різними формами матерії в якості реальних процесів і речей буття. Невуття інформаційно наповнене усіляким змістом, а по відношенню до матеріальних форм виступає своєю відсутністю. Невуття представлене реально порожнім простором, де пише свою історію Всесвіт, як одна з матеріальних реалізацій безлічі можливих шляхів розвитку, відбитих у віртуальних одиницях реального Невуття. Чи можна що-небудь певне сказати про небуття, котре виявляє себе порожнім простором по відношенню до фізичного буття, де це реальне буття представлене різноманітністю різних матеріальних форм?»³¹¹. Запропонована структура різновекторних пошуків віртуальної реальності, надасть системності підходу до проблеми, яку ми досліджуємо. Водночас виникають деякі труднощі: необхідно зрозуміти методику утворення цих різновекторних структур. За якою схемою їх утворено? Чи мають вони зв'язок між собою? Чи є певна єдність віртуального простору? А найголовніше, чи є структурне синтезуюче ядро? Спробуємо в цьому розібратися.

Для вирішення поставленої задачі розглянемо інший аспект запропонованого підходу логіко-філософської реконструкції професора В. Моїсєєва. Застосування цього методу надасть нам можливість наблизитися до прихованої матриці можливих варіацій віртуальної реальності. Для досягнення мети В. Моїсєєв наводить два приклади. Перший приклад пов'язаний з діалогом Платона «Парменід», який заслуговує на особливу увагу в західній метафізиці, бо містить потужну продуктивну силу, потенцію синтезувальних тенденцій. Тому цей діалог не залишився поза увагою багатьох учених, дослідників, мислителів, які намагалися його розшифрувати та знайти прихований діалектичний і метафізичний код.

У діалозі розкрито вісім гіпотез (саме завдяки їхнім інтерпретаціям формувалися різні філософські системи), які обумовили основний напрям розвитку всієї платонівської спадщини у філософії, насамперед неоплатонізмі. Багато філософів давали власні

інтерпретації цього діалогу. Так, наприклад, О. Лосев розкрив не тільки неоплатонічне трактування цього діалогу, але, звісна річ, мав і власні позиції, які не повністю відповідали деякими позиціями неоплатоніків.

У контексті проведених досліджень М. Медоварова акцентує увагу на такому аспекті: «Адже сам «Парменід», як і всі інші діалоги Платона, не тільки не закінчується яким-небудь певним висновком, але й залишає нез'ясованим найважливіше питання – чи слід розуміти опрацювання восьми гіпотез тільки як логічну гімнастику для розуму або ж ці гіпотези мають онтологічний статус. Правда, Платон усе ж таки залишив ключ до розгадки, розташувавши гіпотези в строго ієрархічному порядку, від «найвищих» (пріоритету Єдиного) до «найнижчих», де існування Єдиного заперечується»³¹². Проходить дуже багато часу перед тим, як окреслюється саме онтологічне трактування діалогу (Плотін). Незважаючи на те, що Плотін почав розглядати лише деякі гіпотези діалогу «Парменід», проте цього стало достатньо для формування основних підвалин неоплатонічної метафізики.

Діалектичні комбінації вже всіх восьми гіпотез здійснив інший античний філософ, представник неоплатонізму – Амелій. Практично повністю повторив запропоновану схему Амелія інший представник неоплатонізму Порфирій, правда, він дещо її модифікував. Подібні схеми також описували Ямвліх, Плутарх Афінський, Сіріан, Прокл тощо.

М. Медоваров у своєму дослідженні дає змістовний аналіз гіпотез Платона, розглянутих у діалозі «Парменід» саме Проклом: «Розбір першої гіпотези Прокл перетворив на її принципову трансформацію. Він заявив, що Єдине можна розуміти в трьох значеннях (як абсолютне, як суще і як таке, що стає суцім у часі), а Небуття у відносному й абсолютному значеннях. У «Платонівській теології» він трактував другу гіпотезу як буття ноуменальних категорій, з яких можна вивести всю міфологію й узагалі все суще. Із другої гіпотези Прокл виділив ще одну додаткову, пов'язану зі становленням категорій у часі (усього гіпотез виявилось дев'ять, а не вісім). Однак третю й четверту гіпотези він відніс до розумоосязної матерії, а наступні за ними й зовсім ігнорував із

презирством, як безглузді. Навіть індивідуальним душам (на відміну від універсальної душі світу) Прокл відмовляв у співвіднесенні з логічними категоріями... Не тільки Платона, але всіх попередніх неплатників від Гребля до Сіріана, додамо ми. Не дивно, що вузький формалізм Прокла, його зарозуміле третирування більшості гіпотез як безглузвих і дурних, не міг задовільнити наступне покоління неплатників (яке, однак, прийняло прокловське виділення дев'яти гіпотез замість восьми)»³¹³. Серед інших неоплатоніків, що досліджували діалог «Парменід», був Дамаскій, погляди якого в більшості розуміння гіпотез Платона повністю збігався зі поглядами Прокла (збігалися в п'яти гіпотезах).

Інтерпретація «Парменіда» Дамаскієм, на думку М. Медоварова, не тільки завершує історію античного розуміння неоплатонізму, але є досить актуальною для нашого часу: «Адже якщо всі, навіть найогидніші й безглузді вчення, можна звести до однієї з гіпотез «Парменіда», як зрозумів уже Прокл (і, напевно, розумів сам Платон), то, наприклад, філософія XVII століття буде відповідати п'ятій гіпотезі (у прокловській нумерації), філософія Просвітництва – шостій, а постмодерністська філософія – останній, дев'ятій гіпотезі. Явище без суті, про яке вперше заговорив І. Кант як про речі-в-собі, на наших очах знайшло втілення у віртуальній реальності. Симулякр – це те, що лежить нижче самого грубого матеріалізму, нижче нижнього кінця космічного яйця. Світогляд, який зараз стрімко розповсюджується, відповідає саме останній гіпотезі «Парменіда», гіпотезі, яку в більш здорові епохи ніхто всерйоз і не розглядав. Звернення до Дамаска в такому випадку може сприяти прозрінню і розуміння аномальності всього сучасного світу»³¹⁴. «Іншими словами, він пішов по тому ж шляху онтологізації структуралізму, по якому йшли євразійці М. Трубецькой і П. Савицький і «в рамках якого «структура» культури розуміється не як гносеологічна модель, а як сутність, тобто реалістично, а не номіналістично»³¹⁵. О. Лосев дійшов закономірного висновку: «Усі вісім діалектичних позицій... абсолютно однаково необхідні й при всій своїй складності та розгалуженості являють собою єдине ціле, але тільки дане в різних аспектах»³¹⁶. Водночас Лосев не зупинився на статичній констатації цього факту, а пішов ще далі

й запропонував спроектувати гіпотези «Парменіда» на історію світової філософії, а так само й на світ узагалі. Тоді в самому чергуванні панівних вчень, а також і в ієрархічній рядоположеності різних аспектів дійсності, можна буде досягнути ритми Буття й побачити гармонію цього ритмічного чергування – гармонію, у якій виявляє себе Абсолютна Міфологія»³¹⁷.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає підхід щодо розуміння діалогу, який запропонував В. Моїсєєв. Судячи з опрацьованого матеріалу, проведені дослідження вченого є синтезувальними по відношенню до інших дослідників, саме в підході В. Моїсєєва є важлива особливість – це наочність та простота мови, легкість викладення й демонстрація складних філософських вузлів. Саме такий підхід обумовив успіх робіт В. Моїсєєва та загальне визнання проведених досліджень, як у Росії, так і далеко за її межами.

Цей діалог, як зазначає В. Моїсєєв, є надзвичайно складним в історії філософії. Дуже багато дослідників після неоплатоніків намагалися розкодувати, розшифрувати ту логіку, яка міститься в цьому діалозі. Тому вищезазначений автор робить спробу розшифрувати цей діалог, спираючись на розроблений ним метод логіко-філософської реконструкції. Наведемо уривок цього діалогу, а точніше, зупинимося на розмові Парменіда та Сократа (де перший намагається пояснити основний метод філософії, який він використовував у своїх дослідженнях): «Сократе. Якщо ти бажаєш повправлятися, то візьми хоча б припущення, висловлене Зеноном: допусти, що існує багато, і подивись, що має з цього випливати як для багато чого самого по собі в ставленні до самого себе й до єдиного, так і для єдиного в ставленні до самого себе й багато до чого.

Якщо багато чого не існує, то знову треба дивитися, що витікає звідси для єдиного й для багато чого в ставленні їх до себе самого й один до одного. І далі, якщо припустити, що подібність існує або що її не існує, то знову-таки, які будуть висновки при кожному із цих двох припущень як для того, що було покладено в основу, так і для іншого, в їхньому ставленні до себе самих та один до одного. Той самий спосіб міркування слід застосовувати до неподібного, до руху й спокою, до виникнення та загибелі і, нарешті, до самого буття й небуття; одним словом, що тільки не

запропонуєш ти існуючим або неіснуючим, або тих, хто перебуває в будь-якому інше стан, усякий раз має розглядати наслідки як по відношенню до цього припущення, так і по відношенню до інших, узятих поодиноці, і точно так само, коли вони в більшій кількості або в сукупності. З іншого боку, це інше тобі теж слід завжди розглядати у відношенні як до нього самого, так і до іншого, на чому б ти не зупинив свій вибір і як би ти не припустив того, що приходило існуючим або неіснуючим, якщо ти хочеш, повправлявшись належним чином у цих речах, ґрунтовно прозріти істину»³¹⁸.

Непідготовленому читачу досить важко розібратися в усіх тонкощах цього діалогу, занадто вже він заплутаний та неоднозначний. Це з одного боку, з іншого, і сам запропонований метод В. Моїсеева є також досить складним. Як зазначає сам автор, увесь діалог будується як типова ілюстрація цього методу до основних категорій античної діалектики та до вищого філософського поняття – Єдиного.

Спробуємо зрозуміти й сам діалог, і сам метод, звернувшись до досліджень В. Моїсеева. Почнімо із самої структури діалогу. Відомо, що він складається з восьми частин, у яких розглядаються різні сторони Єдиного, його можливі аспекти в різноманітних системах. Цілком логічно В. Моїсеев робить узагальнення, з яких виходить, що в основу діалогу покладена ідея уявлення про категорію вищого поняття, як про деяку вищу сутність, яка може розглядатися з різних сторін, з різних точок зору, можуть вирізатися різні проєкції (начала) із цього Єдиного. Сама ідея діалогу полягає в тому, щоб побудувати ці проєкції та розглянути їх одна за одною. Як ми зазначили вище, у Платона таких проєкцій Єдиного виникає вісім. Як це здійснити? Вищезазначений автор зазначає, що вирізати треба красиво. Про що йдеться мова?

Мова йде про те, що коли ми намагаємося уявити проєкції Єдиного, то необхідно не просто взяти любий її бік, – необхідна певна система, структура вирізання проєкцій із цілого. У такому випадку в цьому процесі повинна бути чітка логіка, щоб не було нічого втрачено, щоб усі сторони знайшли своє відображення й кожний бік зберіг свою змістовність.

Саме цьому й присвячений цей метод – метод античної діалектики. Відповідно до цього методу, кожне поняття розуміється

в античній філософії як джерело різних його проєкцій, тому, можливо, розглядаючи ці проєкції відтворити цілісну, повну картину. Це і є метод синтезу, який забезпечує привнесення різних начал у всеєдність. В. Моїсєєв намагається проаналізувати цей діалог з точки зору вищезазначених структур логіки всеєдності: синтез (джерело синтезу), обмежуючі умови, самі аспекти (сторони) та сама процедура узагальненого проєціювання.

Для того щоб прояснити, розшифрувати той непростий смисл, що закладений у вищезазначеному діалозі, В. Моїсєєв використовує цю структуру, власний метод – метод логіко-філософської реконструкції, який детально виклав на рисунку (рис. 1).

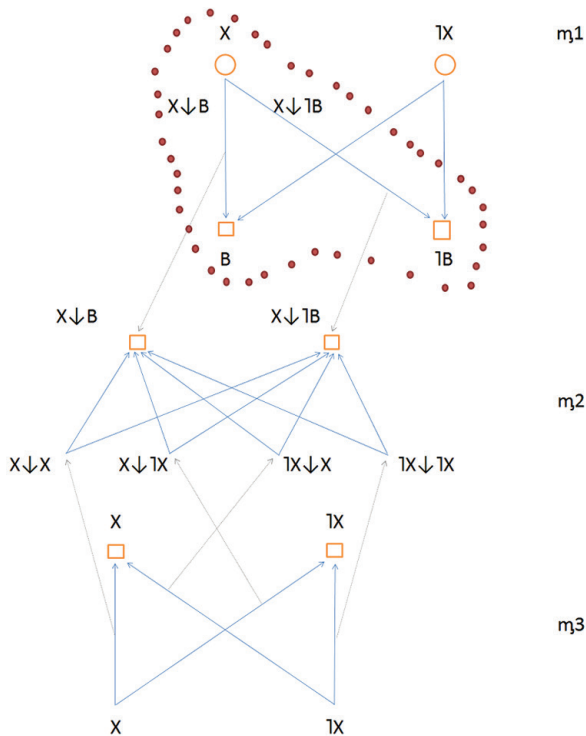

Рис. 1. – Метод логіко-філософської реконструкції діалогу «Парменід» за В. І. Моїсєєвим

Такий підхід, на нашу думку, багато в чому розкриває незрозумілі частини цього діалогу, а головне, наочно демонструє його цілісність, яку дуже важко відчутти, уявити при читанні цього діалогу. На рисунку 3 представлена результативна структура, завдяки якій можна представити структуру діалогу Платона «Парменід».

Спочатку визначимо основні елементи структури ментальної багатоманітності.

О – джерела синтезу Х та ІХ.

Автор наголошує, що в якості джерел синтезу може виступати будь-які поняття, категорії, що, звісно, надає подібній структурі необхідну нам універсальності (спокій-рух, причина-наслідок, єдине-багатоманітне, кількість якість). Будь-які категорії можуть розглядатися в якості цих аспектів. На рисунку В. Моїсєєв визначає їх як Х та ІХ (не-Х), що дає нам можливість, наприклад, розглядати єдине та багатоманітне.

↓ – різні можливі аспекти, які можуть утворитися із джерела синтезу. Як бачимо на рисунку, від кожної категорії ми можемо утворити два аспекти (дві стрілки). Ці аспекти утворюються внаслідок взяття категорії в рамках тих чи інших обмежуючих умов.

□ – обмежуючі умови. У якості таких обмежуючих умов на рисунку нижче слугує буття (В) та небуття (ІВ). У цьому випадку, категорії буття та небуття виступають як ті умови відношення, до яких можна утворювати різні аспекти тих чи інших категорій (Х та ІХ).

Для орієнтації в запропонованій методології В. Моїсєєв радить її розділити на три складові, три ментальні багатоманітності, відповідно: верхньої (m_1), нижньої (m_3), та середньої третини (m_2). Ці структури дозволяють варіювати будь-яке поняття, категорію з його різними сторонами, аспектами. У контексті дослідження віртуальної реальності такий метод є доволі прогресивним, тому окреслимо деякі його аспекти.

Ураховуючи вищевикладене, В. Моїсєєв робить узагальнення: категорію Х ми можемо розглянути за умови буття й за умови небуття. Мається на увазі верхня третя ментальної багатоманітності (m_1). Від Х відходять дві стрілки, які символізують два аспекти цієї категорії ($X \downarrow B$ та $X \downarrow IB$). Так само й інша категорія ІХ за умови буття та ІХ за умови небуття ($IX \downarrow B$ та $IX \downarrow IB$). Які в такий самий спосіб

проварійовані, зазначає В. Моїсєєв, і також для неї може бути створені дві предикації, дві моди. Так представляється вищезазначеним автором його перше ментальне багатоманіття. Із цих позицій ми маємо можливість розглядати будь-які багатоманітності саме з позиції існування й неіснування, можемо утворити дві моди.

У подальшому при формуванні наступних структур, наголошує В. Моїсєєв, беруться аспекти тільки одного поняття. І це можна простежити на рисунку 3, де виділяється лише половина ментальної багатоманітності, яка буде розкриватися в подальшому. Продовжуючи подальші дослідження ментального багатоманіття в діалозі «Парменід», В. Моїсєєв переходить до нижньої третини рисунку (m_3), залишаючи поки що без уваги другу, середню частину.

У нижній третині (m_3) представлено ще одне ментальне багатоманіття, де знову в якості джерела синтезу виступають два поняття X та IX. Тепер у якості обмежувальних умов, у рамках яких можуть розглядатися ці аспекти понять, виступають знов самі ці поняття. Кожне поняття утворює по два аспекти, але це вже не X при умові буття (не буття), і не IX при умові буття (не буття), а X при умові X та X при умові IX.

Найцікавішим є наступний етап, а саме розгляд утворення середньої треті рисунку (m_2). Пригадаємо, те, що знаходиться зверху: у нас є два аспекти начала, які утворені по відношенню до буття та небуття, та знизу середньої частин рисунку: і в нас є по два аспекти начала по відношенню до самого себе та себе іншого. Маємо структуру на вході початкову та на виході – кінцеву. Тепер необхідно їх об'єднати (нарізані раніше аспекти) та перейти до середньої частини, що повинна відобразити утворену ментальну багатоманітність. Ця взаємодія, як зазначає В. Моїсєєв, виражається в тому, що ті аспекти, які були утворені в першому ментальному багатоманітті, це X при умові буття та X при умові небуття ($X \downarrow B$ та $X \downarrow \neg B$), становляться обмежувальними умовами третьої ментальної багатоманітності, а ті аспекти, які були утворені в другому (середньому) ментальному багатоманітності (при умові) ($X \downarrow X$, $X \downarrow IX$, $IX \downarrow X$, $IX \downarrow IX$) стають джерелом синтезу в другій ментальній багатоманітності. І кожний з учасників синтезу починає утворювати по

два аспекти на першочергових аспектах, які виступають на підставі обмежувальних умов третьої ментальної багатоманітності. Як зазначає В. Моїсеев, усього утворюється 8 аспектів і в стрілок, які символізують ці 8 аспектів (проставлені номери відповідають номерам діалогу «Парменід»).

Це і є згорнута модель узагальненого методу античної діалектики, який використовувався в діалозі «Парменід». Так ми бачимо, що в цьому методі використовуються ті ж інтуїції і ті ж структури, які передбачаються і у філософії всеєдності. Отже, глибинні структури синтезу, які притаманні цим філософським системам, здаються в багато чому схожими між собою.

На цьому етапі В. Моїсеев підкреслює важливий момент: антична філософія, антична діалектика використовує певний алгоритм синтезу, певний метод, і цей метод достатньо жорсткий (структурований), він визначеним чином структурований. Розглядається не будь-який синтез, а, так би мовити, певний вид синтезу. І тільки в рамках певного виду синтезу передбачає розгортання основних ідей античної діалектики. Відомо, що російська філософія всеєдності намагалася не фіксувати чітко визначену структуру синтезів, які можуть бути самими різними.

У Платона, як ми бачимо, одні структури синтезу, у Гегеля інші системи синтезу, у інших філософів будуть свої системи синтезу. Є важлива особливість, яка їх об'єднує: кожний філософ дотримується певного алгоритму синтезу. І тут В. Моїсеев робить припущення, важливі для нашого подальшого дослідження, а саме — російська філософія всеєдності, ураховуючи всі ці методи синтезу, створила універсальну структуру, яка відповідала й формі античної діалектики, і формі гегелівської діалектики. Ця методологія (універсальна структура) виходить на синтез другого порядку. Саме із цієї точки зору синтез другого порядку набирає більшу універсальність, ніж та, яка існувала в минулих синтетичних системах.

Якщо поглянути більш уважно на процеси, які відбуваються в ключовій другій третині рисунка (m3), де утворилися 8 різних аспектів, яким В. Моїсеев дає характеристики. Назвемо деякі.

Перший аспект: якщо ми будемо інтерпретувати X як єдине, цей аспект можна прочитати так: єдине у відношенні до себе за

умови себе існуючого; другий аспект – єдине у відношенні до себе за умови себе неіснуючого; четвертий аспект – це багатоманітність як заперечення єдиного у відношенні до себе за умови існуючої єдності; сьомий аспект – це багатоманітність як заперечення єдиного у відношенні до єдиного за умови неіснуючої єдності.

Усе розуміння загалом цього процесу починає уявлятися як багатогранний кристал із множинністю граней, кожна з яких є відповідником частини діалогу, описується її кожний бік, у результаті утворюється багатогранна повнота, цілісність. Продемонстрований метод і виступає як основний метод античної діалектики.

Це був перший приклад, на якому зупинився В. Моїсєєв, продемонструвавши певні можливості метода логіко-філософської реконструкції, різних структур синтезу.

Спробуємо здійснити подібні дії при дослідженні віртуальної реальності. Припустимо, що джерело синтезу X – віртуальна реальність, IX (реальність), що дає нам можливість, наприклад, розглянути єдине та багатоманітне. Судячи з рисунку \downarrow – це різні можливі аспекти, які можуть утворитися із джерела синтезу при певних обмежувальних умовах, у нашому випадку такими є буття (B) та небуття (IB).

Прочитаємо по рисунку: категорію X (віртуальну реальність) ми можемо розглянути за умови буття й за умови небуття. Від X відходять дві стрілки, які символізують два аспекти цієї категорії: віртуальна реальність по відношенню до буття та віртуальна реальність по відношенню до небуття ($X \downarrow B$ та $X \downarrow IB$). Так само й інша категорія Реальність (IX) за умови буття та небуття ($IX \downarrow B$ та $IX \downarrow IB$). За аналогією з розглянутим вище прикладом ми створили дві предикації, дві моди, що утворюють перше ментальне багатоманіття (m_1), що дає нам можливість розглядати будь-які багатоманітності саме з позиції існування й неіснування.

У нижній третині (m_3) представлено ще одне ментальне багатоманіття, де в якості джерела синтезу виступають два поняття: Віртуальна реальність (X) та Реальність (IX). Тепер у якості обмежувальних умов, у рамках яких можуть розглядатися ці аспекти понять, виступають самі ці поняття. Кожне поняття утворює знов по два аспекти, але це вже не Віртуальна реальність за умови буття

(небуття), і не Реальність за умови буття (небуття), а Віртуальна реальність за умови Віртуальної реальності та Віртуальна реальність за умови Реальності.

Так поступово ми переходимо до наступної середньої третини рисунку (м₂). Як бачимо, кожний з учасників синтезу починає утворювати по два аспекти на першочергових аспектах, які виступають на підставі обмежувальних умов третьої ментальної багатоманітності.

Унаслідок вищевикладених комбінацій ми можемо утворити вищеназвані грані багатогранного кристалу віртуальної реальності: 1. Віртуальна реальність у відношенні до себе за умови себе існуючого (тобто віртуальна реальність як вид буття); 2. Віртуальна реальність у відношенні до себе за умови себе неіснуючого (тобто як вид небуття). Так утворюємо інші компоненти (3, 4, 5, 6, 7, 8).

Неозброєним оком ми можемо помітити, що утворені та розроблені зазначені вектори наукових пошуків, які були представлені на початку цього пункту (1. Віртуальна реальність як один з видів реальності 2. Віртуальна реальність як вид буття. 3. Віртуальна реальність як вид небуття), що утворилися шляхом виокремлення 1, 2 та 3 граней багатогранника віртуальної реальності. Звісно, ми розуміємо, що частина великої роботи, яку необхідно продовжити. Метою нашого дослідження не є розкриття всіх граней, а у фокусуванні цілісності, яка дасть можливість із цих самих позицій подивитися на сучасну людину, тому наступний підрозділ (3.3) присвячений саме розгляду віртуальної реальності як компенсаційного механізму не вирішених життєвих проблем.

Зрозуміло, що будь-який схематизм консервує реальну ситуацію, тим паче в цьому контексті справу ми маємо з нелінійним способом мислення, який по своєму визначенню є таким, що не піддається структуризації. Що це за мислення?

Щодо можливого співвідношення віртуальної реальності та реальності, необхідно акцентувати увагу саме на нелінійному способі мислення, проте така взаємодія має інертність відносно цілісного бачення проблеми та вимагає синтетичного підходу з імперативним вектором до утворення єдності усіх процесів (який розглянуто було вище). Для вирішення поставленого завдання ми

знову звертаємося до дослідження В. Моїсєєва, який розкриває цю методологію, на наступному (другому) прикладі своєї універсальної теорії, у якому автор розглядає застосування структур синтезу, структур ментальної багатоманітності, пов'язуючи їх з феноменом розуміння.

Мова, звісно, піде про герменевтику – мистецтво тлумачення. Нагадаємо, що герменевтика – це філософський напрям, який утворився з теорії інтерпретації літературних текстів (Гадамер, Шлейєрмахер, Поль Рікьор, Вільгельм Дільтей). Сам процес інтерпретації, та, власне кажучи, самого розуміння рухається по так званому герменевтичному колу, перехід від часного до загального, та від загального до часного.

Загалом герменевтичне коло є одним з основних понять філософії герменевтики, розглядається як метафора, що характеризує та описує взаємообумовленість інтерпретації та розуміння. Це поняття уведено до філософського тезаурусу Ф. Шлейєрмахером: «... як ціле розуміється з окремого, а й окреме може бути зрозуміле тільки із цілого, має таку важливість для цього мистецтва й настільки незаперечно, що вже перші ж операції неможливо виконати без застосування його, та й величезне число герменевтичних правил більшою чи меншою мірою ґрунтується на ньому...»³¹⁹.

Є особливість, на яку звернув увагу Ф. Шлейєрмахер: сам процес розуміння як такий не може бути завершений, бо думка рухається по траєкторії, що розширює коло. Постійне повернення коливання від цілого до частини, та від частини до цілого, розширюючи розуміння частини, з одного боку, з іншого, не відкидаючи орієнтири цілого. Відбувається постійний процес взаємодії частини та цілого. Існують також й інші інтерпретації герменевтичного кола, хоча при більш детальному їх вивченні вони відповідають вищевикладеному матеріалу. В. Дільтей додав до герменевтичного кола філософську позицію автора, його психологічні властивості та особливості, додавши до них відповідні соціально-культурні умови створення того чи іншого твору. В. Дільтей був повністю переконаний, що суб'єкт, що пізнає себе через інших, але й інших він пізнає через себе.

Існують і підходи, які мали суттєві розбіжності в трактуванні герменевтичного кола Ф. Шлейєрмахером. М. Гайдеггер не

погоджується з невирішеністю герменевтичного кола та зведенням його до рангу порочного кола. Науковець підкреслював, що в цьому колі існує, міститься закладена можливість при певних умовах досягнення первісного. Г. Гадамер у більшості своїх роздумів відносно герменевтичного кола спирався на М. Гайдеггера, який здебільшого переорієнтував вектор пошуку: основна задача полягає не в тому, як вийти з герменевтичного кола, а в тому, як туди правильно потрапити.

Для нашого дослідження більш за все цікава саме діалектична інтерпретація герменевтичного кола³²⁰, у ситуації проведення аналогії з науковими методами дослідження – аналізом та синтезом, які, звісна річ, повинні тісно взаємодіяти між собою та доповнювати один одного, а підставою такої взаємодії виступає цілісність. Французький математик Ж. Адамар влучно підкреслює: «... усякий математичний доказ, яким би складним він не був, має мені представитися чимось єдиним; у мене немає відчуття, що я зрозумів його, до тих пір, поки я не відчув його як єдину, загальну ідею»³²¹. Зрозуміло, що в герменевтиці нас цікавить суттєва проблема, яка має назву – герменевтичне коло. Це коло, ця проблема відома з давніх часів та не втратила актуальності й досі. До констатації герменевтичного кола звертається В. Моїсєєв, який використовує її для збалансування своєї концепції. Стисло відтворимо його.

В. Моїсєєв зазначає, що проблема герменевтичного кола пов'язана зі складністю розуміння цілісного твору. Коли ми читаємо роман, літературний твір тощо, то структура цього тексту та його розуміння має логіку нелінійності. Основна особливість розуміння нелінійності полягає в певній нестійкості ситуації вибору, що має нелокальний характер дії.

Ще в 1981 році Роджер Волкотт Сперрі, професор психобіології, разом з Девідом Хьюбелом і Торстеном Візелом отримали Нобелівську премію за дослідження з фізіології та медицини за різні функціональні властивості правої й лівої півкулі мозку. Вищезазначені автори дійшли висновку, що в лівій півкулі відбуваються процеси, що забезпечують лінійне поступове мислення, натомість у правій кулі – нелінійне, цілісне мислення. Різні способи мислен-

ня мають свій інструментарій, лінійному притаманне планування, розрахунок натомість нелінійному – інтуїція³²², кураж тощо.

Повернімося до прикладу. Виникає цілком логічне питання: у чому проявляється ця нелінійність у художньому творі? Уся проблема полягає у взаємодії частини та цілого. Щоб зрозуміти текст загалом необхідно зрозуміти кожну окрему частину, а для того, щоб повністю зрозуміти окрему частину, треба уявляти весь текст загалом. Чим не порочне коло?!

Виходить, що неможливо увійти в цю систему, не знаючи заздалегідь її смислів, з одного боку, а з іншого – будучи в середині цієї системи смислів, ми не зможемо з неї вийти. В. Моїсеев метафорично уявляє цю систему смислів у вигляді змії, що кусає себе за хвіст. Ця проблема була давно відзначена в герменевтиці. Багато дослідників намагалися вирішити та розірвати це коло. Зазвичай у такій ситуації використовується такий метод рішення, який називається методом поступових наближень.

Подібний метод, як підкреслює В. Моїсеев, може застосовуватися не тільки в герменевтичному колі, але і в інших ситуаціях, коли виникає подібна циклічна взаємообумовленість різних елементів, різних складових загального цілого: де частини передбачають ціле, а ціле передбачає частини.

Особливість цього методу полягає в поступовому, а не абсолютному наближенні, розумінні тексту. Це здійснюється так: розглядається можливість досягнення часткового розуміння тексту, яка із часом прирощується, – відбувається перехід від одного часткового розуміння до іншого, більш безумовного. Для того щоб конкретніше проілюструвати ту структуру, яка виникає в нелінійному процесі мислення, пізнання тексту В. Моїсеев пропонує рисунок 2.

Розглянемо детальніше запропонований приклад В. Моїсеева. Автор пропонує зробити деякі роз'яснення: представлений літературний твір – це символічно зображена розкрита книга на рисунку. Далі В. Моїсеев пропонує виділити певні частини цієї книги: начало та кінець. Структурних елементів може бути скільки завгодно, у залежності від самого твору та підходу до їхніх утворень. У нашому дослідженні кількість частин, які можна утворити, не

має суттєвого значення. Увесь інтерес зосереджений на самій процедурі, демонструванні самого принципу, можливості розімкнути це герменевтичне коло. Що ж далі пропонує В. Моїсєєв?

Коли ми починаємо читати певний літературний твір і прочитали тільки початок, проте не знаємо про кінцівку (звісно, це не значить, що ми не розуміємо початок: завжди є момент незалежності, від усіх інших частин літературного твору) – саме так складається певне уявлення про загальну картину твору, яке полягає в тому, що формується перший фрагмент, – маленький острівцець смислу, без знання про його кінець. Далі ми починаємо читати кінцівку твору, і ті знання, що ми маємо про початок (наш смисловий острівцець), створює вже певний фон, на якому ми розміщуємо систему смислів кінця твору. У такому випадку сам кінець ми читаємо не зовсім незалежно від інших частин твору, зазначає В. Моїсєєв, ми починаємо розуміти кінець за умови зрозумілого начала. І, звісно, це буде зовсім інше розуміння, коли б ми просто узяли та прочитали кінець, не читаючи початок. Тому виходить, що, переходячи до кінця, ми починаємо формувати умовну систему смислів, а саме таку систему смислів, що виникає за умови іншої системи смислів, отриманих з початку. Виходить, що тільки початок ми зрозуміли відносно незалежно від усього іншого тексту, проте сам кінець ми вже зрозуміли за умови розуміння начала. Далі рухаємося по тій самій траєкторії, повертаємося до начала, читаємо його, але вже за умови знання кінця твору. Тому глибина пізнання начала буде значно більша від тієї, коли ми вперше прочитали його.

На нас буде впливати фон кінця твору й у певний момент часу ми починаємо глибше розуміти систему смислів твору. При продовженні цієї процедури в другий, третій, четвертий і т. д. рази (усе залежить від тексту, настільки він є багатомірним, нелінійним), читання кінця із знанням начала тощо, ми будемо поступово поглиблювати наше розуміння системи смислів твору, і з кожним разом звернення до різних його частин, вже з більшим фоном (відповідно начала та кінця), ми будемо все більше сприймати цю систему смислів цілісно й монолітно. Ми можемо знову й знову повертатися в різні частини твору, причому те знання, яке ми отримали на попередньому етапі, на кожному новому етапі буде утворювати

фон, який буде по-новому звучати. Кожного разу ми будемо знаходити щось нове в тому самому творі.

Цей приклад наочно демонструє, що в літературному творі є не тільки горизонтальне лінійне розуміння, що дозволяє рухатися ву напрямі збільшення кількості тексту (від начала до кінця), але є й інший напрям, рух у глибину розуміння тексту. В. Моїсєєв називає його рухом по вертикалі, рухом, що демонструє перетворення смислів за рахунок розміщення себе на фоні інших сенсів. Процес розуміння напряму пов'язаний і залежить від наповненості смислового фону, на якому звершується черговий акт розуміння. Відомо, що цей фон часто називають контекстом (поєднанням, зв'язком). Спиратися на контекст у розмові – це означає дотримуватися відповідного рівня абстракцій та використовувати відповідні поняття, задані в цьому семантичному полі, – в іншому випадку втратиться можливість розуміти співрозмовника.

Є ще одна особливість взаємодії фону контексту з подією: те, що раніше розглядалося як подія на фоні, на наступному етапі починає виступати як частина самого фону. Це призводить до того, що сам фон, контекст є постійно змінним, доповнюється після кожного нового прочитання частини художнього твору. Ми розуміємо, якщо змінюється фон (а від нього залежать події, оскільки вони накладаються на цей фон), то змінюються й самі події, які починають грати новими смисловими відтінками. Спираючись на цей приклад, ми можемо увійти вглиб твору, у його нелінійну структуру. Цей рух буде спрямований до повного узгодження смислових фрагментів, який завершиться тим, що на певному етапі ми не зможемо знаходити приріст нового смислу. Подальші читання в такому сенсі будуть позбавлені здорового глузду.

Досліднику В. Моїсєєву вдається продемонструвати цю нелінійну систему входження смислів з точки зору структури ментальної багатоманітності. Він пропонує здійснити таке: уявити, що кожна частина твору (у нашому випадку це початок та кінець) можуть виступати як багатомірні начала багатомірної сутності, які можуть проявляти себе різними сторонами.

Установлено, що один і той самий фрагмент тексту може означати різні смисли, які відтворюються різними їх прочитаннями,

у залежності від різних контекстів цього фрагменту. В. Моїсєєв доходить висновку, що кожна частина твору багатомірна, вона виступає як джерело синтезу, у якій можна вирізати ті чи інші сторони, аспекти цього синтезу. У прикладі вищезгаданого автора такими джерелами синтезу є синтези начала та синтези кінця. Уперше читаючи твір, ми намагаємося зрозуміти смисл твору на початку, не знаючи нічого іншого, не знаючи його кінця. Спочатку, перебуваючи в такій багатомірній системі смислів, ми «вирізаємо» на цьому етапі лише одну складову – складову, яку можна зрозуміти, не знаючи нічого іншого, не знаючи інших фрагментів тексту. В. Моїсєєв цю складову демонструє як перший аспект початку (наголошує на умови самого себе) за умови незалежності, у цьому випадку за відсутності кінця.

Наступний крок, зазначає В. Моїсєєв, здійснюємо, коли ми переходимо до розуміння другої частини твору – кінця. Розуміння кінця відбувається на основі зрозумілого начала. На цьому етапі ми формуємо нову систему смислів – кінець за умови початку, яке було сформульоване на першому етапі. Наступний крок: ми знову переходимо до початку, проте починаємо вже розуміти значення початку за умови кінця, з урахування того, як він був сформований на попередньому етапі. Потім знову переходимо до кінця за умови розуміння начала. Продемонструвавши циклічний рух від однієї частини до іншої, ми поступово набираємо все нові та нові аспекти цього твору.

Попередній етап виступає певною обмежувальною умовою, фоном, який накладається на наступний етап. Подібний рух може бути дуже довготривалим, доки нові аспекти не будуть додавати вже ніяких смислів. В. Моїсєєв наголошує, що це буде досягнуто тоді, коли кожний аспект проникне в середину інших аспектів, вони, так би мовити, увійдуть у визначення один одного, отримаємо начало за умови кінця, і кінець за умови начала: багатократно узгодженими один з одним і таким, що утворює в межах замкнутого цілісного сенс твору.

Учений зазначає: якщо загалом відображати структуру ментальної багатоманітності, то графічно це буде виглядати так (рис. 2):

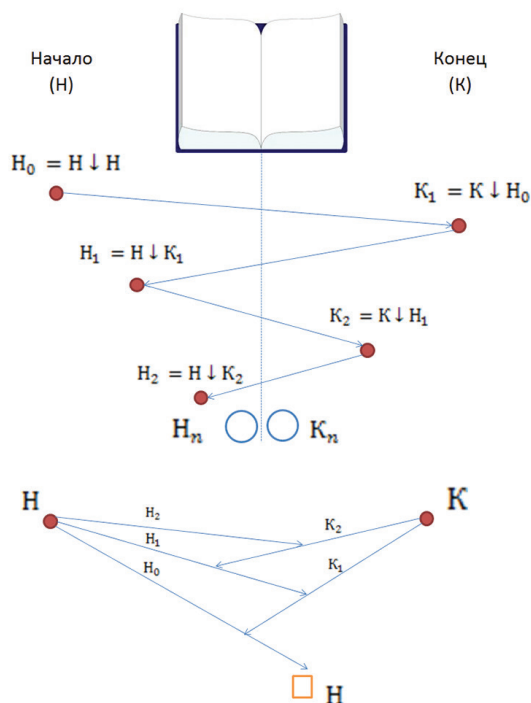

Рис. 2. Метод поступових наближень за В. І. Моїсєєвим

На рисунку 2 зображено два джерела синтезу – начало та кінець у множинності свої багатоманітних проявів. Спочатку відповідно до вищевикладеного матеріалу утворюється мода начала як незалежна складова цього сенсу (H_0). Потім ця стрілка стає обмежувальною умовою для наступного синтезу для моди кінця (K_1) потім стрілка, символізуючи аспект кінця, стає умовою для наступної моди (H_1). І так далі. Те, що було стрілкою, аспектом, стороною на попередньому етапі, виходить обмежувальним етапом на наступній стадії. Так, зазначає В. Моїсєєв, виникає досить цікавий випадок ментальної багатоманітності, де різні аспекти змінюють свої ролі: будучи аспектами модальності на попередніх етапах, вони стають обмежувальними початками на наступних етапах.

Запропонована модель твору й того, як читач із ним ознайомлюється, виступає в якості дешифратора методу поступового наближення, який дозволяє розімкнути герменевтичне (порочне?) коло. Такий хід думки приводить автора до висновку, що ті базові структури, які лежать в основі філософії всеєдності: синтез, обмежуючи умови, аспекти синтезу, процедура проєціювання й утворення процедури синтезу, виступають як деяка універсальна структура. Ця структура, методологія синтезу може по-різному себе проявляти в залежності від певних обставин. Із цих позицій філософія всеєдності може бути піднята до певного строгого, еталонного знання, яке В. Моїсєєв намагається визначити терміном «логіка всеєдності» та здійснити спробу зведення цього знання до основного концепту певної науки: «Логіка всеєдності – система близьких логіко-філософських ідей у «російській філософії всеєдності, що утворює єдину логіко-методологічну конструкцію, що регулярно й досить уніфіковано застосовується представниками російської філософії всеєдності для вирішення основних проблем цієї філософії»³²³.

Із цієї точки зору метод, що використовується в російській філософії всеєдності, – це є універсальний метод синтезу, який пропонує певну конкретну структуру, що використовують для вираження тих чи інших можливих синтезів різні філософи у своїх системах. Цю структуру В. Моїсєєв називає ментальною багатоманітністю філософії всеєдності.

Ми вважаємо, що проведене дослідження, результати якого зображений на вищерозглянутому рисунку 2, доречно продовжити наступним схематичним доповненням, яке демонструє смисли самих смислів. Тут ми беремо початок і кінець твору, і, поступово читаючи їх, ми все більше пов'язуємо ці утворені площини між собою. І такий процес буде продовжуватися до тих пір, доки ми не пов'яжемо всі можливі події комбінації елементи, тобто коли ці дві площини, якщо ми говоримо за графічне зображення, не перетвориться на єдину площину, яка є самототожною собі й не буде утворювати вже ніяких непередбачуваних фонів та додаткових смислів, що, звісно, буде можливе для розуміння її людиною.

Як зазначає В. Моїсєєв, російська філософія всеєдності передбачає, що світ – це велика кількість різноманітних початків,

це безліч джерел синтезу, які можуть утворювати різні аспекти (сторони). Відомо, що ці аспекти синтезів самі стають джерелами, генераторами нових синтезів. Ми можемо уявити складну ієрархічну структуру, на вершині якої знаходиться вище джерело синтезу – безкінцевогранний кристал світу. Наводячи цю метафору, В. Моїсєєв робить ще один важливий висновок, який ми в подальшому будемо використовувати в нашому дослідженні віртуальної реальності: чим більше певне начало обмежене, тим нижче воно знаходиться в ієрархії. Підтвердження цієї думки ми можемо побачити на рисунку 2.

Учений доходить висновку, що у світі дві межі – на вершині знаходиться найбагатше, найповніше буття, безкінечно багатомірне буття й безкінцево різноманітне, до якого ми підіймаємося, проте внизу знаходиться, так би мовити, 0 буття (більш детально цю властивість ми описуємо в підрозділі 4.3 в контексті негативної антропології В. Флюсера). Тому основна ідея нашої роботи простежується в метафоричному визначенні: погляд угору з опущеною головою...

Найголовнішим є те, що вся протилежність, суперечність буття лежить між цими межами. Урешті-решт ми розуміємо, що кожна частина потенційно, (віртуально) містить у собі ідею цілого, це певна голографічність, фрактальність. Голографічність – це та ситуація, коли ми намагаємося розділити ціле на певні частини, і кожна з них несе в собі всю інформацію про ціле. Як зазначає В. Моїсєєв, виникає така космічна голограма – кожний фрагмент містить всю повноту цілого (у потенційованому стані). Такі особливості додатково ускладнюють пошук Цілого (Єдиного), бо в згорнутому стані воно міститься на різних етапах ієрархічної структури, де легко сплутати згорнуте Ціле із самим Цілим.

Узагальнюючи наявні дослідження віртуальної реальності, автор отримав таку структуру різновекторних її пошуків: віртуальна реальність як один з видів реальності, віртуальна реальність як вид буття, віртуальна реальність як вид небуття.

Зазначено, що коли намагаємось уявити проекції Єдиного, треба не просто взяти будь-який її бік – необхідна певна система, структура вирізання проекцій із цілого. Розглянуто підхід логіко-філософської реконструкції концепту всеєдності В. Моїсєєва,

синтез (джерело синтезу), з обмеженням умови, самі аспекти (сторони) та саму процедуру узагальненого проєціювання, яку автор застосував при аналізі діалогу Платона «Парменід», ідея якого полягає в тому, щоб побудувати ці проєкції та розглянути їх одна за одною у відповідній єдності. Використання цього методу надало нам можливість поглибити уявлення щодо прихованої цілісної матриці можливих варіацій віртуальної реальності. Відповідно до цього методу кожне поняття розуміється як джерело різних його проєкцій, тому, розглядаючи ці проєкції, можна відтворити цілісну, повну картину. Подібний підхід до розуміння віртуальної реальності відкриває шлях до нетрадиційного розгляду проблем сучасної онтології та гносеології.

Установлено, що для можливого пізнання самої віртуальної реальності необхідно акцентувати увагу на нелінійному способі мислення, проте така взаємодія має інертність відносно цілісного бачення проблеми (утворення герменевтичного кола) та вимагає синтетичного підходу з імперативним вектором до утворення єдності всіх процесів. З'ясовано, що кожна частина потенційно (віртуально) містить у собі ідею цілого, це певна голографічність, фрактальність, тобто кожний фрагмент містить у собі всю повноту цілого (у потенційованому стані). Такі особливості додатково ускладнюють пошук Цілого (Єдиного), бо в згорнутому стані воно міститься на різних етапах ієрархічної структури, де легко сплутати згорнуте ціле із самим Цілим. Можливі результати такої неузгодженості розглянуто в наступному підрозділі.

3.3. Віртуальна реальність як компенсаторний механізм

У рамках постнекласичної картини світу виокремлюється новий філософський, парадигмальний підхід до дослідження віртуальної реальності – «віртуалістика», родоначальником якого є російський учений М. Носов.

Віртуалістика – це особлива філософська категорія, яка задається категоріальною опозицією «віртуальний-константний». Цей підхід дозволив розробити сучасні онтологічні та антропологічні концепції віртуальної реальності. Незважаючи на відносно невеликий

період досліджень, науковці присвячують віртуалістиці певну низку доробків: проблеми віртуалістики та культури (О. Анісімов, Ю. Мамчур, Ю. Мелков, О. Мігунов, М. Носов, Д. Целіков, О. Юхвид), теоретико-пізнавальні проблеми віртуалістики (П. Альошин, В. Бабенко, С. Борчиков, О. Генісаретський, Ф. Гіренок, Л. Гримак, С. Жаров, В. Жданова, О. Ковалевська, Є. Мамчур, М. Менський, М. Носов, М. Овчинніков, М. Проніна, В. Розін, В. Самохвалова, А. Севальніков, О. Смірнова, П. Солопов, Г. Юр'єв, Ю. Яценко), природничонаукові підстави віртуалістики (Л. Антипенко, О. Баксанський, О. Князева, О. Кучер, О. Печенкін, Ю. Сачков) тощо.

Застосування ідей поліонтичності відносно феномену віртуальної реальності є перспективним філософським напрямом. М. Носов³²⁴ зазначає, що віртуальна реальність незалежно від її природи, (як було показано в першому підрозділі третього розділу) володіє такими властивостями: породженість (віртуальна реальність продукується активністю іншої реальності); актуальність (віртуальна реальність активна тільки тут і зараз, доки активна породжувальна реальність); автономність (віртуальна реальність має свій час, свій простір і свої закони існування); інтерактивність (віртуальна реальність може взаємодіяти з іншими реальностями, навіть з породжувальною (константною). Із цих позицій віртуальна реальність займає місце вторинності, що породжується константною. Перераховані властивості, на що звернули увагу й інші дослідники, можна віднести не тільки до породженої віртуальної реальності, але й до породжуючої – психічної, суб'єктивної, що ускладнює розуміння віртуальної реальності.

Спробу формування загального визначення віртуальної реальності здійснив П. Солопов³²⁵. Він запропонував розглядати віртуальну реальність як віддзеркалення, що дало можливість співставити психологічну та комп'ютерну реальність.

Складність дослідження віртуальної реальності, на нашу думку, полягає в тому, що проведені дослідження віртуальності та реальності не дають бажаного результату. Для здійснення філософського дослідження необхідно розглядати цілісно це словосполучення, на що звернули також увагу В. Ісаєв, Т. Лугуценко, О. Грязнова тощо.

Дискурсивність словосполучення «віртуальна реальність» містить парадокс, який провокує ускладненість її розуміння, породжує безліч її модусів та інтерпретацій. Постмодерніська «смерть автора», «текстоцентризм» та плюралізм інтерпретацій визначили шлях від деконструкції тексту до деконструкції образу реальності. Виникає необхідність у концептуалізації та пошуку спільних начал віртуальної реальності в мистецтві, науці, комп'ютерних технологіях, релігійних віруваннях, у змінених, пограничних станах свідомості тощо. На сьогодні, як зазначає В. Саяпін³²⁶, замість необхідного діалектичного синтезу, домінує насильницький редукціонізм, що внеможливорює пошук єдиної реальності, прийнятої для всіх. Постає одне з ключових питань – з'ясування онтологічного статусу віртуальної реальності – як альтернативний світ співвідноситься з нашою реальністю, чи рівноправні вони?

У залежності від рішення, як наголошує М. Крапівницький, ми можемо сформулювати відношення та дати відповідь на таке питання: «Чим буде її подальше поширення – відходом від життя чи новою перспективою цього життя?»³²⁷. Проаналізуємо наявні підходи в сучасній науковій літературі.

Традиційно віртуальну реальність (як іншу реальність) отожднюють з відходом від реального життя. Основні причини, що провокують «переселення», пояснюються спрацьовуванням захисних механізмів, які допомагають людині відійти від неприємностей, проблем, стресів, непорозумінь, конфліктів, а також сірої одноманітної повсякденності, якими переповнене реальне життя людини. Виходить, що безпомічність, утеча від дійсності, неадаптованість до соціальних умов, напружена робота та криза само-рефлексії провокує індивіда до побудови «повітряних замків», які ідеально вписуються у створений віртуальний простір.

Такий світогляд та стиль життя ствердився в напрямі ескапізм (від англ. *escape* – утікати, урятуватися), який став особливо популярним в епоху постмодернізму та отримав друге дихання з появою саме віртуальної реальності. За великим рахунком будь-яка діяльність людини може стати способом ескапізму (від хобі до наркоманії), якщо вона спрацьовує як компенсаторний механізм невіршених життєвих проблем. Умовно, у залежності від виду

діяльності, можна виокремити активний (спорт, кар'єра, мистецтво тощо) та пасивний (перегляд фільмів, алкоголь, наркотики тощо) ескапізм. Також зустрічаються випадки фізичного відходу від життя. Набирає популярності дауншифтинг (особливо поширюється в мегаполісах) – життєва позиція (філософія), яка пропагує «життя заради себе», «життя заради самого життя», «відмова від чужих цілей» та нав'язаних суспільних стереотипів: збільшення матеріального статку, кар'єрного росту, логіки консьюмеристського суспільства. Інакше кажучи, відбувається відмова, несприйняття, утеча від (квазі)цінностей сучасної цивілізації.

Приклади втечі від реальності часто зустрічаються в літературі (Ле Клезіо «Пустеля», Ж. Гюісманс «Навпаки», Р. Роллан «Кола Брюньон», П. Зюскінда «Парфюмер», А. Мачен «The Hill of Dreams» тощо) та кінофільмах («Нахаби», режисер Лаурі Нурксе (Фінляндія, 2010), «Таємничий ліс», режисер М. Найт Шьямалан (США, 2004), «Пляж», режисер Д. Бойл (США, Великобританія, 2000), «Дзеркальна маска», режисер Д. Маккіна (Великобританія, 2005)).

Чим більше будуть розвиватися сучасні тенденції ескапізму, тим більш розшарованим та ізольованим стає суспільство. Н. Пезешкіан [240] наголошує на певних видах утечі від реальності з наступною заміною ієрархії цінностей: «утеча в тіло», що спрямована на вдосконалення фізичного чи психічного стану людини (зовнішність, якість відпочину, параноя здоров'я тощо), «утеча в роботу» – з надмірним працелюбством, яка перетікає в психологічну працезалежність, працеголізм, «утеча в контакти чи самотність», – цей спосіб утечі зводиться до спілкування як задоволення потреб або, навпаки, – оминання його, «утеча у фантазію» – це втеча в умовно комфортні умови, світ ілюзій.

Також можна назвати однією з формою ескапізму кідалт (дорослі діти) – доросла людина, яка зберігає свої дитячі захоплення («синдром Пітера Пена», Puer aeternus (лат. «вічний хлопчик», юнганський архетип) тощо). Це є м'яка поверхова форма входу у світ ілюзій, дитячих мрій, у якомусь розумінні інфантилізм, що діє як запобіжний механізм зняття стресу та здійснює вкрай необхідну психологічну розрядку людини.

Хотілося б звернути особливу увагу на те, що створення віртуальної реальності, онлайн-ігор (особливо рольових), онлайн спілкування, онлайн знайомств, відкривають великий масив способів «утечі» сучасної людини від реального життя.

Історичне прагнення людини до подолання свого екзистенційного обмеження проектується з реального буття у віртуальне, де можлива елімінація трансперсональних екзистенціальних страхів (див. книгу Ю. Щербатих «Позбавитись страху: практичний посібник з подолання страхів»³²⁸ та інші³²⁹) людини: страхами перед часом (страх майбутнього, страх смерті), страхами перед простором (страх перед замкненим чи відкритим простором, страх темряви), страхом перед життям (страх незрозумілого, страх таємничого, страх перед безсенсністю життя), страхом перед собою (страхом втрати контролю, страхом з'їхати з глузду).

Новостворена віртуальна реальність, як бачимо, – це не тільки відхід від наявних проблем, але й спроба втечі від самої смерті. Чому це стає можливим? Який механізм цих процесів? Для пошуку відповідей на поставлені питання, хоча б у більш загальному розумінні, доцільно зіставити віртуальну реальність та «реальну реальність» (константну реальність, яка існує постійно, а не актуально) крізь призму темпоральності, тобто з'ясувати розбіжності між віртуальною та константною темпоральністю. У цьому ракурсі доцільно звернутися до роботи М. Крапицького «Віртуальність і темпоральність»³³⁰.

Незважаючи на те, що віртуальна та константна темпоральності мають континуальний характер, зазначає автор, але в співвідношенні між собою віртуальна темпоральність стає дискретною та оборотною. Причому оборотною вона стає за умови виходу віртуальної темпоральності в константну. Якщо ця умова виходу не виконується, то віртуальна темпоральність залишається незворотною та має континуальний характер, як і константна темпоральність. «Досягнення континуальності віртуальної темпоральності можливо тільки за умови відмови від константної темпоральності. У цьому випадку людина починає усвідомлювати віртуальну темпоральність як вихідну, проте при цьому для неї втрачають сенс екзистенційні характеристики константної

темпоральності: минущість, невідворотність, смертність, трагізм життя. За наявності або відсутності цих характеристик людина може судити про ступінь своєї відірваності від константної реальності»³³¹. Якщо людина цілком утрачає зв'язок з константною реальністю й розглядає віртуальну як вихідну, то вона припиняє існувати, гине. Описаний механізм пояснює нам усі складності (у більшості випадків неможливість) виходу, наприклад, наркомана, алкоголіка, геймера з віртуальної темпоральності в константну реальність. Також утеча від проблем життєвих в інший простір (іншу реальність), як не парадоксально звучить, у більшості випадків не позбавляє, а навпаки ускладнює ситуацію появою нових, більш складних проблем, які проєктуються, переносяться разом із втікачем, але в іншому перетвореному вигляді. Напевно, вищезгаданий фільм «Пляж» яскраве цьому підтвердження, де головний герой, позбавившись одних проблем, набуває нових.

Священик Євген Лаленков³³² наголошує на тому, що віртуальна реальність – усе ж таки штучно створений світ, тобто як будь-яка технологія є морально-нейтральним інструментом. Не треба забувати, що цей простір (інструмент) наповнюється самою ж людиною (з використанням відомих соціальних, політичних, економічних, культурних технологій). Для чого ми її використовуємо, який культурний, духовний сенс³³³ ми в нього (простір) вкладаємо, яка кінцева наша мета?

Християнське розуміння віртуальної реальності, з одного боку, як зазначає священик О. Джонатан Тобіас у статті «Немає життя в онлайні. Православ'я і віртуальний світ»³³⁴, завдяки її схожості з іншими формами фантазії («утеча у фантазію») діють як образи, що провокують пристрасті (похоті, гніву, жадібності тощо), яких необхідно уникати, щоб не втратити зв'язок з Богом: «Коли праве око твоє спокушає тебе, вирви його й кинь від себе: бо краще тобі, щоб загинув один із твоїх членів, а не все тіло твоє було б кинуто в пекло (Мф.5:29)», з іншого, може сприяти розвитку релігійних ідей людини (у мережу Інтернет викладено тисячі книг, аудіота відеопродукції, створені сервери Православної та Католицької церкви, ведуться обговорення сучасних релігійних проблем в онлайн-конференціях, чатах, форумах тощо). Головна проблема

полягає в тому, що у відриві від релігійних догматів, віртуальна реальність стимулює «аутичні й нарцисистичні амбіції»³³⁵ (О. Ніколаєва) та провокує «контртеологічну революцію» (Р. Барт), яка спрямовує (наближує) людину не до Бога, а до його можливостей. Взаємодія віртуальної та релігійної реальності, звісно, вимагає окремого дослідження в контексті поставленої проблеми.

Прояви ескапізму, як прихований імператив, як лакмусовий папір суспільства, мають амбівалентний вплив на людину, інколи втеча порівнюється з наркотичним дурманом, а інколи – розглядається як розвиток духовності, культури (наприклад, чернецтво як форма спасіння). Усе залежить від напрямку: від чого втікаємо та для чого ми це робимо, яка різниця між, наприклад, панестетизмом та арте-скепізмом? У наш час головним стає «втікати», а напрям цього руху (чи «в мистецтво», чи «від мистецтва») стає другорядним та втрачає цінність і своє значення. Постає цілком слушне питання: чому людина не відчуває різниці, та який варіант здебільшого домінує? Напевно, той, який простіше, той, який нав'яже сама ж цивілізація (квазікультура) для втечі від самої себе (цивілізації).

Коли розглядаємо віртуальну реальність як розвиток духовності та нових можливостей, то в цьому випадку ми підходимо до розширення меж життя, а не втечі від нього. Справедливо зауважує Д. Репкін³³⁶, що віртуальні світи можуть збагатитися завдяки збереження деякої частки спільної з реальним світом, саме це забезпечить розширення можливостей нашої реальності, а не заміщення її іншою. (Підтвердження цьому ми побачили при порівнянні віртуальної та константної темпоральності). Підтвердження такої позиції знаходимо в праці О. Гужви «Симфонія як зустріч свідомостей»: «Сучасний світ будується на нових екзистенціальних принципах: тілесний космос поступився своєю першістю ейдичному космосу (поняття вводить О. Лосев), свідомість швидко опанувало можливість занурення в уявний світ, віртуальний світ, і буття в ньому в цей час сприймається не як протистояння світу реалій, а як його додаток до принципу знаходження поруч... Уявний світ є ніби продовженням усіх законів для людини подій та обставин і часто є порятунком від буденності життя, тих його незрозумілих явищ, що сприймаються у відповідності з філософією екзистенціалізму як абсурд»³³⁷.

Віртуальна реальність може сприйматися як розширення об'єктивної реальності, її доповнення (а не винятком). І. Чайка³³⁸ називає це процесом віртуалізації реальності (підходимо до другої частини поставленої проблеми).

У наш час віртуальна реальність розуміється не тільки як сучасний аспект комп'ютеризації, але й використовується як інструментарій (Д. Іванов³³⁹) у дослідженні економічних, політичних, культурних феноменів, що дає можливість проникнути в більш тонкі та приховані процеси нашого буття. Проникнути туди, де людина не в змозі без відповідного технічного оснащення побачити процеси, які там відбуваються. Тому в цьому аспекті віртуальна реальність надає можливість репрезентувати процеси, що виходять за межі людських можливостей, немовби відсуюючи межі метафізичної проблематики.

Теоретична обґрунтованість такої інтерпретації віртуальної реальності, як зазначає М. Пронін, покладається на плечі віртуалістики як парадигмального підходу, що ґрунтується на ідеях поліонтизму та поліонтологічності будь-якої реальності³⁴⁰. Поліонтизм віртуалістики передбачає актуалізацію безлічі онтологічно рівноправних віртуальних реальностей (багатозначна логіка). В. Кутирєв³⁴¹ чітко викриває ці процеси: відбувається актуалізація реальностей, тому цей світ «не змінюється, а винаходиться», де все, окрім інформації, є ілюзією, навіть наш макровсесвіт, який утратив адекватність та перестав бути нашим будинком. Цю особливість наочно використовує О. Пец³⁴² для опису комплексної діяльності людини у віртуальному цифровому середовищі. Задля наочного, експериментального вивчення цього явища була розроблена в середовищі Lab VIEW 8.0 фізико-технічна лабораторія (докладніше в його статті «Поліонтизм як характеристика діяльності в цифрових електронних середовищах»). Усі віртуальні реальності є рівноістинні та рівнореальні. Разом з тим автор наголошує на особливих «відносинах» між цими реальностями, ієрархії їхніх рівнів (константна реальність та реальності з N-порядком).

Проблемне поле віртуальної реальності є багатограним, актуальним та перспективним напрямом наукових пошуків, що привертає увагу сучасних дослідників з різних країн світу, хоча

таку точку зору поділяють не всі науковці. Словенський філософ і культуролог Славој Жижек уважає, що тема віртуальної реальності є достатньо убогою ідеєю, яка просто зводиться до штучного цифрового відображення нашого досвіду реальності, а більш перспективною та цікавою, на його думку, є інша постановка: не віртуальна реальність, а реальність віртуального. Такі роздуми є небезпідставними³⁴³. Для з'ясування цих обставин у якості відправної точки С. Жижек³⁴⁴ рекомендує взяти лаканівську тріаду (Кільця Борромео): (уявне, символічне та Реальне) та розкласти їх на більш прості складові: уявну віртуальність, символічну віртуальність та реальну віртуальність.

Уявна віртуальність (перший рівень). Коли ми спілкуємося з іншою людиною, то абстрагуємося від цілого її образу, а точніше від деяких ознак, які засмучують нас, та ми не бажаємо їх пускати в нашу голову, хоча є різні психологічні практики, що діють від зворотного. Такі практики дозволять особистості стати впевненіше, перебороти страх по відношенню до іншої людини (керівника, колеги тощо), наприклад, коли уявити таку людину в нічній піжамі.

Дослідник С. Жижек наочно показує, що коли ми спілкуємось, то справу маємо не з дійсною людиною, а з її віртуальним образом. Виходить, що коли ми спілкуємось з реальними людьми, то поводимо себе так, немовби перед нами присутня не вся людина загалом, а лише її віртуальний образ, але в цьому образі є реальність, тому що він структурує наше спілкування.

Другий рівень – символічна віртуальність, зазначає С. Жижек, складніше утворення. Це досвід авторитету, який автор називає авторитетом батька: для того щоб він був (батько) діючим, він повинен бути віртуальним, тобто віртуальний образ батька латентно діятиме та обов'язково впливатиме на ухвалені рішення, на відміну від реального, прямого, жорсткого його наполягання, яке, звісна річ, матиме супротив. С. Жижек робить висновок: авторитет актуальний тільки тоді, коли він віртуальний, бо в іншому випадку людина втрачає свободу власних дій та стає маріонеткою.

Наступний рівень – це реальна віртуальність. С. Жижек у цьому випадку знову повертається до лаканівської тріади (яка має особливу властивість – голографічну характеристику – уся

тріада відбивається в кожній її складовій), для того щоб зрозуміти реальне, він розглядає уявне реальне, символічне реальне та реальне Реальне:

а) уявне реальне – це сильні травматичні образи (катастрофи, аварії, монстри тощо);

б) символічне реальне – по суті, це оксюморон: реальне тому, що протидіє символізації (по Лакану); символічне, те, що в буквальному сенсі неможливо зрозуміти – це наукові формули, науковий дискурс, квантова фізика. Автор наголошує: «Очевидно, що це символічне, усі ці формули, вами означувані, вони функціонують, – це функціональна машина, але безглузда: ми не можемо витягти ніякого сенсу із цієї машини, у нас немає можливості співвіднести це з нашим досвідом. Ось чому ми так відчайдушно намагаємося зробити це, придумати метафори, щоб уявити квантовий Всесвіт, проте це неможливо зробити»³⁴⁵.

в) реальне Реальне – це не просто реальне (перша реальність – уявна реальність, травматичний образ), це серцевина реального, що має 2 рівні:

◆ перший рівень, близький до символічного порядку, – це тіньова віртуальна реальність афектів, які повинні супроводжувати офіційний дискурс;

◆ другий рівень, рівень віртуальної текстури (речі, які ми не знаємо, що їх знаємо (у психоаналізі безсвідомі фантазії, забобони): віртуальна реальність, яка зображена нарративною реальністю.

Водночас, зазначає С. Жижек, як це не парадоксально, реальне Реальне є найвіртуальнішим реальним, і дає цьому пояснення, наводячи приклад атракторів у фізиці: підкидати шматочки заліза над магнітним полем та спостерігати, як вони розсіюються по визначеній формі. Ця форма, як говорить автор, не існує сама по собі, у чому саме ця ідея віртуального реального. «Це форма, вона реальна в цій області, але вона не існує сама по собі, вона просто абстрактна форма, яка структурує розташування актуально існуючих елементів навколо неї»³⁴⁶.

Поставлена С. Жижеком проблема реальності віртуального дає можливість розглянути ширше проблему віртуальності, не зводячи її тільки до цифрового зображення, що набула

популярності в наукових колах. Ф. Гіренок³⁴⁷ вважає за доцільне взагалі розмежувати віртуальність та сучасні комп'ютерні технології й ототожнити з культурою взагалі, тобто як нові культурні технології (Р. Нуруллін). У широкому культурному контексті віртуальну реальність розглядали П. Браславський, Б. Булі, П. Леві, Р. Холетон, К. Чешер тощо.

Подібні за напрямом судження (подолання традиційного обмеження віртуальної реальності виключно внутрішньокомп'ютерними технологіями) ми також зустрічаємо в Г. Смоляна, Г. Зараківського, В. Розіна, О. Войскунського³⁴⁸. Автори наголошують на тому, що людина й раніше мала можливість достатньо легко потрапити у світ віртуальної реальності шляхом споглядання картини, перегляду фільму чи читання книги (про що ми говорили в першому підрозділі третього розділу). У перерахованих випадках, на думку дослідників, активність людини була обмежена позицією споглядача. Подолання таких обмежень і спричинило появу нових інформаційних технологій – віртуальної реальності.

Більш докладні дослідження в цьому напрямі зробив М. Карпицький у своїй роботі «Онтологія віртуальної реальності»³⁴⁹. Він засвідчив, що окремі прояви віртуальної реальності увійшли в наше життя набагато раніше. Наприклад, дзеркало, але не як картинне відображення людини без участі її волі, а як усвідомлена вольова енергія (grimasi, рухи тощо), тільки в такому випадку ми маємо можливість говорити про дзеркальну реальність, як про віртуальну.

Наприклад, телефон є звуковою віртуальною реальністю, а комп'ютерний світ – це є, на думку вченого, лише прогресивне її вдосконалення. За певних умов також і телебачення може бути віртуальною реальністю. Тут, як зазначає автор, не йдеться про звичайне відтворювання образу людини, на яке вона не має можливості впливати, хоча теоретично майбутня гра актора та утворений телевізійний образ могли б бути віртуальними, наголошує М. Карпицький, але через те, що вони значно розтягнуті в часі, їх такими не вважають. Єдиним варіантом, коли телебачення може вважатися віртуальною реальністю, на думку автора, – це спілкування людей наживо, що, до речі, стає традиційною практикою багатьох сучасних програм.

Також свідомі дії людини у власних сновидіннях, зазначає М. Карпицький, може також слугувати в якості різновиду віртуальної реальності: «Оскільки кожна річ, у якій людина може образно відбиватися, містить усередині себе гілетичний меон, також і сама людина містить у собі внутрішній гілетичний меон. Утілення самого себе у своєму внутрішньому гілетичному меоні породжує дійсність сновидіння»³⁵⁰. Водночас існують і розбіжності: сновидіння реальність символічна (з образу та прообразу), а віртуальна – алегорична (вираження людини через інше). Ця розбіжність демонструє більшу реалістичність сновидіння, ніж віртуальну реальність, бо віртуальний образ людини відрізняється від неї самої на відміну від сновидінь. У майбутньому ситуація може змінитися, коли віртуальна реальність подолає власну обмеженість, яка обумовлюється заданою комп'ютерною програмою, з установленими правилами та зіллється з тілесною реальністю. До цього переліку М. Карпицький відносить також і літературу, бо тільки вона з усіх видів мистецтв не вимагає речей для свого втілення: «Хоча літературні образи відтворюються за допомогою літер, але формуються вони самою людиною-читачем... Література ж не є образна дійсність книг, на відміну від живопису, що має реальне образне втілення в полотнах, від музики, образна дійсність якої міститься у звуці, від архітектури, носієм образного втілення якої є будівлі й т. п.»³⁵¹.

Далі автор продовжує: «Інакше кажучи, якщо інше мистецтво слугує втіленням творчої енергії особистості в речах, а точніше – у гілетичному меоні всередині конкретної речі, то література припускає втілення творчої енергії письменника в гілетичному меоні безвідносно до якої-небудь речі. У силу цього літературні образи можуть набувати свого чуттєвого характеру (наприклад, при екранізації), а можуть залишатися виключно в уяві людини, носячи свій нечуттєвий, безтілесний характер, хоча вони й продовжують залишатися образами чуттєвими. Є та ж сама різниця, як і в порівнянні віртуальної реальності та сновидінь, – віртуальна реальність принципово алегорична, у той час як простір людських фантазій завжди символічний.

Роботи М. Карпицького заслуговують на особливу увагу в дослідженні імпліцитної віртуальної реальності, тим паче, напевно,

доцільно всі можливі прояви віртуальної реальності поділити на ті, які виникають унаслідок різних технічних заходів (дзеркало, телефон, телебачення тощо) та тих, які виникають природно, наприклад, сновидіння або віддзеркалення людини у воді.

Існують також і протилежні погляди, які внеможливлюють подібне імпліцитне розуміння віртуальної реальності без висококомп'ютерних технологій (В. Бабенко, У. Брікен, С. Дацюк, Т. Карачева, О. Ковалевська, М. Крюгер, Дж. Ланье, Є. Прилукова, А. Фоменко, Д. Шапіро). А. Фоменко³⁵² вважає, що проблему віртуальної реальності можна розглядати лише в контексті філософії техніки, а всілякі прояви її в інших реаліях називає метафорою (сон, біла гарячка, північне сяйво тощо). Автор наголошує на тому, що шукати у внутрішньому світі (психічному чи навіть духовному) людини безперспективно, – віртуальна реальність не існує як частина природної чи соціальної реальності.

У трьох загальновідомих реальностях автор не знаходить віртуальну реальність та вважає єдиною реальністю, де вона існує, – (четверту) технічну реальність, яка має такі особливості, що зникають при відключенні комп'ютера від живлення: іммерсійність (можливості занурення в комп'ютерне середовище) та інтерактивність (особливий принцип побудови системи, де мета досягається інформаційним обміном її елементів). Це є безапеляційним аргументом, який свідчить про те, що без техніки віртуальна реальність не існує. А. Фоменко робить передбачуваний висновок, що віртуальна реальність є частиною технічної реальності, тобто співвідноситься як частина та ціле.

Дослідник А. Фоменко, розглядаючи філософську інтерпретацію віртуальної реальності, не погоджується з її трактуванням як ілюзії та ілюзорного світу, на відміну від інженерного її розуміння. У цьому аспекті спостерігаємо збіг з поглядами С. Жижека (реальність віртуального). Віртуальна реальність – це, перш за все, реальність, наголошує А. Фоменко, яка фіксується людиною чи приладом (тривимірна графіка, об'ємний звук тощо) та називає все це матеріальним проявом віртуальної реальності.

У буквальному розумінні, така логіка та хід думки вписується в логіку здорового глузду. У наших роздумах віртуальна реальність

постає як інструментарій цих процесів, що допомагає проникнути в підвалини людського буття, надає можливість розширити межі світосприйняття, зрозуміти більше, наприклад, у фізиці можливість побачити атом, а не інтуїтивно його уявляти, спираючись на атомарну концепцію Лейкіппа та Демокрита.

Техніка полегшила нам життя, але вона перетворила світ на матрицю, у якій важко жити сучасній людині: технічна реальність пригнічує нас. Цю небезпеку технічного детермінізму, відчуження людини від людини, від природи свого часу зумів передбачити французький мислитель епохи Просвітництва Ж.-Ж. Руссо. У подальшому його ідеї в цьому напрямі продовжили Гегель, Фойєрбах, Маркс, екзистенціалісти тощо. Виникають заклики повернення людини до природної реальності, «повернення до джерел», «назад до природи». Ці заклики залишаються актуальними й у наш час, але, як зазначає А. Фоменко, цей момент давно втрачено, ми всією душею прагнемо до природного існування, до злиття людини та природи, до природної реальності (на роботі, удома, на відпочину, у дизайні, у рекламі тощо), але в той самий час ми не бажаємо втрачати технічні новації та виходити з ненависної нам технічної реальності й тих зручностей, які увійшли в кров та плоть людську, без яких вона (людина) не усвідомлює свого існування. З таким формулюванням ми не повністю погоджуємося, можливо, потрібний момент людство втратило, проте «повернення до природи» в розумінні Ж.-Ж. Руссо, – це не заклик до повернення первісної людини, – ідеал Руссо в майбутньому, а, передусім, у заклику до відродження деяких аспектів минулого буття, природного стану людини.

Це «відродження» реалізувалось через постмодерністське, «вивернуте» повернення до природи через систему «людина-техніка», складові якої існують не самі по собі, а лише в тісній взаємодії, що позитивно посприяло створення більш вільної, незалежної віртуальної реальності як альтернативного «людино-машинного» континууму.

Проведений аналіз дає можливість зробити певні узагальнення.

Зазначено, що психоз щодо матеріальних цінностей, «замішаних» на механізмах квазіестетичної імперативності через

обмеженість ресурсів став на межі власної неспроможності, абсурдності та прийдешньої руйнації вінця цивілізаційних цінностей. Сучасні комп'ютерні технології в руслі пролонгації ідей постмодернізму утворили нове альтернативне місце дислокації свідомості сучасної людини, яке претендує на елімінацію будь-яких обмежень. Історичне прагнення людини до подолання свого екзистенційного обмеження проеціюється з реального буття у віртуальне, де стає можлива елімінація трансперсональних екзистенціальних страхів.

З'ясовано, що традиційно віртуальну реальність (як іншу реальність) ототожнюють з відходом від реального життя. Основні причини, що провокують «переселення» пояснюються спрацюванням захисних механізмів, які допомагають людині відійти від неприємностей, проблем, стресів, непорозумінь, конфліктів, а також сірої одноманітної повсякденності. Безпомічність, утеча від дійсності, неадаптованість до соціальних умов, напружена робота та криза саморефлексії провокує індивіда до побудови «повітряних замків», які ідеально вписуються у створений віртуальний простір. Установлено, що такий світогляд та стиль життя ствердився в напрямі ескапізму, який став особливо популярним в епоху постмодернізму й отримав друге дихання з появою саме віртуальної реальності. Наголошено на тому, що, чим більше будуть розвиватися сучасні тенденції ескапізму, тим більше розшарованим та ізольованим буде ставати суспільство.

Дискурсивність словосполучення «віртуальна реальність» містить парадокс, який провокує ускладненість її розуміння, породжує безліч її модусів та інтерпретацій. Постмодерністська «смерть автора», «текстоцентризм» та плюралізм інтерпретацій намітили шлях від деконструкції тексту до деконструкції образу реальності, відкривши перехід від класичного розуміння унікальної реальності до множинності світів. Виникає необхідність у концептуалізації та пошуку спільних начал віртуальної реальності у мистецтві, науці, комп'ютерних технологіях, релігійних віруваннях, у змінених, пограничних станах свідомості тощо.

При аналізі наявних підходів з'ясування онтологічного статусу віртуальної реальності встановлено її амбівалентний вплив на

людину: вона може слугувати як утечею від життя, так і розширенням меж останнього.

Установлено, що прояви ескапізму як прихованого імперативу, як лакмусового паперу суспільства мають неоднозначну дію на людину: інколи втеча порівнюється з наркотичним дурманом, а інколи – розглядається як розвиток духовності, культури (наприклад, чернецтво як форма спасіння).

У проведеному дослідженні зроблена спроба розмежувати такі відмінності крізь призму віртуальної та константної темпоральності. Установлено, що незважаючи на те, що віртуальна та константна темпоральності мають континуальний характер, у співвідношенні між собою віртуальна темпоральність стає дискретною й оборотною. Причому оборотною вона стає за умови виходу віртуальної темпоральності в константну. Якщо ця умова виходу не виконується, то віртуальна темпоральність залишається незворотною та має континуальний характер, як і константна темпоральність. Наголошено, що коли людина повністю втрачає зв'язок з константною реальністю і розглядає віртуальну як вихідну, то вона припиняє існувати, гине. Описаний механізм пояснює всі складності (у більшості випадків неможливість) виходу, наприклад, наркомана, алкоголіка, геймера з віртуальної темпоральності в константну реальність. Наголошено, що втеча від проблем життєвих в інший простір у більшості випадків не позбавляє, а, навпаки, ускладнює ситуацію появою нових, більш складних проблем, які проєктуються, переносяться разом з утікачем, але в іншому перетвореному вигляді.

Підкреслено, що віртуальна реальність – це світ, штучно створений за допомогою техніки, існування якого підтримується технікою, а значить, як і будь-яка техніка чи технологія, є морально нейтральними. Цей простір наповнюється змістами самою ж людиною (з використанням соціальних, політичних, економічних, культурних технологій), що й обумовило можливість антропологічного повороту в розумінні віртуальної реальності, про що буде йти мова в наступному підрозділі нашого дослідження.

3.4. Віртуальна реальність в умовах антропологічного повороту

Лавиноподібні процеси технічного розвитку обумовили появу та широке впровадження комп'ютерних технологій в усі аспекти життя людини, що спричинило виникнення нового феномену – віртуальної реальності, який зі свого боку посприяв кардинальному переформатуванню нашої цивілізації загалом і кожної людини зокрема.

Віртуалізація містить у собі деяку трансформацію, яка «виробляє» нові реальності. Її логіка вимагає, щоб нереальне було звернене у фактичне, дійсне, реальне, що вже саме по собі відображає й суперечливість визначення віртуального: з одного боку – це щось нереальне, з іншого – дійсне, фактичне. Це простір, де химерні образи стають частиною повсякденного життя: тут змішуються повсякденне і віртуальне, а за її рухомими межами залишається світ «чистої» віртуальності, з одного боку, і «чистої» повсякденності, з іншого. Віртуальна реальність – це культурне втілення, актуалізація віртуального.

Поняття «віртуальна реальність» уводиться для полегшення орієнтації людини серед різних реальностей. І якщо раніше світ описувався тільки в рамках дихотомії «суб'єктивна-об'єктивна реальність», то тепер цього виявляється недостатньо для розгляду деяких явищ, серед яких комп'ютерні віртуальні реальності, змінені стани свідомості тощо, тобто стани, пов'язані із проривом у незвичне, викликані, з одного боку, інтенціональною установкою, а з іншого – матеріальними чинниками, чи то технічні засоби, чи то психотропні стимулятори, психотехніки. Як бачимо, введення поняття «віртуальна реальність» у цю систему збільшує її гнучкість.

Наявні інтерпретації поняття віртуальної реальності в сучасній науковій літературі здебільше зводяться до її розуміння у двох аспектах, а саме в широкому та у вузькому значенні, і завданням цього параграфа буде їх докладний розгляд.

У широкому значенні віртуальна реальність розглядається як зміна стану свідомості людини, причому без використання комп'ютерної техніки. Це сновидіння, наркотичне, алкогольне

сп'яніння, шизофренія, а також медитація, моделює мислення (Ю. Осіпов), релігійний транс тощо. Наприклад В. Руднев³⁵³, розглядаючи можливі варіації поняття віртуальної реальності (у її широкому розумінні), зазначає, що симптоми зміненого стану свідомості можуть виникати також і в пілотів, підводників, тобто в усіх, хто якимось обмежений у просторі. З позиції метафізичного лібертаріанізму це відбувається тому, що людина, по суті своїй є вільною, а значить, має можливість робити вибір незалежно від певних обставин, тобто дії людини не цілком залежать від процесів, що відбуваються, і в цьому випадку спрацьовують компенсаторні механізми, які надають їй можливість хоча б віртуально розширити вимушене просторове обмеження. Ми бачимо, що, так би мовити, головною дійовою «особою» тут є психіка людини (як властивість високоорганізованої матерії).

Занурімося в давнє минуле, а саме в часи формування і початку еволюції людини... Відомо, що будь-які організми з домінацією орієнтування на інформаційний обмін з навколишнім середовищем значно успішніше й швидше адаптувалися до середовища та поширювалися по екологічних нішах. Це пояснюється тим, що в них еволюційно сформувалася нова структура, яка відповідала лише за прийом і переробку інформації, яка надходить. Уже потім з'являються нервові клітини, а потім і сама нервова система. Її вдосконалення й розвиток посприяли розвитку психіки, що, у свою чергу, призвело до появи свідомості. Далі в процесі еволюційного розвитку психіки виникло сприйняття. І ось уже саме із цього моменту можна говорити про моделювання навколишньої дійсності як про створення психікою цілісних образів.

Здатність психіки відображати навколишнє середовище в цілісному образі хоча і є важливою якістю високорозвинених організмів (образ – це суб'єктивна представленість предметів навколишнього світу), але все ж таки не головною. Головною ж метою та основним напрямом еволюції психіки є прогнозування майбутніх подій, яке здійснюється завдяки моделюванню, а не простому копіюванню, адже психіка є базою для формування наступного рівня організації Універсуму – соціального. У контексті представленої праці нас цікавить, зокрема, діалектичне існування в психічній

реальності людини таких полярних пар, як віртуалізація – інформація й віртуальна реальність – інформаційна реальність.

Під час аналізу наукової літератури із цієї проблематики ми з'ясували таке. Цікавий погляд на інформаційну природу психічного демонструє Д. Дубровський. Аналізуючи результати його праць у цьому напрямі, можна виділити ряд важливих положень:

1. Інформація обов'язково втілена у своєму фізичному (матеріальному) носії; вона існує лише в певній кодовій формі.

2. Інформація інваріантна стосовно фізичних властивостей свого носія, тобто може кодуватися по-різному.

3. У системах, що самоорганізуються, інформація служить фактором управління.

4. Явища суб'єктивної реальності можуть інтерпретуватися в якості інформації³⁵⁴.

Російський психолог В. Дружинін вважає, що психіка є здатною до саморуху й власної активності, тому безкінечно породжує безліч суб'єктивних світів, які не зводяться до зовнішнього світу: «Більше того, потенційна безліч особистісних властивостей і станів психіки значно ширше, ніж ті властивості, які людина реалізує в повсякденній поведінці»³⁵⁵. М. Носов позначив цю безліч суб'єктивних реальностей поняттям «психологічна віртуальна реальність»: «Віртуальна реальність є результатом взаємодії «Я» людини з подіями, явищами, речами, що існують у книгах, творах мистецтва, історичній літературі, комп'ютерних іграх. Іншими словами, віртуальна реальність – це удавана, «інша» реальність, яку людина сприймає як справжню й важливу для неї, оскільки бере в ній активну участь ...»³⁵⁶. Слід сказати, що психіка володіє здатністю накопичувати, зберігати, видозмінювати, передавати в спадок, урешті-решт віртуалізувати інформаційні програми й коди, адже мислення здійснюється в особливій кодово-інформаційній системі, що відрізняється від будь-якої мови (зазначимо, наприклад, що науці відомо про практику йогів, які спілкуються між собою, не зважаючи на незнання мови один одного)³⁵⁷.

Вивчаючи психологічну літературу із цієї проблематики, автор помітив певну особливість: у найзагальнішому вигляді віртуальною реальністю визнаються психологічні феномени: свідомість

або її змінені стани, самосвідомість, підсвідомість, або несвідоме, причому тут відбувається явна підміна понять. Пояснімо.

Згадаємо вислів, який ми наводили на початку підрозділу: «У широкому сенсі віртуальна реальність – це будь-які змінені стани свідомості: психотичне або шизофренічне паранояльне марення (див. психоз, шизофренія, сновидіння), наркотичне чи алкогольне сп'яніння, гіпнотичний стан, зміна сприйняття світу під дією наркозу. Віртуальна реальність виникає також у пілотів на надзвуковій швидкості, у в'язнів, підводників, у людей, які відчувають стрес (наприклад, під час авіа- або автокатастрофи), у клаустрофобів (див. трансперсональна психологія), практично в усіх, хто якимось насильно обмежений у просторі на досить тривалий час»³⁵⁸. Ми чітко бачимо, як усталені психологічні поняття підміняються віртуальними термінами, що немає ніякого сенсу ні для психології, ні для більш глибокого розуміння віртуалістики: виходить, що для того, щоб потрапити у світ кіберпростору треба мати якісь відхилення в психіці? Зовсім ні, треба мати всього лише спеціальне обладнання...

Деякий прорив у розумінні психологічної віртуальної реальності спостерігається при спробі М. Носова й С. Хоружого привести її (віртуальну реальність) до самообразу, саморефлексії – «... це особливого роду образ реальності, тим чи іншим шляхом формований у свідомості: на відміну від звичайних образів, продуктів свідомості й уяви, він виступає як дійсне середовище певної діяльності людини. Іншими словами, людина сприймає себе як таку, що перебуває в цій реальності, і як таку, що діє так, що ця реальність володіє характеристиками звичайної емпіричної реальності, однак, зрозуміло, позбавлена частини її основних предикатів»³⁵⁹. Такий підхід, на нашу думку, також є доволі суперечливим: будь-який ідеальний образ об'єкта у свідомості – лише образ, а не сам об'єкт, тому він завжди є ідеальною копією матеріального об'єкта, який, звісно, не володіє якостями оригіналу. Як ми повинні відділити уявлення, фантазії тощо від віртуальної реальності?

Деяка односторонність і хибний шлях деяких психологічних концепцій віртуальної реальності проявляється тому, що їхні автори зіставляють лише комп'ютерну й психологічну віртуальні реальності,

базуючись на єдиній їхній подібності: вони є вимислом людини (відмінність лише в «інструментальній» частині, – одна з них користується технічним приладдям, інша – психікою). Віртуальною реальністю можна вважати всю сукупність інформації, яка доступна людській свідомості: інформаційні процеси абіотичного й біотичного рівня, психічні інформаційні взаємодії, які перетворюються на вищу форму інформації після девіртуалізації.

Цікавим є також те, що це поняття (віртуальна реальність, але вже як задоване існування інформації) можна використовувати в поясненні тих процесів, описом яких займається не лише офіційна наука, але й парapsихологія (наголосимо: не пояснити, не довести існування цих процеси, а лише застосувати при описі).

У трансперсональній психології (яка відома в нашій країні завдяки працям С. Грофа³⁶⁰) аналізується можливість отримання людиною інформації з різноманітних понадіндивідуальних галузей: ці процеси можна спробувати описати як процеси девіртуалізації інформації. У цьому напрямі можна навести багато прикладів: ефірне тіло як біоенергоінформаційний посередник (праці В. Ярцева³⁶¹); дослідження академіка О. Акімова в галузі впливу мисленнєвої діяльності людини на формування біологічних полів³⁶²; ефект телепатії тощо.

Деякі дослідники інтерпретують світову мережу Інтернет як загальнолюдську пам'ять (де величезна кількість різноманітних матеріалів пов'язані між собою гіперпосиланнями). Звісно, Інтернет та нові інформаційні технології розширюють можливості лише деяких психологічних функцій людини (наприклад, тієї ж пам'яті). Можливо, з появою нових технологій підсиляться інтелектуальні функції людського існування, а також з'явиться й новий погляд на пізнавальні процеси. Окреслимо особливості віртуально-інформаційної реальності психічного рівня³⁶³:

1. Значне збільшення видової різноманітності інформації (зняття більш нижчих форм і додавання специфічних).
2. Частка інформації психічного рівня (особливо людини) зростає в порівнянні із часткою віртуалізації щодо біотичного рівня (особливо за рахунок появи свідомості).

3. Ускладнення самої віртуально-інформаційної реальності за рахунок складності психіки як інформаційної системи (ускладнюються й зв'язки, й елементи інфосистеми).

4. Поява нового рівня психічного – свідомості, яка є здатною працювати з досить обмеженою за обсягом актуальною інформацією, у результаті чого створюються й численні способи кодування інформації.

5. Розширюється поле свідомості, що відбувається за рахунок розвитку здібностей девіртуалізовувати інформацію інших шарів психіки, а так само більш низьких і більш високих рівнів організації матерії.

6. На рівні психічного, особливо в людини, інформаційний стан починає домінувати над речовинно-енергійним.

Отже, підбиваючи підсумок, треба сказати, що віртуально-інформаційна реальність психічного рівня є важливою в розумінні віртуально-інформаційної картини світу, а також є гідним предметом вивчення, який обіцяє науці цікаві відкриття у майбутньому. Як ми вже зазначали вище, наявні інтерпретації поняття віртуальної реальності в сучасній науковій літературі здебільшого зводяться до її розуміння у двох аспектах: широкому й вузькому. Тепер проаналізуємо вузький, техно-технологічний аспект існування віртуальної реальності.

Вплив техніки на суспільні процеси значий. Скарбниця філософії насичена результатами досліджень, що стосуються вивчення цього феномену завдяки працям таких знаних майстрів, як Т. Адорно, Д. Бернхейм, М. Гайдеггер, П. Дракер, Н. Луман, Г. Маркузе, Г. Марсель, Д. Медоуз, В. Парето, Ф. Тінберген, С. Чейз, Х. Шельський, О. Шпенглер, Ю. Хабермас, М. Хоркхаймер, Дж. Форрестер, К. Ясперс тощо.

Над дослідженнями в галузі техніки працювали: П. Енгельмейер, М. Бердяєв, В. Базалін, В. Глаголев, Г. Волков, Г. Осіпов, Н. Смірнов, Г. Таврізян, Б. Юдін, О. Аронсон, В. Горохов, В. Грабар, Л. Кузнецов, В. Порус, В. Рачков, В. Розін, О. Сімоненко, В. Стьопін, В. Швирев.

Слід зазначити, що сьогодні поступово починає згасати прометеївське захоплення технічними новачіями, а логіка існування сучасної цивілізації все більш нагадує логіку Епіметея, логіку

безпам'ятства³⁶⁴. Переорієнтація сучасного суспільства від технофільії до технофобії давно вже набрала своїх обертів, загрожуючи змести людство як непотріб з обличчя планети.

Завдяки техніці людина зайняла виняткове положення в природі, але її однобічне розуміння лише як засобу виживання сьогодні не те, що недоречне, а навіть убивче. Техніка вкорінена в культурі, і, на думку автора, саме із цих позицій слід її розглядати, і, можливо, саме в такому підході до її розуміння вміщене приховане вирішення проблем, пов'язаних з негативними наслідками стихійного розвитку й удосконалення техніко-технологічного боку існування людини.

Основою позицією інженерної філософії у вивченні техніки є переконання в тому, що сучасний світ є суто технічним. Завдяки техніці вирішуються основні цивілізаційні проблеми, не виключаючи тих, які породжені нею самою. Саме в технократичних теоріях інженерної філософії «технічно» тлумачаться всі основні сфери людської діяльності: наука, виробництво, освіта, інститут влади тощо: «Інженерія і проектування призначені для створення інженерних і технічних проектів. Освіта – це інститут, покликаний готувати фахівців, які потім будуть включатися у виробництво. Виробництво – ніщо інше, як техніка і технічні системи. Влада – інститут, основна роль якого підтримувати технічний розвиток. Зі свого боку влада приписує техніці надзвичайні якості, які несуть людині тільки блага: подолання криз та застою, усунення всіх проблем і труднощів, настання ери загального добробуту, достатку, щастя й волі. Держава виявляє легітимний зв'язок з наукою-технікою, усіляко сприяючи науково-технічному прогресу... держава діє як акселератор руху науки-техніки, розраховуючи на позитивні наслідки економічного розвитку й множення власних сил»³⁶⁵.

Дослідники ж у сфері гуманітарної філософії техніки наголошують на тому, що технократичні погляди підтримують і прискорюють процес і події, що породжують неконтрольовані негативні наслідки: «Чим далі просувається у своєму розвитку наука й техніка, тим більше посилюється ризикована ситуація та збільшується ймовірність загальнолюдської катастрофи... Сьогодні саме час, щоб людина перестала задовольнятися незв'язними результатами

наукових досліджень. Якщо про це не замислюватися заздалегідь, то як тільки процес одного дня вирветься з-під контролю, так відразу ж піде дуже швидко до самого кінця»³⁶⁶.

Спроби представників інженерного корпусу виробити деяку філософію своєї сфери діяльності, зрозуміти сутність техніки, її роль у житті людини, перспективи технічного прогресу вилилися у два напрями філософії техніки. І все ж таки, як не відрізняються вищезгадані підходи, вони дають аналіз техніки мовби зсередини, інтерпретуючи технічне буття людини в прагматичному світі, мимоволі відсуваючи на другий план вивчення зв'язків техніки з іншими аспектами людського буття, які, безперечно, існують.

Техносфера цивілізації – це вид реалізації, який можна назвати технічною реальністю, що утворюється шляхом взаємодії між соціальним суб'єктом та артефактами (технічною діяльністю). Саме про технічну реальність пише В. Розін: «Дія і присутність техніки, починаючи з ХХ століття, сприймається як основна реальність, реальність за перевагою...»³⁶⁷. Чи можемо ми говорити про існування інформаційної реальності, віртуальної реальності технічного рівня? Відомо, що «представником» технічної реальності є артефакт – одиниця штучного. Сама ж технічна реальність вторинна, хоча витoki її достатньо поліаспектні: техніка підкорюється законам природи, бо може бути віднесеною до неживої природи (тобто має абіотичний аспект); сучасна техніка може мати й біотичний аспект (біотехнології). Людина ж є істотою перетворювальною, бо перетворює першу й створює другу природу, що є основою соціальних витоків техніки. Свій мисленневий проект людина матеріалізує в праці, надаючи природному матеріалу потрібні йому якості. Соціальне підґрунтя техніки проявляється в тому, що вона є продуктом колективного розуму. Відповідаючи на поставлене нами вище питання щодо існування віртуальної, інформаційної реальності технічного рівня, можна сказати таке: техніка має зворотний вплив на всі рівні Універсуму. Вона сьогодні все частіше розглядається як онтологічно самостійна, така, що може існувати окремо від людини. Подібне досягається саме завдяки інформаційній сутності техносфери: артефакт – це система знаків, що несе суспільству інформацію про ідею, про її матеріалізовану форму.

Техніка є засобом зберігання й передачі технічної культури, вона не тільки вдосконалює процес передачі інформації, але й вносить зміни в сам технічний процес.

Застосований до комп'ютерної віртуальної реальності сам термін «віртуальне» використовується не зовсім справедливо, адже комп'ютерні програми – це інформаційний продукт, а та реальність, яка завдяки їм створюється, є штучною. Тож і йменуватися вона повинна відповідно до цього, наприклад, комп'ютерна віртуально-інформаційна реальність, а не «віртуальна» в значенні «можливі світи».

Ураховуюче всі викладене, слід зазначити, що віртуальна реальність усе ж таки повинна розглядатися не лише й не стільки як технічний феномен, а скоріше як феномен віртуально-інформаційний. Окреслимо такі особливості віртуально-інформаційної реальності технічного рівня³⁶⁸:

1. Технічну реальність можна віднести як до абіотичного рівня (і тоді вона успадковує всі особливості віртуально-інформаційної складової цього рівня), так і до соціального (бо техніка є соціальною), вона здатна імітувати психічний стан людини. Джерело подібної властивості – здатність техніки брати участь в інформаційних процесах у якості імітатора людини як суб'єкта.

2. Інформаційна реальність технічного рівня отримує можливість взаємодіяти з інформаційними реальностями всіх рівнів Універсууму. Залишається єдина відмінність її від психічної інформаційної реальності – їй не доступна інформаційна взаємодія з останньою «на рівних», тоді як механізми впливу на психіку вона вже засвоїла й продовжує їх удосконалювати.

3. Видова різноманітність інформації технічного рівня не відрізняється від абіотичної природи й має сигнальний характер, але ця інформація є доступною свідомості людини, вона здатна її девіртуалізовувати, що різко зменшує її кількісний аспект і підвищує якісний. Сама техніка залишається до подібного факту байдужою.

Техніка з набору розрізнених інструментів впливу людини на окремі елементи природного оточення трансформувалася в нове середовище, гігантську інфраструктуру – техносферу. Вона існує в природному середовищі, використовуючи його ресурси,

взаємодіє з біосферою. Об'єкти техніки проектує, будує й експлуатує людина, вироблена продукція задовольняє ті або інші її потреби, технічні артефакти входять і в соціальну сферу. А це означає, що об'єкти техніки не ізольовані в техносфері, вони також є елементами соціокультурної сфери. Техносфера «не є самодостатньою, виключеною з логіки буття системою, що самовідтворюється й самовпорядковується ... через включеність у неї консументу вищого рівня – людини, яка є «включеною» в логіку її основних компонентів: технічних артефактів, знань, технічної діяльності, які є елементами й соціокультурної сфери, тобто забезпечують не тільки процеси життєзабезпечення людини, але й її соціалізацію та інкультурацію в цивілізований простір сучасного існування»³⁶⁹.

Щодо неоднозначних відносин людини й техніки здається доречним згадати роздуми Х. Закссе: «Нові технології створюють люди, і вони ж рекламують їхні плоди, щоб отримати прибуток. Тут не техніка «агресивна» по відношенню до людини, а одні люди використовують інших»³⁷⁰. Йому вторить і Н. Попкова: «Цілі техніки – і хороші, і погані – мають нетехнічну природу, і постановка їх – проблема не техніки, а суспільної структури»³⁷¹. Виходячи з вищевикладеного, цілком логічно можна припустити, що найпотужнішим механізмом впливу техніки на людину є логіка ефективності, логіка економічної доцільності, яка й обумовлює технократизм, структурованість людського буття, а, в кінцевому рахунку, і мислення.

Із цього приводу Н. Попкова зазначає: «Нарешті технологізм звертається від технологій промислових до технологій соціальних. Хоча це поняття з'явилося пізніше, у реальності саме явище, що ховається за ним, прихильники цього підходу вважають основним. Технічні засоби перетворення матеріальних об'єктів, на їхню думку, є різновидом технічних засобів, призначених для трансформації психіки та інтерсуб'єктивного середовища. Робиться висновок: в області культури знаходяться першопричини цивілізаційних проблем, але вони не підвладні спробам прямих змін. Змінювати слід не техніку й не суспільство, а внутрішній світ людини, ...створюючи для цього нові технології»³⁷². «Розлом» культури проходить

через особистість, а життєвий світ отримує новий метафізичний вимір – інтенцію «втеча від культури» як порожньої й узагалі нічийної реальності»³⁷³. Саме така конфігурація взаємовідносин людини і техніки містить потенціал переформатування людини в засіб техніки. І все ж остаточно зрозуміти сутність комп'ютерної віртуально-інформаційної реальності неможливо без глибокого аналізу її соціальності. Зробимо спробу це зробити.

Перш ніж розпочати аналіз соціальної реальності, слід розглянути сам термін «соціальне»:

- ◆ соціальне розглядається крізь призму й у контексті виявлення якостей людини як вроджених, так і придбаних;
- ◆ соціальне розглядається у виявленні таких співвідносин, як суспільне-соціальне, соціальне-біологічне, соціальне-природне;
- ◆ соціальне розглядається як людський спосіб буття;
- ◆ соціальне розглядається як сфера життя суспільства;
- ◆ соціальне розглядається як характеристика регуляції поведінки людини.

Обов'язково слід нагадати, що соціальне правомірно поділяється на природне та штучне, людина ж починається там, де соціальне переходить межі природного, набуваючи статусу штучного. Тут можна вийти на інформаційний аспект, визначивши основні елементи соціальності, як спадкових і набутих програм поведінки людини. Якщо представити людську діяльність як взаємодію людських спільностей з артефактами матеріального світу, то можна сказати, що інформація, яка поступає до людини зовні, є відбитком іншої людини чи сил природи. Використовуючи інформаційний підхід, можна проаналізувати будь-який вид діяльності людини в соціумі.

Людська культура починається тоді, коли є здатність свідомості до символізації й семіотизації. Соціальний досвід має бути «упакований» у зручні форми (зразок, традицію, обряд, норму й принцип). Культурний код відіграє роль підстави самоорганізації суспільства й свідомості. Власне, тут і є основна спокуса позначити всю культуру як віртуальність: «Якщо я бачу в кімнаті дідька, то він у ній є. І це буде культурна віртуальність, що те ж саме, що й реальність культури»³⁷⁴. Приблизно такою ж є позиція таких учених, як Д. Іванов, В. Биченков, В. Ємелін та ін.

Ми знаємо, що «знак є мінімальний носій мовної інформації», а «суб'єкт як структура інформаційна, віртуальна, існує й розвивається у своєму особливому віртуальному середовищі...»³⁷⁵. Слід визнати, що символічна й знакова складові свідомості виявляються соціальною інформацією, про яку, наприклад, О. Урсул пише: «Соціальна інформація являє собою аспект і результат відображення суспільством, як самої соціальної форми руху матерії, так і всіх інших її форм у тій мірі, у якій вони використовуються суспільством, залучені в орбіту суспільного життя. Інформація, що отримується й використовується в різних сферах діяльності, є соціальною за своєю природою, бо її рух формується та направляється суспільством. Якби не були джерела інформації, як тільки вона потрапляє у сферу діяльності людини й використовується нею, стає соціальною за своєю природою. Соціальна інформація є вищим, найбільш складним і різноманітним видом серед усіх інших видів інформації, невід'ємною властивістю й специфічною рисою соціальної форми руху матерії»³⁷⁶.

Відоме уявлення про соціальну реальність як про єдність об'єктивного і суб'єктивного. Чотири рівні соціального конструювання реальності виділяють Т. Лукман і Бергер:

- 1) хабітуалізація, перетворення на повсякденність;
- 2) типізація – поділ об'єктів на класи;
- 3) інституціалізація – утілення ідей у відповідне суспільство, соціально визнано ці ідеї і зробила їх колективними уявленнями;
- 4) легітимація – процес, необхідний для передачі щойно сформованих інститутів новим поколінням.

Якби не хотілося використати термін «віртуальне» для вирішення питання про єдності суб'єктивності й об'єктивності в соціальній реальності, усе ж таки, як ми зазначали вище, довільне використання цього терміна не вирішує цієї проблеми. Хоча соціальна реальність об'єктивна, вона існує завжди на базі суб'єктивної реальності. У цьому випадку віртуальна реальність розгортається в інформаційну реальність між двома цими суб'єктами в процесі їхньої доцільної взаємодії. Вона є видом символічної реальності й має свою специфіку. Найголовніша відмінна риса

такого виду реальності – наявність зворотного зв'язку й участь як мінімум двох партнерів.

Загальними особливостями віртуально-інформаційної реальності соціального рівня виявляються³⁷⁷:

1. Найбільший набір видового різноманіття інформації, а отже, і найширший спектр способів віртуалізації інформації, тобто її кодування.

2. Надзвичайно складний ієрархічний взаємозв'язок інфосистем різного рівня, які виявляються елементами соціальної віртуально-інформаційної реальності.

3. Поява принципово нового виду інформації – соціальної та нового способу її віртуалізації – культури.

4. Виникнення нового виду віртуально-інформаційних квазі-суб'єктів, за участю яких розгортається соціальна інформаційна реальність, і нових віртуальних відносин громадських, які, актуалізуючи, перетворюються на різні види соціальної взаємодії, що мають в основі інформаційні процеси.

5. Соціальні квазісуб'єкти досягають такого технічного розвитку, що отримують можливість, по-перше, максимально заміщати реальний суб'єкт і, по-друге, примусово залучати людину в реальність нового типу – віртуально-інформаційну реальність технічного рівня, з якою й пов'язані всі основні проблеми майбутньої цивілізації.

Сьогодні саме мережі складають нову морфологію сучасних співтовариств: домінуючі функції та процеси виявляються організованими за принципами мереж, вертикально орієнтовані соціальні структури минулого замінюються горизонтально орієнтованими мережами. Безперечно, мережевий принцип соціальної організації й раніше мав місце, але такої техніко-технологічної підтримки та оформлення не мав ніколи.

У сучасних умовах цей принцип поступово починає формувати новий соціальний простір-час: приходять «простір потоків» і «позачасовий час», що, як ми вже знаємо, знаходить свій найбільш яскравий вираз у віртуальній реальності: «Винахід телеграфу в XIX столітті й висока частота нових комунікативних технік XX століття, від телефону й до комунікації за допомогою комп'ютера,

позначають... радикальний перелом ... – відділення телекомунікації від транспортних технік. У цьому випадку поширення комунікації більше не залежить від використання шляхів, створених для транспортування людей і товарів. Це призводить до пенетрації простору... Великі просторові дистанції більше не тягнуть за собою проблему несинхронності й, більш того, стають сумісними із глобальною одночасністю подій»³⁷⁸. Природна й соціальна реальність починають поступово віднаходити свій віртуальний вимір. Феномен цих подій проявляється в тому, що вперше в історії людства соціальний простір починає підкорятися єдиній логіці розвитку і функціонування.

У роботах М. Кастельса вживається словосполучення «позачасовий час», науковець «виділяє дві форми трансформації уявлень про час у мультимедійній культурі, що виникають унаслідок одночасності трансляції безлічі повідомлень по різних каналах зв'язку та їхнього колажного об'єднання в гіпертекстових потоках, що задає образам цієї інформаційної культури, з одного боку, безперервний характер, а з іншого – ефемерний»³⁷⁹.

Феноменологічним проявом Інтернету є наявність різноманіття різних потоків (фінансових, освітніх, інформаційних тощо): «Простір починає здаватися позбавленим локальності, а час – позачасовим континуумом, якщо вважати, що багаточисельні важливі явища, ситуації та процеси в житті залежать від передчасних і безлокальних потоків інформації, які в мережевому суспільстві управляють усіма його сферами»³⁸⁰. Нові технології, безумовно, викликають зміни в системі суспільних відносин: з'являються нові соціальні страти, нові форми політичної влади тощо, що своєю чергою призводить до появи так званої концепції «віртуалізації соціального», яка розглядається як системний ефект структурної диференціації суспільства на сучасному етапі.

Ще одним доволі цікавим і парадоксальним фактом є те, що в мережах панівним є раціоналізм, а поза них – позараціональні способи пізнання світу, що, можливо, у майбутньому може слугувати причиною поділу суспільства на два протилежні «табори»: прибічники соціальної віртуальності, люди культури соціальної віртуальності не будуть розуміти людей домереживих культур, не

зможуть переносити їхню імпульсивність тощо. Також треба зазначити, що мережа додає в суспільну взаємодію доволі велику дозу соціального консерватизму, тобто все, що не потрапляє в мережу, для неї перестає існувати, стає соціальним ізгоем.

Як зазначає С. Михайлов, «у мережевому суспільстві змінюються принципи не тільки матеріального, але й духовного життя, перетворюються психологія, менталітет, а слідом за ними й колишні філософські уявлення про світ, час і простір. Узагалі, сучасна інформаційно-технологічна парадигма розвитку суспільства привнесла абсолютно нову рису в суспільний розвиток – гнучкість. Здатність до реконфігурації відтепер стає найважливішою вимогою для самозбереження й саморозвитку суспільства. Причому це стосується всіх сторін суспільного життя: змінюється не тільки сам соціум, але постійно трансформуються наші уявлення про нього. У цих умовах на перше місце неминуче висуваються соціальні технології, а інформаційні та комунікаційні технології отримують головне значення в їхній структурі»³⁸¹.

Поширення нових технологій і розвиток мережевої структури суспільства знаходяться більше у функціональних, ніж у причинно-наслідкових відносинах: «Нові інформаційні та комунікаційні технології, будучи абсолютно необхідним інструментом такої багатовекторної трансформації, не є її причиною. Генезис мережевого суспільства значною мірою обумовлений ходом історії...»³⁸². У сучасному світі в багато разів зросла потужність інформаційних потоків, унаслідок чого значно виріс ареал комунікативної взаємодії та його інтенсивність. Відтепер людина має можливість відразу ж включатися в кілька комунікативних сфер і ситуацій, долаючи комунікативні проблеми.

Сьогодні технологічні відносини починають пронизувати соціум безпосередньо, змінюються місце й роль технічного базису: відтепер не тільки наука і техніка зростаються одна з одною, але й психіка вплітається в їхню нерозривну єдність. Саме життя в певному сенсі знімає суперечку матеріалістів та ідеалістів: техніка, що постійно інтелектуалізується, є осередком взаємопроникнення об'єктивного й суб'єктивного.

У контексті дослідження філософії техніки, а саме її соціокультурної оцінки, викристалізувалися два основних підходи щодо її розуміння:

а) техніка є аксіологічно-нейтральною (К. Ясперс, Н. Попкова тощо). Такий підхід акцентує увагу на залежності сутнісних характеристик і спрямованості техніки (у широкому сенсі), а також способів її використання та їхніх наслідків (у вузькому сенсі) від самої людини;

б) техніка не є аксіологічно нейтральною (А. Хунінг, С. Флорман тощо). Вона наділяється, якщо можна так висловитися, власною душею, розумом, а значить і самостійною спрямованістю.

Слід зазначити, що все ж таки більшість сучасних дослідників цього питання дотримуються розуміння техніки, технічних інновацій (які, власне кажучи, стоять в основі витоків формування культури й цивілізації, і значним чином впливають на її розвиток сьогодні) з позицій їхньої аксіологічної нейтральності, яку формує та координує сама людина (проблема не в палиці, якою б'ють собаку, а в тому, хто її тримає й направляє). Причину постійного збільшення розриву між техніко-технологічною міццю нашої цивілізації та знебожілістю культури, неминучістю екологічної, техногенної, антрополічної криз треба шукати не в стрімкому розвитку техніки, а у «відформатованості» самої людини, яка її конструює, упроваджує й користується. Дійсно, техніка дає людині велику владу, але людина до сьогодні не навчилася користуватися цією владою мудро.

Імперативність гуманістичної корекції буття сучасної людини можна простежити навіть у контексті основних підходів дослідження техносфери, розглянутих Н. Попковою (техноцентричний, екоцентричний, антропоцентричний). Ми бачимо, що все більш щільним стає зв'язок філософії техніки та філософської антропології: «... саме зв'язок філософії техніки з філософською антропологією – зв'язок, послідовно проведений і методологічно вивірений, – стає єдиним способом розділити філософію та публіцистичні вправи на тему «Несе техніка добро чи зло?»³⁸³. Ці підходи постійно доповнюються відповідно до потреб часу. В обґрунтуванні нової дисципліни «Антропологія техніки» (яка, до речі, є також результатом цього зближення) Н. Попкова розробляє нові

підходи, які, доповнюючи традиційні, усе ж є більш антропологізованими і антропоорієнтованими.

Техносфера, про яку йшла мова вище, розглядається також і як місце інформаційних обмінів. Саме в рамках теорії інформації, що займається фундаментальними дослідженнями з інформаційної точки зору всіх фізико-хімічних, біофізичних, астрофізичних, соціальних та інших космічних явищ і процесів, з'явилося поняття інфосфери як пріоритетної галузі техносфери³⁸⁴. Техніко-технологічний чинник, представлений чималою низкою наукових досліджень у контексті філософії техніки став передумовою виникнення й віртуальної реальності (звісно, у її вузькому розумінні). Дослідження віртуальної реальності як замкнутої, локалізованої системи, що виключає людину, є однобокими, плоскими й такими, що ведуть у глухий кут, зважаючи на виклики сучасної цивілізації.

Сучасна техніка, технології допомагають створити комфортні умови буття воцивілізованої людини, де все зручно, практично, легко, локально. Із цих позицій обумовленість виникнення віртуальної реальності (у вузькому її розумінні) спрацьовує як компенсаторний механізм технократизованого (локалізованого) суспільства, що виконує функцію «запобіжного клапану розвитку цивілізації»³⁸⁵. Цілком зрозуміло, що техніка лежить в основі появи й розвитку віртуальної реальності (у вузькому її розумінні), і ми не відкидаємо ідею прогресу, що спрямовує до розвитку та вдосконалення нашого світу, проте наголошуємо на необхідній та своєчасній гуманістичній корекції цих процесів, відповідно до сутнісних підстав і характеристик людини. Розгляд та аналіз віртуальної реальності без антропологічного чинника є безперспективним. Уважаємо за доцільне розглянути віртуальну реальність у діалектичній антропологічно-технічній (комп'ютерній) єдності. Такий підхід, на нашу думку, має нові потенціальні можливості щодо розуміння цього феномену.

Як не дивно звучить, але людина виявляє свою «присутність» у віртуальній реальності через «існування» в Інтернет-просторі. Розглянемо докладніше. «Ефект присутності людини» у віртуальній реальності відзначається тоді, коли користувач проникає в образі свого електронного двійника в кіберпростір, може

частково його формувати, а також формувати власний образ, вступати в контакти з іншими користувачами й віртуальними персонажами, відчуваючи при цьому комплекс відчуттів, адекватний відчуттям людини в реальному житті³⁸⁶. Характерною рисою Інтернету є структурне копіювання світу людей³⁸⁷. Дослідники вважають спільноти, що виникають в Інтернеті, цілком нормальними соціальними утвореннями, що впливають як на окремого індивіда, так і на суспільство загалом. І хоча комп'ютерне спілкування більшою мірою обмежене обміном текстами, у мережі виникають цілі міста, групи, а значить формуються й соціалізуються особистості. Треба зазначити, що Інтернет-середовище, на відміну від реальності, усе ж таки має набагато більшу соціальну невизначеність, яка пов'язана з ширшою різноманітністю можливостей комунікації.

Слід також відмітити, що в Інтернеті вбачається повна реалізація прагнень постмодернізму: скасування відповідальності автора за повідомлення, відчуття ігрової легкості, можливості користувача брати участь у створенні гіпертексту, а також тут виявляється постмодерністське зведення людини до тексту, мозаїчність мислення, «фрагментованість суб'єкта». Разом з тим, наприклад, О. Таратута розглядає віртуальну реальність як «засіб і спосіб об'єднати світ, який розпадається на частини»³⁸⁸. Також деякі дослідники³⁸⁹ бачать особливу роль Інтернету в становленні так званої «соборної свідомості». Віртуальна реальність, що існує завдяки комп'ютерній техніці, має доволі яскраво виражені амбівалентні характеристики. Слід лише згадати про те, як багато написано про негативний вплив Інтернету на людину, наприклад, шкода від «інформаційного комфорту» (величезна кількість готової інформації, доступність якої пригнічує людську думку, тому що інформація – це «колишня думка»).

Саме в цьому проявляється абсурдність сучасного суспільства, де «речі перетворюються на знаки, думки – на інформацію, а людина – на робота», коли «злочином є переписування інформації, а хворобою називають комп'ютерний вірус», і де під удаваним величезним масивом інформації часто ховається «дурість у формі знання»³⁹⁰. Деструктивний вплив сучасної аудіовізуальної культури в тому, що вона «позбавляє людину її власного предметного

світу, несучи туди, де вона існує тільки як фантом», а також «пов'язує нас інформаційно й роз'єднує емоційно»³⁹¹. Також не можна не згадати про феномен «аддиктивної залежності» від Інтернету, що є відображенням щораз більшої залежності сучасної людини від так званого інформаційного підживлення.

В Інтернеті велика кількість дослідників убачає можливість здійснення гіперкомунікації, чому сприяє наявність колосальної масової аудиторії, можливість одночасного спілкування з величезною кількістю людей, донесення за лічені секунди будь-якої інформації. Непарма сучасну епоху З. Бауман називає «добом «стиснення простору/часу», безперешкодної передачі інформації та миттєвого зв'язку»³⁹². Інтернет називають «новим кібернетичним світом», що створює свою кіберкультуру – культуру глобального діалогу³⁹³, уважають Інтернет «новою комунікативною системою»³⁹⁴.

Дослідниця Н. Водянова відзначає, що використання Інтернету розмиває вертикальну стратифікацію суспільства, люди стають більш доступними одне одному, розвивається новий тип соціальних відносин шляхом подолання ізоляції окремих індивідів, вирішується проблема самотності³⁹⁵. Інтернет дає можливість вловлювати динаміку сучасного швидко мінливого світу, що дозволяє жити в ногу із часом. Безперечно, ігнорування інтернет-можливостей призводить до ситуації відставання від часу.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що при розгляді й аналізі віртуальної реальності неможливо елімінувати технічний аспект її створення, який широко представлений напрацюваннями знаних дослідників у галузі філософії техніки. Дослідження віртуальної реальності як замкнутої, локалізованої системи без розгляду її антропологічної складової стають неспроможними при аналізі причин і передумов техногенних, екологічних, інформаційно-комунікаційних проблем та нових викликів сучасної цивілізації. На нашу думку, розгляд віртуальної реальності тільки в контексті філософії техніки без антропологічного спрямування є безперспективним напрямом. Уважаємо за доцільне розглянути віртуальну реальність у діалектичній єдності, синтезуючи як її вузьке, так і широке розуміння. Така інтерпретація – спорідненість варіації змінених станів свідомості людини з інформаційно-

технологічними можливостями, містить приховані потенції щодо розуміння цього феномену.

Цілісність і багатство людського Я визначається ступенем включеності людини в зовнішній світ. Інтернет через свою інформаційно-комунікативну сутність сприяє самотрансцендуванню людини, яке в сучасному світі (особливо) проявляється в Інтернеті. Там відбувається «подвійне» самотрансцендування: одночасно в іншу реальність та у світ людських відносин у цій іншій реальності. Треба наголосити, що у віртуальній реальності проявляється вже не сама людина, а її онлайн-образ, тому й різноманітні проблеми комунікації починають проявлятися дещо інакше між віртуально трансформованими суб'єктами.

Однією з найяскравіших областей прояву людського Я в Інтернеті є блогосфера. Перш ніж розглянути цю область більш докладно, зазначимо, що філософська література майже не розглядає проблематику Інтернет-блогів. Це питання, скоріше, психологічного характеру, але в нашому випадку блогосфера є надзвичайно цікавою, бо її аналіз дозволить, на нашу думку, судити про внутрішній світ людини в новому середовищі.

Блоги – це мережевий щоденник одного або декількох авторів, що викладається в Інтернет у відкритому доступі й регулярно доповнюються новими авторськими записами у зворотному хронологічному порядку. Блог – слово іншомовного (англійського) походження – weblog – «веб-журнал». Японські дослідники Kawauga, Kawakami, Yamashita в статті «Ведення щоденника в кіберпросторі» в 1997 році запропонували першу класифікацію блогів.

Існує й класифікація блогерів (це люди, що ведуть інтернет-щоденник). Їх поділяють на блогерів-письменників, -читачів, -коментаторів.

Учені розрізняють такі функції блогів³⁹⁶:

- ◆ комунікативніву функцію (її найчастіше вважають основною);
- ◆ функцію самопрезентації;
- ◆ функцію саморозвитку або рефлексії;
- ◆ психотерапевтичну функцію, яка існувала й у традиційному щоденнику, а тепер набула нових форм і можливостей, наприклад, поскаржитися на життя багатьом людям відразу й отримати розраду;

- ◆ функцію мемуарів;
- ◆ функцію розваги;
- ◆ функцію згуртування й утримання соціальних зв'язків;
- ◆ відстеження реакції публіки на ті або інші дії;
- ◆ читання заради соціалізації, відчуття себе причетним до життя відомих людей.

Уважається, що ці функції дають змогу особистості самореалізуватися в мережі. Блогери найчастіше пишуть про свої повсякденні справи, висловлюють власні думки із приводу тієї чи іншої культурної, політичної тощо події, займаються коментарями інших публікацій, хтось являє світу свої вірші, прозу, для когось блог виконує функцію відкритого щоденника...

Деякі автори порівнюють блоги й «треш-телебачення» («треш-телебаченням»³⁹⁷ називають сучасну телепродукцію, що ґрунтується на «реальних подіях»: різноманітні реаліті-шоу, ток-шоу тощо). З таким порівнянням не можна не погодитися, адже й герої таких телепередач, і блогери виносять на суд громадськості свої особисті проблеми та питання.

Дослідники В. Аршинов, В. Бичков, Н. Маньковська, Д. Мікадзе тощо вважають головною особливістю сучасної комунікації інтерактивність, завдяки якій людина зі спостерігача перетворюється в співтворця. Деякі автори вважають, що «чим інтерактивніше культура, тим меншою мірою вона може виступати як засіб маніпуляції масовою свідомістю»³⁹⁸. Феномен інтерактивності важливий для самореалізації особистості.

Науковець Ю. Зайцева у своїх дослідженнях приділяє особливу увагу рефлексивній функції блогів: «первинне знання про себе набувається нами багато в чому опосередковано, через оцінку інших людей і порівняння з ними», але «у міру формування людини як індивідуальності механізми самопізнання все більш пов'язані із власною рефлексивною діяльністю людини й усе менш – із зовнішньою оцінкою»³⁹⁹. Дослідник вважає, що середовище інтернет-щоденників «збагачує особистість новими ресурсами життєтворчості», бо спостереження за рефлексією життєвого досвіду інших дозволяє «усвідомити, апробувати та натренувати власний спосіб усвідомленої життєдіяльності в якості суб'єкта свого

життєвого шляху»⁴⁰⁰. Не можна також не зазначити, що блоги можуть виступати й творчими майстернями, і «віртуальними офісами», і місцем спілкування, де зав'язується дружба й ділові стосунки, зароджується кохання...

Позитивні сторони спілкування в визначає Н. Водянова⁴⁰¹:

- ◆ багатоваріантність і паралельність взаємодій; відсутність просторових кордонів, миттєвий обмін інформацією; спрощений пошук партнерів для спілкування й встановлення зв'язку на будь-який час; конструювання ідентичності, у якому знаходить вираз реалізації недосягнутих у реальному соціумі уявлень про себе⁴⁰²;

- ◆ анонімність, доступність до необмежених обсягів інформації; добровільність і бажаність контактів; можливість реалізації якостей особистості⁴⁰³;

- ◆ інтерактивність, завдяки якій людина стає здатною впливати на отримувану інформацію⁴⁰⁴;

- ◆ можливість застосування немовних засобів комунікації («смайликів»; аудіовізуальних ресурсів Інтернету (картинок, аудіофайлів тощо), посилань, стилю аудіовізуальної презентації свого повідомлення (кольорів, фону, шрифту тощо);

- ◆ існування величезної кількості каналів розширення кола активної комунікації: «френд-стрічка» – автоматизоване відстеження появи нових, відкритих для коментування повідомлень «друзів» тощо⁴⁰⁵.

Є й інший бік спілкування в мережі. Наприклад, іноді створюється всього лише видимість діалогу, наприклад, автор висловлює свою точку зору, а коментатори висловлюють свої думки не із приводу заявленої проблеми, а з якихось другорядних деталей, іноді взагалі сваряться або «переходять на особистості» тощо.

Дослідник Н. Ларіонова відмічає таке явище: «Чим більше люди намагаються виразити себе, тим менше змісту ми знаходимо в їхніх виразах; чим більше вони прагнуть до суб'єктивності, тим наочніше анонімність і порожнеча. Найпарадоксальніше в тому, що ніхто, по суті, не зацікавлений у цьому різноманітті виразів, за невеликим винятком, яким не можна знехтувати: це диктор або той самий автор. Це і є нарцисизм, вираз на всі випадки життя; первинність акту зв'язку щодо характеру повідомлення,

байдуже ставлення до його змісту, «ігрове» поглинання сенсу; повідомлення, яке не має ні мети, ні слухачів; автор повідомлення, що став його ж головним слухачем»⁴⁰⁶.

Подібні думки можна знайти й у Н. Гоноцької: «Потреба в самовираженні настільки захопила носіїв культури постмодерної доби, що кожен, ставши письменником, диктором або самодіяльним артистом уже не має ні часу, ні бажання для того, щоб побути читачем, слухачем, глядачем. Більше того, ці так звані «автори» не відчують особливої зацікавленості в широкій – і навіть малій аудиторії. Основне задоволення вони отримують, самі стаючи читачами, слухачами й глядачами плодів своєї власної творчості. Понад це їм достатньо усвідомлювати, що їхні повідомлення можуть бути прочитаними іншими. Це нова форма самотності, при якій гострота її переживання згладжується можливістю автокомунікації»⁴⁰⁷.

У мережі в людей, особливо жителів великих мегаполісів, створюється ілюзія спілкування з усім світом, але, насправді, це все ж таки лише ілюзія, бо іноді той самий блогер може виявитися своїм же читачем і співрозмовником. Світова мережа є ідеальним простором для самотрансценденції сучасної людини, оскільки там вона переходить на активні позиції, проявляючи своє Я через співтворчість, креативність, інтерактивність.

Звісно, в Інтернеті самотрансценденція набуває специфічних обрисів: фізичний вигляд людини є прихованим, тим самим висувачи на передній план її внутрішній світ, який опрідмечується у текстах. Блогосфера є прикладом самореалізації людини, бо є однією з областей яскравого прояву особистісного начала в Інтернеті.

До особливостей блогосфери, що дозволяють найбільш яскраво продемонструвати специфіку самореалізації людини в Інтернеті, Н. Водянова⁴⁰⁸ відзначає:

1. У блогосфері стирається межа між тим, хто дає й тим, хто приймає інформацію, надається можливість кожному бажаючому бути одночасно письменником, коментатором або читачем. Перетворення глядача та читача на співавторів призводить до важливого для самореалізації людини ефекту співтворчості.

2. Публічність блогу, який може читати й коментувати кожен пост. У зв'язку із цим чужий досвід проявляється у вільному

доступі, тобто дається можливість знайомства з питаннями, що хвилюють інших, і з варіантами вирішення цих питань. Загальна відкритість і доступність записів в Інтернеті (в блогах, на форумах) робить можливим знайомство з рефлексією над життєвим досвідом інших людей, відбувається отримання інформації про рішення подібних проблем.

3. В Інтернеті відбувається немов подвійне самотрансцендування: по-перше, в іншу реальність – віртуальну, по-друге, – у світ людських відносин у цій реальності. І нерідко у світ таких відносин є залученою вже не стільки реальна людина, скільки її онлайн-образ. Проблеми комунікації та самореалізації починають виглядати інакше, зважаючи на можливість безпосередніх контактів між суб'єктами, віртуально трансформованими.

4. У блогах відсутня спрямованість конкретного адресата, блогер перебуває в невіденні щодо того, хто побачить його повідомлення. Однак завдяки інтерактивності є можливість вступити в незаплановану, стихійну дискусію тут і зараз одночасно з багатьма, часто незнайомими людьми.

5. Завдяки тому, що спілкування в Інтернеті ведеться в письмовому вигляді, є можливість візуально, за текстом діалогу (полілогу) проаналізувати свої промахи й недоліки, побачити якісь свої особисті якості, які до цього не були очевидні. Іншими словами, Інтернет сприяє формуванню навичок ведення діалогу.

6. Блоги й форуми можна назвати засобами єднання, оскільки, прислуховуючись до проблем інших, людина починає розуміти, що однакові проблеми можуть хвилювати багатьох, і у вирішенні своїх проблем вона не самотня.

У проведеному дослідженні здійснено такі висновки та узагальнення.

Установлено, що наявні інтерпретації поняття «віртуальна реальність» у сучасній науковій літературі здебільше зводяться до її розуміння у двох аспектах: у широкому та у вузькому значенні. Зазначено, що у вузькому значенні феномен віртуальної реальності пов'язують виключно в контексті розвитку техніки та інформаційно-комп'ютерних технологій, у широкому значенні – розглядається як зміна стану свідомості людини, причому без використання

комп'ютерної техніки (сновидіння, наркотичне, алкогольне сп'яніння, шизофренія, а також медитація, релігійний транс тощо).

Наголошено, що сьогодні поступово починає згасати прометеївське захоплення технічними новаціями, а логіка існування сучасної цивілізації все більш нагадує логіку Епіметея, логіку безпам'ятства. Переорієнтація сучасного суспільства від технофілії до технофобії давно вже набрала своїх обертів, загрожуючи змести людство як непотріб з обличчя планети. Установлено, що техніка лежить в основі появи й розвитку віртуальної реальності (у вузькому її розумінні), проте наголошуємо на необхідній та своєчасній гуманістичній корекції цих процесів, відповідно до сутнісних підстав і характеристик людини. Наголошено, що розгляд віртуальної реальності тільки в контексті філософії техніки без антропологічного спрямування є безперспективним напрямом. Дослідження віртуальної реальності як замкнутої, локалізованої системи без розгляду її антропологічної складової стають неспроможними при аналізі причин і передумов техногенних, екологічних, інформаційно-комунікаційних проблем та нових викликів сучасної цивілізації. Здійснена спроба розглянути віртуальну реальність у діалектичній єдності, синтезуючи її як вузьке (В. Руднев), так і широке розуміння. Установлено, що така інтерпретація – спорідненість варіації змінених станів свідомості людини з інформаційно-технологічними можливостями, містить приховані потенції щодо розуміння цього феномену.

Імперативність гуманістичної корекції технічного буття сучасної людини можна простежити навіть у контексті основних підходів дослідження техносфери, розглянутих Н. Попковою (техноцентричний, екоцентричний, антропоцентричний). Визначено, що все більш щільним стає зв'язок філософії техніки та філософської антропології. Отже, техніко-технологічний чинник, представлений чималою низкою наукових досліджень у контексті філософії техніки, став передумовою виникнення й віртуальної реальності (звісно, у її вузькому розумінні).

Сучасна техніка, технології допомагають створити комфортні умови буття воцивілізованої людини, де все зручно, практично, легко, локально. Із цих позицій обумовленість виникнення віртуальної

реальності (у вузькому її розумінні) спрацьовує як компенсаторний механізм технократизованого (локалізованого) суспільства, що виконує функцію «запобіжного клапана розвитку цивілізації» (І. Кузьміченко) та послугувати тим засобом, який здатний об'єднати світ, який розпадається на безліч частин (О. Таратута).

Зазначено, що цілісність і багатство людського Я визначається ступенем включеності людини в зовнішнє середовище, яке в сучасному світі (особливо) проявляється в Інтернеті. Інтернет через свою інформаційно-комунікативну сутність сприяє самотрансцендуванню людини. Там відбувається «подвійне» самотрансцендування: одночасно в іншу реальність і у світ людських відносин у цій іншій реальності. Треба наголосити, що у віртуальній реальності проявляється вже не сама людина, а її онлайн-образ, тому й різноманітні проблеми комунікації починають проявлятися дещо інакше між віртуально трансформованими суб'єктами. Установлено, що однією з найяскравіших областей прояву Я в Інтернеті є блогосфера. Зазначено, що блогосфера є надзвичайно цікавою, бо її аналіз дозволить, на нашу думку, судити про внутрішній світ людини в новому середовищі. Наголошено, що блоги – це мережевий щоденник одного або декількох авторів, що викладається в Інтернет у відкритому доступі й регулярно доповнюються новими авторськими записами у зворотному хронологічному порядку.

Підсумовуючи все вищевикладене, ми вважаємо, що автору вдалося показати назрілу необхідність та можливі шляхи гуманізації постреалізованого буття «воцивілізованої» людини за сучасних умов, а також є можливість зробити висновки й узагальнення.

По-перше, установлено, що сьогодні поступово починає згасати прометеївське захоплення технічними новачками, а логіка існування сучасної цивілізації все більш нагадує логіку Епіметея, а отже, логіку безпам'ятства: переорієнтація сучасного суспільства від технофілії до технофобії давно вже набрала своїх обертів, загрожуючи змести людство як непотріб з обличчя планети.

По-друге, з'ясовано, що техніко-технологічний чинник, представлений в аналізі чималою низкою наукових досліджень у контексті філософії техніки, став передумовою виникнення й віртуальної реальності (звісно, у її вузькому розумінні).

По-третє, розгляд віртуальної реальності тільки в контексті філософії техніки без антропологічного її спрямування є безперспективним. Тому віртуальну реальність розглянуто в діалектичній єдності, синтезуючи її як вузьке, так і широке розуміння. Така інтерпретація – спорідненість варіації змінених станів свідомості людини з інформаційно-технологічними можливостями містить приховані потенції щодо розуміння цього феномену.

По-четверте, сьогодні технологізм переходить від технологій промислових до технологій соціальних. «Розлом» культури проходить через особистість, а життєвий світ отримує новий метафізичний вимір – інтенцію «втеча від культури» як порожньої й узагалі нічийної реальності» (В. Суханцева). Саме така конфігурація взаємовідносин людини і техніки провокує переформатування людини на засіб техніки.

Отже, віртуальна реальність усе ж таки має розглядатись не лише й не стільки як технічний феномен, а скоріше як феномен віртуально-інформаційний. Нові технології, безумовно, викликають зміни й у системі суспільних відносин: з'являються нові соціальні втрати, нові форми політичної влади тощо, що призводить до появи так званої концепції «віртуалізації соціального», яка розглядається як системний ефект структурної диференціації суспільства на сучасному етапі.

3.5. Імплицитність сенсів віртуальної самоідентифікації

Поява віртуальної реальності, яка сьогодні вже майже безболісно і, можна навіть сказати, досить «комфортно» вбудувалася, уживилася в тіло сучасної культури, викликала одну із серйозних проблем сучасності – утрату відчуття реальності. Ця проблема обумовила необхідність віртуальної самоідентифікації сучасної людини.

У представленому вашій увазі підрозділі під віртуальною самоідентифікацією ми розуміємо новий спосіб самовираження, саморозуміння, самореалізації, самоактуалізації людини в умовах віртуальної реальності. Безперечно, цей процес містить багато підводних течій та прихованих сенсів, що можуть провокувати

безліч проблем – від психічних розладів до нових видів аддиктивної поведінки та втрати власного Я, що роздроблюється на безліч віртуальних суб'єктів.

Не лише високі комп'ютерні технології можуть породжувати втрату відчуття реальності. Сьогодні весь світ стає нереальним. Як підкреслює П. Браславський, зараз людину оточує все більше речей, які не зовсім реальні і які відділені від своєї сутності, природи: «Молоко не скисає протягом року, пиво не містить алкоголю, цукерки – цукру, м'ясо – жиру, кава – кофеїну, пластмаса мімікрує до невідрізненності – на вибір – під шкіру, дерево або каміння»⁴⁰⁹. І цей перелік можна продовжувати до безкінечності. Ми все більше віддаляємося від природи, утрачаємо зв'язки зі своєї тілесністю, а значить і душею. І, на нашу думку, зовсім скоро точку неповернення буде перетнуто...

Розглядаючи згадану проблематику ми спирались, передусім, на дослідження таких авторів, як Г. Андерс, Б. Беккер, Ж. Бодріяр, Ж. Делез, Р. Євстифеев, С. Жижек, З. Зав'ялова С. Зонтаг, Д. Іванов, В. Ісаєв, С. Кара-Мурза, Т. Лугуценко, М. Маклюєн, С. Марійко, М. Опенков, В. Савчук, Г. Селін, С. Хоружий, і ставили перед собою мету висвітлити, окреслити та конкретизувати проблеми, пов'язані з віртуальною самоідентифікацією людини й можливими негативними наслідками та прихованими загрозами, з якими зіштовхується людина у ХХІ столітті.

У контексті поставленої проблеми не можемо не враховувати такі особливості сучасної конфігурації буття людини: нинішні інноваційні технології забезпечили не тільки надшвидкі темпи розвитку нашої цивілізації, але й обумовили подібні процеси (технології) і в духовній сфері буття людини – культурі. Проведений аналіз наукової літератури (П. Баришніков, М. Делягін, Є. Жукова, Н. Зеленко, О. Євдокименко, М. Калашников, І. Лисак, І. Мельник, А. Неклеса) дає нам підстави засвідчити появу високих гуманітарних технологій (hi-hume), що зорієнтовані на маніпуляцію свідомістю людини на дуже високому рівні. Цей рівень досягається шляхом «розчленування цілого», домінування логіки та раціональності. Це є вдалий синтез науки, мистецтва й технологій⁴¹⁰.

Науковець Н. Зеленко в статті «Філософська інтерпретація hi-hume технологій у сучасному суспільстві» дуже чітко окреслює сучасні контури цих технологій: «... технології hi-hume входять у склад чотирьох мегатехнологій (нано-, біо-, інфо-, когно-технологій), які швидкими темпами розвиваються в теперішній час, конвертуючи й взаємодоповнюючи один одного, визначаючи майбутнє земної цивілізації»⁴¹¹. У цих умовах формування інформаційного та віртуального просторів буття сучасної людини стає універсальним середовищем для зрощення подібних високих гуманітарних технологій зі зміни свідомості людини. Спробуємо окреслити деякі аспекти цього складного та багатогранного процесу.

Обраний напрям розбудови інформаційного суспільства (до речі, це поняття сьогодні практично повністю замінило собою термін «постіндустріальне суспільство») обумовив збільшення в геометричній прогресії самої інформації та каналів її розповсюдження, що здійснює суттєвий вплив на свідомість, а значить і на буття сучасної людини, її дії, поведінку, світосприйняття.

У наш час, як зазначає С. Кара-Мурза⁴¹², інформація якщо не потрапляє в канали масової комунікації, то майже не здійснює суттєвого впливу на розвиток суспільства. Засоби масової інформації контролюють та впливають на всю культуру та свідомість людини, пропускаючи через свої фільтри минуле, формуючи сьогодення й колосально впливаючи на майбутнє.

Величезні масиви інформації обрушуються на людину в кожний момент її життя, але фізіологічні й психічні особливості є такими, що дають можливість лише незначній частині будь-якої інформації досягти свідомості людини, проте вона вся потрапляє до підсвідомості, яка сприймає її повністю. І тут не можна не згадати про вплив сублімінальних стимулів, які передаються за допомогою вбудовування в засоби передачі інформації: вони не сприймаються свідомістю, але в певний час можуть спрацювати (і, як ми переконуємося, спрацьовують доволі успішно) та істотно вплинути на людини, її світосприйняття, а значить і дії. Уважається, що сублімінальна стимуляція широко використовується в рекламній справі (уже трішки набридлий ефект «25-ого кадру»). Сьогодні ці технології, що є нібито абсолютно безпечними,

ефективними, екологічно чистими, розроблюються також для профілактики психологічного здоров'я людини і суспільства, і, як витікає з реклами її авторів, дозволяють ліквідувати багато соціальних проблем, пов'язаних, наприклад, з наркоманією і курінням. Технології створюються спеціально для радіо й телебачення: під час радіо- і телепередач звукові сигнали, що не будуть усвідомлюватися аудиторією, будуть спрямовані на зниження тривоги, агресії, страху, підвищення оптимізму серед аудиторії. Для чого знадобиться підвищення оптимізму, і хто конкретно буде формулювати ці цілі, невідомо. Просто телеглядачі, мовляв, будуть отримувати заряд «доброї енергії», установку на моральність, любов і радість⁴¹³. Ми бачимо, що в черговий раз людей хочуть зробити щасливими, не питаючи на це їхньої згоди. І вже в найближчому майбутньому нас усіх чекає новий прекрасний світ загальної радості й благоденства!

Дійсно, телебачення має містичну силу, яка базується переважно на механізмах квазіестетичної імперативності, що притягує глядача до телевізора. Варто лише на хвилину затриматися біля екрану, як відразу виникає непереборне бажання «прикипіти» до блакитного омуту. Подібне явище вносить певні корективи в повсякденне життя людини, її відпочинок, спілкування з родиною. Перегляд телепередач, що сьогодні перетворився на майже наркотичну залежність, одним махом перекреслює й наявність родинних традицій (традиція є, але одна – щовечірній перегляд телевізора), і спілкування тощо. Після перегляду невитіюватих програм згадати що-небудь суттєве та змістовне так і не виходить. Занадто багато було різної інформації, місцями доволі цікавої, іноді навіть вражаючої, але що це була за інформація важко пригадати. Наголосимо, що подібна інформація діє за принципом квазікраси: швидко подобається, але ще швидше забувається; уражає ззовні та є беззмістовною всередині, бо позбавлена духовних і культурних цінностей, а значить не володіє атрибутом вічності⁴¹⁴.

Виникає цілком логічне питання: які маємо наслідки? А наслідки з'являються не затримуючись: утворюється внутрішня порожнеча, беззмістовність, незрозуміла незадоволеність, обумовлена відсутністю приливу духовних сил. Як кажуть, ні уму ні

серцю... Що за механізми володіють нашим розумом? І що ж це за «нова», «відгламурена» культура, яка забирає так багато часу, не даючи нічого замість?

У цьому ракурсі справедливо зауважує Г. Селін: «... найзлішим і найстрашнішим порівняно з комуністом богоборець – це телеглядач»⁴¹⁵. Особливістю нашого часу є те, що немає супротивника відкритого, з яким необхідно боротися. Усе наскільки приховане, завуальоване іншим сенсом, що людину руйнують ті об'єкти, які знаходяться біля неї та сприймаються як «рідні» й дуже «близькі» речі, які через свою «наближеність» не викликають відчуття загрози й небезпеки: «Телеглядач, включаючи телевізор, стає довершеним руйнівником свого Богоподобства, тобто дарованої йому від Бога здатності творити. Комуніст руйнував закони Божі, силлячись замість них поставити свої власні. Телеглядач руйнує усі закони, як наркоман, що самознищується»⁴¹⁶.

У дослідженні впливів медіапростору на свідомість людини Г. Селін порівнює комуністичний і телевізійний дух: «Звичайно, вони між собою споріднені, але телевізійний дух страшніше й лютіше комуністичного, і появу першого було підготовлено останнім»⁴¹⁷. Далі автор доводить, що згаданий теледух, доки глядачі дивляться в телевізор, знаходиться у іншому серці, руйнуючи цілісність людини, і тому замість свободи та насолоди глядач перетворюється на раба: «... надивитись телевізором не можна. Поганню ж не можна насититися, скільки її не їж, нею можна тільки захлинутися. Як і з наркотиками. Задовільнити наркомана повністю може тільки смертельна доза»⁴¹⁸.

Вихід єдиний, зауважує Р. Євстифеев, і полягає в тому, що необхідно перемогти телебачення в собі. Це дуже важко зробити, тому що «навіть чи телевізор можна перенастроювати так, щоб він не займався масовізацією. Він для цього й створювався, він під це й заточений. Телевізор практично не піддається модернізації. Тобто легше зіскочити з нього, підсівши, наприклад, на Інтернет, який орієнтований не на національне співтовариство (масу), а на відкриті співтовариства «своїх», близьких за інтересами, таких, що живуть в іншому режимі часу, не прив'язаному до часу доби, добової програми»⁴¹⁹.

Р. Євстифеев, Г. Селін, приділяючи основну увагу впливу телебачення на духовність людини, виокремили основні проблеми. На сьогодні ці проблеми ускладнюються тим, що поступово телебачення відходить на другий план, змінюється конфігурація взаємодії людина – медіапростір, є більш потужне джерело впливу на масову свідомість – Інтернет, який демонструє надшвидку динаміку розвитку: у США радіо набуло аудиторію в 50 млн людей за 40 років, телебачення – за 15 років, а Інтернет – за 4 роки⁴²⁰. Інтернет-технології – це більш потужна загроза, з якою стикається людство у XXI столітті.

У чому ж полягає ця загроза? Яку небезпеку містить у собі медіапростір, до якого вже так сильно звикли? Проблема не в тому, що в людини виникає бажання перебувати у віртуальному просторі, а в тому, що в результаті здійснення цього бажання людина, здебільшого, не отримує душевного задоволення, росту, а лише пробуджує різні форми залежності. «Медіазалежність володіє тією ж логікою формування, що й наркотична: логікою неблаганного прогресу залежності, логікою втрати волі та сфокусованості на моделі звичного задоволення»⁴²¹.

Оскільки різні форми залежності мають спільну логіку реалізації, то зазвичай вони дуже легко комбінуються (наприклад, алкогольна та медіазалежність), що значно прискорюють руйнацію духовного та фізичного здоров'я людини:

Другим народам в назидание
Россия избрана и призвана
явить покой и процветание,
скрестив бутылку с телевизором.

І. Губерман

Інтернет-залежність – залежність нехімічна й на відміну від наркотичної чи алкогольної сфокусована, передусім, не на фізичному компоненті, а на психологічному, і саме в цьому її велика небезпека для духовного буття людини: «не бійтесь убивць тіла, які душі ж не можуть убити» (Матф. 10:28). «Екран у всіх його проявах є агресивною машиною знищення бажання, яке завжди бажання Іншого. Ставлячи суб'єктові бажання, наказуючи насолоджуватися

власним тілом, екран знищує вимірювання Іншого, ліквідує нестачу й призводить до появи в людини до нарцисичного самопоклоніння. Так виявляється наркотичний ефект у медійному просторі. Медіа – це шприц для ін'єкцій наркозу в тіло Нарциса»⁴²².

Інтернет-простір формує аддиктивний стан свідомості людини, який обумовлюється перенесенням у віртуальний простір, а значить утратою інтересу до реального життя. Людина фактично стає заручником власних бажань. Це явище настільки поширилося в нашому середовищі, що його предметне поле виходить уже далеко за межі клінічної психології і соціології, і вимагає філософської рефлексії щодо сутності людини, її самоідентифікації та спроможності до нормального існування у XXI столітті.

Проблема інтернет-залежності вимагає розгорнутих і поглиблених наукових досліджень (і не лише медичних та психологічних), у яких, на нашу думку, необхідно враховувати такі аспекти:

◆ по-перше, хоча й інтернет-залежність є актуальною темою для обговорення в наукових колах, але статус цієї форми залежності досі є невизначеним;

◆ по друге, якщо залежність від алкоголю, тютюну чи наркотиків є визнаними формами хвороби людини (тому й склалися певні соціальні, культурні, правові умови, які застерігають від їх уживання), то, на жаль, інтернет-залежність доки ще не сприймається досить серйозно;

◆ по-третє, складність дослідження цієї форми залежності. Вона проявляється в тому, що практично неможливо дізнатися, хто є просто користувачем усесвітньої мережі, а хто інтернет-залежним.

Створення віртуальної реальності призводить до відокремлення свідомості від тіла завдяки новітнім технологіям: чудова графіка, тривимірне зображення, сенсорні прилади – усе це дозволяє людині, не виходячи зі своєї кімнати, бути ким завгодно та де завгодно. Унаслідок чого людина втрачає відчуття реальності, часу та простору: «Час зупинився, простір зник. Ми тепер живемо в усесвітньому селищі... у єдиногодиному пришестьї»⁴²³. Якщо втрачається відчуття реальності, то зникають ті духовні цінності, які їй притаманні. Коли ми говоримо про реальне життя, то головними орієнтирами є сформовані протягом усієї історії людства

цінності культури крізь призму яких людина дивиться (у всякому випадку повинна це робити) на всесвіт.

У віртуальному просторі ці цінності втрачають свою актуальність та вседієвість. Чому так відбувається? Які процеси й проблеми притаманні віртуальному простору? Що змінює цінності культури? У цьому дослідженні хотілося привернути увагу також і до деяких аспектів цього багатогранного процесу.

Недостатньо дослідженим у сучасній науці є визначення онтологічного статусу віртуального простору. На жаль, залишається ще не розкритим питання: реальне «віртуальне» чи ні? Як необхідно до нього ставитися?

Віртуальна реальність, на думку Г. Андерса, С. Зонтага, Ж. Бодріара, формує простір, у якому внеможливується безпосереднє контактування з віртуальним об'єктом, його запахом, смаком і т. ін. Урешті-решт глядач здебільшого залишається байдужим до смерті, трагедій, катастроф, насильства.

На нове розуміння взаємодії людини й медіапростору звертає увагу В. Савчук, аналізуючи праці Барбори Беккер: «... медіа, з одного боку, перешкоджає безпосередньому дотику (тактильному контакту), а з іншого, по-новому, провокує якусь затронутість, тобто загалом медіа розвивають нові форми досвіду, змінюють і розширюють наше сприйняття»⁴²⁴, настільки широко, що культура й некультура зливається в єдине ціле.

У нашому дослідженні некультура розглядається в значенні посткультурного інформаційного простору. Некультура – це культура, яка перебуває в стані анабіозу, при якому уповільнюються всі процеси (культурні) внаслідок перенасичення інформацією⁴²⁵. Функціонування простору некультури обумовлено такими аспектами:

◆ розмиття меж культури, її ціннісних орієнтацій у віртуальному просторі;

◆ несприйняття віртуальної реальності як об'єктивних обставин буття: людина, сприймає як гру, забаву й тому налаштовує себе робити все те, чого не може в реальному житті. «Урешті-решт усе стає грою образів, у якій усе можливо, так, що значення втрачають і етичні питання. Якщо все перетворюється на гру образів,

то неминучі свавілля й необов'язковість. Створені в такий спосіб світи образів надають зворотну дію життю⁴²⁶.

Ці обставини суттєво підривають цінності культури. Чому так відбувається? У цьому сенсі проведені змістовні дослідження священиком Г. Селіним, який, спираючись на преподобного Євфимія, підкреслює: «... ретельно оберігайтеся від помислів, що поганяють душу, бо під час розлучення душі з тілом сприймуть однакову муку як ті, що мріють про розпусту, так і ті, що творять гріх той»⁴²⁷.

З релігійної точки зору це є повністю зрозумілим явищем: злі помисли є гріхом, навіть якщо вони й не реалізуються, а лише виникають миттєво у свідомості людини. У наш час ця миттєвість стає вічністю й знаходить дуже зручне місце для реалізації цих думок у нібито несправжньому віртуальному просторі. «Розпусник-практик дивиться із жаданням на живу жінку, а розпусник-теоретик – тільки на образ її, показаний йому в голові або в телевізорі. Реальна й віртуальна... Це різні жінки? Звичайно, різні, проте розпусту з тією й з іншою преподобний Евфимій, слідуючи за Господом, називає рівною й рівнокараємою»⁴²⁸.

Виходить, що блуд мислимий і реалізований у житті не тільки тотожні, але перший, на думку Г. Селіна, є більш небезпечний: «... гріх здійснений у серці, страшніше за гріх тілесний»⁴²⁹. У віртуальному просторі людина може все, але не може виконати волю Господню, бо попри те, що життя у віртуальному світі є ілюзією, це життя є життям для себе, – інший, його емоції, душа не цікавить. Можливо, віртуальний світ є ще однієї пасткою ворога роду людського, з притаманною їй примарною ілюзією свободи вибору.

Віртуальний простір – це простір образів. Тут немає ніякої необхідності спрямовувати фантазію для того, щоб уявити свій предмет зваблювання, немає потреби перебирати всі зустрічі, враження, достатньо лише увімкнути телевізор або увійти у світову мережу, де за людину вже про все подбали. Це призводить до того, що людина не здатна фантазувати, творити, самовдосконалюватися. У неї забрали можливість навіть створювати власні образи. Зникає уява.

Як зазначає К. Вульф, уява – це *condition humana*, без якої людина не відбулася в якості людини: «... уява – це енергія, що зв'язує

людину зі світом і світ з людиною. Вона є мостом між зовнішнім і внутрішнім, вона хіастична (відбувається перетин внутрішнього і зовнішнього), і в цій функції полягає її призначення»⁴³⁰. У реальності утворюється прірва між внутрішнім і зовнішнім, тим самим починає зникати *condition humana*. Прірва виникає тому, що між внутрішнім і зовнішнім виникає протез (медіа), який переформатовує сенс, ціннісні орієнтації та саму людину: «Медіа – це протез людини, її продовження у світі. Протез, який належить і не належить суб'єктові, є рідним і чужорідним одночасно. Виконуючи функцію протеза, медіа знаходиться на межі внутрішнє/зовнішнє, встановлює й порушує ці межі. Медіа дивляться на тебе зсередини й показують зовні»⁴³¹. Це призводить до того, що життя стає несправжнім, керованим і передбачуваним та втрачає усілякий сенс.

Інший аспект, на який також необхідно звернути увагу, це віртуальний злочин, який не здійснюється до кінця, ураховуючи, що кінець – це каяття. Якщо людина вчинила злочин у реальному бутті, то обов'язково прийде час, коли вона розкається за здіяне. Людина по своїй природі вписана в логіку краси та гармонії, де може себе відчувати вільно, а коли вона відходить від цієї логіки, то обов'язково з'являються імпульси (естетичної імперативності), які повертають її в природне середовище. У цьому випадку злочин віртуальний (несправжній), тому й немає каяття.

Інтернет дає ілюзію прихованості, він безликий, як автор уже зазначив, покарання й каяття не буде, а значить можна дозволити собі багато чого: образити, оббрехати, вилити агресію. Із часом людина звикає до безкарності й переймає подібні паттерни поведінки в реальне життя, не говорячи вже про те, яку реальну шкоду подібна поведінка в усесвітній сітці завдає людській душі. Висновок напрошується сам собою: людина – дивна істота, яка може будь-яку корисну річ пристосувати для власного знищення.

Ми досягли певного технологічного рівня, який повинен бути підкріплений певним духовним і моральним рівнем, а також психологічною стійкістю, інакше, як наслідок, отримаємо девіантну поведінку⁴³², психологічні і психічні розлади, та врешті-решт руйнацію душі.

Є багато порівнянь віртуальної реальності, Інтернету, персональних комп'ютерів із чимось рідним і знайомим людині, її

генетичній пам'яті, спроби «пристосувати» ці явища до звичних нам речей. Автору здається, що можна порівняти всесвітню павутину з мозком, де кожний ПК є окремим нейроном, і в такому ракурсі, якщо ми не перестанемо сприймати її як фетиш, якщо не підпорядкуємо нашим потребам, будемо сприймати як засіб, інструмент до самовдосконалення, творчості, устремління до Бога, називайте, як хочете, ми станемо додатком до наших ПК, обслугою «єдиного світового мозку», який колись нас і знищить (асоціативно згадується «Гіперіон» Дена Симмонса).

Людство, нарешті, досягне своєї «мрії» (чи не зовсім своєї?): неробства, заспокоєності, відчуття постійного задоволення тілесних потреб. І тут дуже влучно висловився П'єр-Жан Беранже:

Панове! Якщо до правди святої
Світ дороги знайти не зуміє –
Честь безумцю, який навіє
Людству сон золотий!

Тотальна віртуалізація реальності пронизує тіло й душу сучасної людини, трансформуючи та змінюючи її, формуючи новий світогляд, ціннісні орієнтації, створюючи, по суті, нові умови людського існування.

Усі ці перетворення породжують людину нової формації, яку влучно С. Хоружий називав *homo virtualis* і визначав як людину, замкнену в горизонталі віртуальної реальності, що живе за її специфічними законами й виробляє віртуалістські стереотипи поведінки (які полягають у маніпулюванні вже готовими формами)⁴³³. «Життя в мережі» породжує людину-маніпулятора, що проживає своє життя у світі віртуальних образів-масок, маніпулює образами й піддається спокусі ілюзорності.

С. Марійко в статті: «Типові риси *homo virtualis* у віртуалізованому інформаційному суспільстві», намагаючись охарактеризувати *homo virtualis*, визначає його риси так. Це людина:

♦ яка використовує комп'ютерні моделі тілесної реальності й живе у створеному нею за допомогою техніки «дзеркальному світі» (комп'ютерна віртуальна реальність);

♦ якій одвічно притаманне творення символічних реальностей (власне віртуальна реальність);

◆ котра перебуває в специфічному віртуальному стані (стан віртуального користувача)⁴³⁴.

Сьогодні дискусії про те, чим же дійсно є Інтернет, достатньо популярні: його вважають кінцем культури; наркотиком; інструментом, що допомагає людині в роботі; додатковим ресурсом, що дозволяє економити час. У філософській літературі, наприклад, К. Келлі вважає епоху становлення Інтернету новим осьовим часом, а Н. Карр узагалі визнає його набором технологій, які слугують консьюмеристському суспільству. Так що ж усе-таки відбувається із сучасною людиною в мережі?

Доволі багато сказано й написано про негативний вплив Інтернету на людину, дійсно, як і все нове, він сприймається досить насторожено: наголошують на збіднінні людських форм спілкування, на «затуленні» картини реального світу картиною світу, що формується в процесі спілкування з комп'ютером⁴³⁵.

Також згадується про так званий «інформаційний комфорт» (звісно, у негативному контексті), під яким розуміється доступність будь-якої готової інформації, що призводить до «отупіння розуму, втрати кмітливості». Негатив сучасної аудіовізуальної культури вбачають в тому, що вона «позбавляє людину її власного предметного світу, несучи туди, де вона існує, тільки як фантом», «пов'язує нас інформаційно й роз'єднує емоційно»⁴³⁶.

Уваги заслуговує й феномен, про який ми вже згадували: так звана інтернет-аддикція, тобто «залежність від Інтернету», що ймовірно за все пояснюється ростом залежності нашого сучасника від інформації, інформаційного підживлення. Розглянемо докладніше.

У дослідників погляди на це питання значно різняться. Умовно їх можна об'єднати в три групи:

1. Інтернет-аддикція як аналог наркоманії⁴³⁷.

Представники Американської асоціації психологів у Бостоні (1997) вважають, що «приблизно для 6 % користувачів глобальна комп'ютерна мережа є аналогом наркотику», «більш 1 млн прихильників Інтернету представляють інтерес для медицини», «кожен третій респондент «ховається» в Інтернеті від проблем реального життя, бо у віртуальному світі є відчуття розкутості, знижують психологічні комплекси»⁴³⁸.

2. Інтернет-аддикція як прояв інших психічних захворювань і залежностей⁴³⁹.

Деякі прибічники цієї точки зору вважають, що ця залежність не породжується комп'ютером, це породження різноманітних форм дезадаптації людини до реального життя.

3. Інтернет-аддикція відсутня як така⁴⁴⁰.

На думку дослідників, які вважають саме так, Інтернет – це нова соціальна реальність, і говорити про інтернет-аддикцію все одно, що говорити про залежність від соціуму.

І все ж, на нашу думку, інтернет-аддикція є психічним розладом, хоча її статус поки що знаходиться на неофіційному рівні (адже її не включено в офіційну класифікацію захворювань DSM-IV).

Відомо, що цей розлад уперше був описаний І. Голдбергом у 1995 році (сучасні синоніми: нетаголізм, віртуальна аддикція, інтернет-поведінкова залежність, надлишкове/патологічне використання Інтернету тощо).

Лікар, базуючись на описі розладів, що пов'язані зі зловживанням психоактивними речовинами, вичленив такі симптоми цього розладу:

- ◆ використання Інтернету викликає хворобливий негативний стан: стрес чи дистрес;

- ◆ використання Інтернету заподіює шкоду фізичному, психологічному, міжособистісному, соціальному чи економічному статусу.

Психіатр К. Янг у 1994 р. запровадила тест, що був спрямований на виявлення саме інтернет-залежності. Вона опублікувала його на сайті й запропонувала всім, хто бажає, пройти його. Виявилось, що з 500 опитаних респондентів більшість є інтернет-залежними.

Цікаво, що в 1997 році було створено дослідницькі та консультативно-діагностичні служби з цієї проблематики, а в 1999 році вийшли перші монографії із цього питання (К. Янг, Д. Грінфілд тощо). Слід зазначити, що в Україні та Росії цей феномен вивчається загалом психологічними науками. Першим російським лікарем, яка серйозно почала вивчати це явище, є В. Лоскутова. Ось що із цього приводу знаходимо у Вікіпедії. У медичному сенсі залежність (наркотична) визначається як нав'язлива потреба у використанні звичної речовини, що супроводжується зростанням

толерантності й вираженими фізіологічними та психологічними симптомами, тобто людина поступово звикає до все більших і більших доз.

Також аддикція в психології визначається як нав'язлива потреба, що відчувається людиною відносно до певної діяльності. Цей термін уживається не тільки для визначення наркоманії, але й застосовується до інших областей, наприклад, проблеми азартних ігор, обжерливості або гіперрелігійності. А це означає, що його можна вживати й при розгляді інтернет-аддикції. Звісно, тут характер залежності інший, ніж при вживанні наркотиків або алкоголю, тобто фізіологічний компонент повністю відсутній, а психологічний проявляється дуже яскраво. Тобто інтернет-залежність можна визначити як тип хеїмічної залежності.

Інтернет-залежність – це нав'язлива потреба у використанні Інтернету, що супроводжується соціальною дезадаптацією та вираженими психологічними симптомами. Слід сказати, що за результатами різноманітних досліджень інтернет-залежними сьогодні є близько 10 % користувачів у всьому світі. Автору здається, що ця цифра значно занижена.

На сьогодні виділяють такі типи інтернет-залежності:

- ◆ обсесивна пристрасть до роботи за комп'ютером (ігри, програмування або інші види діяльності);
- ◆ нав'язливий веб-серфінг або компульсивна навігація (пошук інформації, нескінченні подорожі Інтернет-простором);
- ◆ безкінечне віртуальне спілкування й інтернет-знайомства (постійна переписка, участь у чатах, форумах, велика кількість знайомств у мережі тощо);
- ◆ ігрова залежність (нав'язлива захопленість мереживими комп'ютерними іграми);
- ◆ нав'язлива фінансова потреба (ігри в мережі, участь в Інтернет-аукціонах, а також постійне скуповування непотрібних речей);
- ◆ кіберсексуальна залежність – нав'язливий потяг до відвідування порносайтів та кіберсексу, а також обговорення сексуальної тематики в чатах.

Головним фактором розповсюдження цих явищ є те, що користувач в Інтернеті має змогу бути анонімним. Влучно зазначає

сучасний український науковець та дослідник Д. Муза: «Уміло використовуючи схему: реклама + споживач = бажання, можна вирішити два завдання: прив'язати конс'юмтаріат до наркотичного споживацтва; і тим самим, дистанціюватися від нього. На цьому шляху мають бути відкинута будь-які інститути, що містять гуманістичний принцип, не кажучи вже про нього самого»⁴⁴¹.

У чому проявляється анонімність у мережі? Як правило, спілкування в Інтернеті йде під псевдонімами й заочно.

Про учасника спілкування майже нічого не відомо, окрім його стилю спілкування. Для Інтернету характерний ефект заміщеного спілкування, який обертається, з одного боку, незвичайною свободою спілкування, з іншого – його хаотичністю. Звичайно, десуб'єктивізація соціальних процесів почалася не сьогодні й не з вини нових інформаційних і комунікаційних технологій. «Удосконалення, вигідні для грошового інтересу, що склалися в сучасних інститутах, мають тенденцію до заміни власника на «бездушну» акціонерну корпорацію (на думку Торстейна Б. Веблена). Тим самим власність усе більш утрачає свій індивідуальний характер, її суб'єктом, за словами М. Бердяєва, перестає бути буржуа з ім'ям власним, – він замінюється анонімом»⁴⁴².

Дослідник М. Орзак виділила такі психологічні й фізичні симптоми, що говорять про існування інтернет-залежності: гарне самопочуття та почуття ейфорії за комп'ютером; неможливість зупинитися; збільшення кількості часу, що користувач проводить за комп'ютером; зневага до родини та друзів; відчуття порожнечі, депресії, роздратування не за комп'ютером; брехня роботодавцям або членам родини про свою діяльність; проблеми з роботою або навчанням; синдром карпального каналу (тунельне враження нервових стовбурів руки); сухість очей; головні болі на кшталт мігреньових, болі в спині; нерегулярне харчування, пропуск прийомів їжі; недотримання особистої гігієни; розлад сну, зміна режиму сну.

Також сигналами початку інтернет-залежності К. Янг вважає: нав'язливе бажання постійно перевіряти електронну пошту; передчуття наступного онлайн-сеансу; збільшення часу, який проводиться онлайн; збільшення кількості грошей, які використовуються на Інтернет.

Ознаками вже сформованої залежності К. Янг називає: усепоглинення Інтернетом; потреба проводити в мережі більше часу; повторні спроби зменшити користування Інтернетом; при припиненні користування Інтернетом виникають симптоми відміни, що заподіюють тривогу; проблеми контролю часу; проблеми з оточенням (родина, робота, школа, друзі); брехня із приводу часу, який проводить-ся в мережі; зміна настрою через користування Інтернетом.

Цікаво те, що серед інтернет-залежних спостерігається найбільш високий рівень афективних та обесивно-компульсивних розладів, а також маскуємої депресії (Шапіра, Джолдигулов). Наприклад, корейські вчені виявили, що школярі з інтернет-залежністю схильні до депресії, причому з ризиком суїциду. Американський учений С. Капла виділяє такі характеристики особистості інтернет-залежних: депресія, самотність, скромність, самолюбство. Н. Чудова виділяє такі риси цієї категорії людей:

- ◆ складність у прийнятті свого фізичного «Я» (свого тіла);
- ◆ складності в безпосередньому спілкуванні;
- ◆ схильність до інтелектуалізації;
- ◆ почуття самотності й нехватка взаєморозуміння (можливо, пов'язаного зі складностями в спілкуванні із протилежною статтю);
- ◆ низька агресивність;
- ◆ емоційна напруга й деяка схильність до негативізму;
- ◆ наявність хоча б однієї фрустрованої потреби;
- ◆ незалежність виступає як особлива цінність;
- ◆ уявлення про ідеальне «Я» недиференційовані, завищені або навіть нереалістичні;
- ◆ самооцінка занижена;
- ◆ схильність до уникання проблем та відповідальності.

Більш докладно в рамках нашого дослідження хотілося б зупинитися на феномені комп'ютерних ігор. Без перебільшення можна сказати, що сучасна людина поступово стає «людиною граючою». «Синдром Трумена», поява якого констатується журналістами, воістину стає «синдромом ХХІ століття». Його сутність полягає в тому, що людина уявляє себе граючою роль у всесвітньому реаліті-шоу, усе, що її оточує, – декорації, люди навколо – актори.

Свою назву цей синдром отримав за назвою фільму Пітера Уіра «Шоу Трумана».

Деякі вчені «синдром Трумана» вважають одним з викликів сучасності, що пов'язаний із впливом Інтернету. Деякі люди до такого ступеня проймаються віртуальною реальністю, що перестають ідентифікувати себе зі звичайними людьми, саме їх і вражає цей синдром⁴⁴³.

Підсиленню ігрового начала в сучасній людині сприяє масова культура, для якої з точки зору впливу на соціум є характерними⁴⁴⁴:

- ◆ відмова від розвивальної, людинотворчої функції при гіпертрофованому розвитку функції розважальної;

- ◆ масова артизація свідомості, що розглядає все, що відбувається як свого роду видовище;

- ◆ формування асоціальної, дегуманізованого типу «ігрової» людини, «спостерігача», що приймає соціальні проблеми не всерйоз, страждає на атрофію гуманізму й стурбований лише прагненням до особистого збагачення та успіху тощо.

Видовищний, ігровий момент займає величезне місце у віртуальному просторі. Особливе місце – комп'ютерні рольові ігри. Й. Хьойзінга у своїх наукових розвідках наголошує на тому, що в процесі розвитку культури гра, ігровий момент відступає на задній план, тобто культура стає все більш «дорослою» та відводить грі другорядну роль. Науковець писав свою відому працю до появи віртуальної реальності.

Ми бачимо, що в комп'ютерних рольових іграх у наявності всі ознаки гри, про які пише Хьойзінга:

- ◆ вільний характер гри, її усвідомлення як «несправжньої», і разом з тим захопленість нею;

- ◆ уявність, вигаданість;

- ◆ відмежованість від реального життя місцем і тривалістю;

- ◆ панування всередині ігрового простору властивого тільки йому досконалого порядку;

- ◆ наявність напруги, яка випробовує сили гравця;

- ◆ поява суспільних об'єднань (спільнот), що прагнуть відокремитися й підкреслити свою незвичність за допомогою таємничості чи своєрідного зовнішнього вигляду.

Дослідник Й. Хьойзінга неодноразово підкреслює те, що маска й перевдягання важливі для людини: «Інобуття й таємниця гри разом зримо виражаються в перевдяганні... Той, хто перевдягнувся або вдягнув маску, «грає» іншу істоту. Але він і «є» ця інша істота!»⁴⁴⁵ ... «у масці завжди залишається щось таємниче»⁴⁴⁶, що відводить з повсякденного життя в інший світ, у сферу гри – у сферу дикунів, дітей і поетів... Це явище в просторі Інтернету, у сфері комп'ютерних рольових ігор отримує доволі своєрідне переломлення.

Ми спостерігаємо дивне явище: людство все більше занурюється у світ комп'ютерних ігор. Для деяких людей сучасні мережеві ігри стають важливішими ніж реальне життя, вони «повністю вживаються ву атмосферу гри, цілодобово не відходячи від комп'ютерів»⁴⁴⁷.

Про що це свідчить? У світлі теорії Й. Хьойзінга в якості припущення можна сказати, що людство або деградує, повертаючись до гри як основного виду діяльності, або ми є свідками зародження нової культури в новому просторі. Про плюси й мінуси комп'ютерних ігор пишуть деякі дослідники⁴⁴⁸.

Позитивний бік цього явища: людина, граючи в комп'ютерні ігри на деякий час відволікається, а значить знімає стрес, відходить від проблем, тобто так компенсуються негативні життєві переживання. Також з їхньою допомогою людина долає соціальну ізоляцію.

Негативні моменти комп'ютерних ігор: по-перше, перехід основної частини потреб (окрім фізіологічних) у простір віртуальної реальності. Особистість починає реалізовуватися у світі комп'ютерної мережі, а не в реальному, Комп'ютерна гра перетворюється на засіб реалізації життєвих проблем.

По-друге, під час цих ігор відбувається дезорієнтація суб'єкта в матеріальному світі, що пов'язана з можливістю множинної репрезентації.

По-третє, оскільки людина задовольняє свої потреби, не виходячи з дому, то розвивається процес десоціалізації людини. Це проявляється у формі відсторонення від суспільства.

По-четверте, у людини-користувача розвиваються ознаки інфантилізму, тобто безпомічність у соціумі, у світі, де немає поруч комп'ютерів.

По-п'яте, із життя людини зникають емоції, які притаманні людині в нормальному світі, а залишаються ті емоції, що підкоряються логіці Інтернету.

Комп'ютерна гра відбувається у віртуальній реальності, що надає інші можливості для самотворчості: це можливість помістити свою самість у фантастичний світ, який живе за іншими законами, у якому можливо майже все, але в рамках правил гри. Тому ряд негативних моментів рольової комп'ютерної гри перекривається можливістю збагачення самості її учасника досвідом, отриманим у ході гри, насамперед, досвідом трансформації власної ідентичності у віртуальній реальності.

Фахівці в галузі психології наголошують на тому, що під інтернет-аддикцією «ховаяться» інші аддикції. Наприклад, аддикція сексуальна переходить у «кіберсекс»; комунікативні залежності віднаходяться в «кібер-відноσιнах»; схильність до азартних ігор проявляється в гемблінзі тощо (М. Гріфітс, К. Янг, Д. Кендел тощо).

На нашу думку, інтернет-аддикція – це сукупність груп різних поведінкових залежностей, і комп'ютер – лише засіб їхньої реалізації, а не об'єкт.

Необхідно також обов'язково позначити ті небезпечні моменти, з якими можуть стикнутися діти й підлітки в мережі:

- ◆ експлуатація довіри дітей (підштовхування їх на здійснення неправоправних чи непристойних дій);
- ◆ відкритий доступ до порнографії;
- ◆ сайти з деструктивним змістом (наприклад, інструкція виготовлення бомби, наркотичних речовин тощо);
- ◆ мережеві ігри з насиллям, що значно підвищує агресію молодого покоління.

У підсумку хотілося б сказати: дійсно, у порівнянні з іншими видами залежностей (тютюнопаління, уживання алкоголю та наркотиків) інтернет-залежність спричиняє меншу шкоду організму й здається достатньо безпечною, як би не одне але...

Ця залежність спричиняє суттєве зниження працездатності й ефективності функціонування в реальному соціумі, наприклад, спілкування в мережі створює ілюзію добробуту тощо.

Є й інший бік медалі. Завдяки своїм якостям, а саме: доступності, анонімності, простоти використання, певної безпеки Інтернет дає можливість людям, що потерпають від негативних звичок, відмовитися від останніх. Як?

Для багатьох алкоголіків, наркоманів тощо Інтернет стає більш «легким» наркотиком і шансом позбутися від більш складних залежностей. Виходить так, що ця категорія людей заміщує одну залежність на іншу. Цей же принцип покладено в основу методики психотерапевтичного лікування залежностей: замістити складну залежність на більш «екологічну», більш безпечну.

Отже, як завжди спрацьовує закон діалектики....У сучасну епоху виникає потреба вибору ідентичності й вчасне здійснення заміни цієї ідентичності в разі необхідності. Виходячи з позиції К. Леша, ідентичність у наші дні уявляється чимось на зразок коства, який може зніматися й вдягатися⁴⁴⁹.

Ця обставина слугує поясненням, чому одним з основних типів ідентичності в сучасному суспільстві є так званий «віртуал», який формується в кіберпросторі й дозволяє особистості творчо конструювати особисту й соціальну ідентичності. Він може здійснювати самоідентифікацію неодноразово.

Без творчості складно описати присутність людини в Інтернеті. Змінюючи цей світ, вона творить саму себе. Творчий же потенціал людини немислимий без свободи, а в Інтернеті людина безмежно вільна, обмеження залежать лише від наявних навичок роботи на комп'ютері та власних внутрішніх установок людини. Можливість «експериментування» у віртуальній реальності з ідентичністю – це те нове, що привносить Інтернет у самореалізацію особистості.

Свобода – поле всіляких виборів, що має певну конфігурацію⁴⁵⁰. Твердження К. Мамардашвілі про те, що людина – істота незавершена, потенційна, знаходить своє віддзеркалення в Інтернеті, де потенційність людини проявляється дуже яскраво, оскільки там представлена людина можлива.

В Інтернеті особистості надані умови бути будь-якою можливою людиною. Людина – істота незапрограмована. Подібні твердження можна зустріти й у Х. Плеснера, який говорив про людину

як про ексцентричну істоту, що постійно прагне стати іншою, відмінною від того, якою вона є в цей момент.

Науковець П. Гуревич про відкритість і незавершеність людини говорить так: «Ідея людської природи як незавершеної можливості, що виявляється в нескінченних варіаціях незвичайного, специфічного людського буття, життя як пригоди саморозвитку, у ході якого недосконалість виявляється благодатною властивістю, вада перетворюється на гідність... – Такий, на наш погляд, можливий підхід до осмислення проблеми унікальності людини»⁴⁵¹. Усі перераховані якості (незавершеність, незапрограмованість) людини роблять її здатною до творчості.

Згадаємо основні види людської діяльності (гра, праця, навчання). А ось в Інтернеті, на думку Ю. Бабаєвої⁴⁵², найбільш поширеними видами діяльності користувача є пізнавальна, ігрова й комунікаційна. Ці види діяльності сприяють позитивним змінам, трансформаціям людини, а «експериментування» із власною ідентичністю можна розглядати як своєрідний психологічний тренінг.

Автор багатьох наукових робіт щодо окресленої тематики Н. Рейнгардт відмічає, що завдяки Інтернету людина отримує шанс у створеному нею світі продукувати віртуальні особистості, ситуації, проявляти себе в якості творця власного світу і життя⁴⁵³.

Науковець О. Медведєва вбачає в мережі віртуальну експериментальну соціальну лабораторію «для експериментів зі створенням і реконструкцією Я»⁴⁵⁴. Дослідниця пише: «В Інтернеті людина має можливість програвати й порівнювати ті шляхи формування власної особистості, які в силу різних причин не отримали можливості реалізуватися»⁴⁵⁵.

Роль віртуальності в трансформаціях особистості є неоднозначною. З одного боку, відкривається новий простір для експериментів із власною ідентичністю. А з іншого – нереалістичність, ефемерність її існування призводить до обману інших і самообману, до розпорошення, утрати своєї самоідентичності.

«Експериментування» в мережі із власною ідентичністю дещо нагадує театралізоване дійство, бо пов'язане із програванням багатьох ролей, але, на відміну від театру, в Інтернеті людина сама собі й режисер, і актор, і глядач, і критик...

В умовах безмежної свободи й творчості Інтернет надає можливість для особистості за допомогою її електронного двійника змодельовати, програти у віртуальному просторі можливі, альтернативні варіанти її розвитку, різні ролі й ситуації, у яких часто не ризикнула б опинитися реальна людина, а навички, отримані віртуальним двійником, зробити своїми. В Інтернеті людині надається можливість прожити «друге життя». Доля людини в реальному житті пишеться відразу ж на «чистовик», рідко що можна виправити, або хоча б змінити. Інтернет надає можливість прописати «чорновий варіант» деяких життєвих ситуацій, так би мовити, потренуватися.

Розглянувши та проаналізувавши можливі негативні наслідки і приховані загрози, з якими стикається сучасна людина у віртуальному середовищі, ми встановили:

1. Віртуальний простір розвиває нові форми досвіду, змінює та розширює сприйняття, яке призводить до розмиття меж культури й трансформації її цінностей, що значно ускладнює віртуальну самоідентифікацію людини. Ця ситуація стає катастрофічною на тлі щораз більшої віртуалізації різних сфер діяльності людини та постійного вдосконалення медіатехнологій. Поява віртуальної реальності, яка сьогодні вже майже безболісно «вживилась» в тіло сучасної культури, викликала одну із серйозних проблем сучасності – утрату відчуття реальності. Ця проблема обумовила необхідність віртуальної самоідентифікації сучасної людини (під віртуальною самоідентифікацією розуміється новий спосіб самовираження, саморозуміння, самореалізації, самоактуалізації).

2. При розгляді амбівалентних проявів віртуалізації реальності у світосприйнятті сучасної людини ми звернули увагу на можливі негативні аспекти у віртуальній самоідентифікації людини, що може спровокувати різні форми її аддиктивної поведінки: перебування в інтернет-просторі може формувати аддиктивний стан свідомості людини, обумовлений перенесенням у віртуальний простір, а значить утратою інтересу до реального життя.

3. Інтернет-залежність – залежність нехімічна й на відміну від наркотичної чи алкогольної сфокусована, передусім, не на фізичному компоненті, а на психологічному, і саме в цьому її

велика небезпека для духовного буття людини. Наголошено, що різні форми залежності мають спільну логіку реалізації, зазвичай вони дуже легко комбінуються (наприклад, алкогольна та інтернет-залежність), що значно прискорює руйнацію духовного та фізичного здоров'я людини.

4. Сьогодні вже можна говорити про появу *Homo virtualis* – людину, замкнену в горизонталі віртуальної реальності, що живе за її специфічними законами й виробляє віртуалістські стереотипи поведінки, а «життя в мережі» породжує людину-маніпулятора, що проживає своє життя у світі віртуальних образів-масок, маніпулює образами й піддається спокусі ілюзорності. Ураховуючи, що віртуальний простір – це простір образів, проте в ньому в людини відбирають можливість самій їх створювати, що призводить до того, що вона стає нездатною фантазувати, творити, самовдосконалюватися, зникає уява, яка є *condition Humana* – енергія, що зв'язує людину зі світом і світ з людиною, тобто є містком між зовнішнім і внутрішнім.

5. Прірва, яка у віртуальній реальності виникає між внутрішнім і зовнішнім, «заповнюється» своєрідним культурним протезом (медіа), який переформатовує сенс, ціннісні орієнтації та саму людину. Це призводить до того, що її життя стає ніби несправжнім, керованим і передбачуваним, утрачає всілякий культурозначущий сенс.

6. Світ Інтернету, утворений сукупністю віртуальних предметів, відносин, людей, є своєрідною «копією» світу реального, у якій повинен навчитися існувати кожен новий користувач. Інтернет виступає в якості додаткового неосвоєного цілком соціокультурного простору, що розширює поле діяльності людини, надаючи їй додаткові технічні та технологічні можливості, у тому числі, і в плані самореалізації, але віртуальна самореалізація особистості в Інтернеті при цьому не заміщає повністю її самореалізацію в регулярній реальності, а виступає як здійснення окремих можливостей і здібностей особистості. В Інтернеті відбувається поєднання способів існування у віртуальній і звичайній реальностях за принципом додатковості. У зв'язку із цим наша реальність завдяки віртуальній реальності стає більш насиченою, змінює свою конфігурацію. Інтернет слугує ідеальним простором для самотрансценденції

людини, оскільки є універсальною комунікативно-інформаційною конструкцією, що викликає до життя феномени співтворчості, завдяки яким пасивний споживач інформації переходить на активні позиції, виявляючи своє Я.

Виникнення й розвиток культури послугувало передумовою виникнення, створення штучного середовища як нового простору існування людини, яке за всіма параметрами відрізняється від природи. Сама поява поняття віртуальної реальності стала можливою тільки з переосмисленням уявлення про реальність, що отримала антропологічне значення.

Протиставлена буттю реальність як явище сутності втілює якість буття в усьому своєму різноманітті та є скоріше уявленням про буття, що трансформує його через оцінну інтенціональність і когнітивну здатність суб'єкта. Такий погляд на реальність дозволив чітко постулювати множинність реальностей.

Слід зазначити, що реальності творить антропологічна надмірність, яка полягає в проєктивно-імагінативній здібності людини. Трансформація й інституціалізація цієї здатності людської природи в культурні феномени та соціальні інститути – це з'єднання реальностей, здійснюване шляхом «накладання швів» між реальним і нереальним, уявним. Уже сам життєвий процес являє собою віртуальне «зшивання», дефрагментацію антропологічних реальностей, що множаться, утворюючи культурні інститути й традиції – ту саму константну реальність, що складає повсякденність. Використання підходу логіко-філософської реконструкції концепту всеєдності В. Моїсеєва та самої процедури узагальненого проєціювання дало можливість поглибити уявлення щодо прихованої цілісної матриці можливих варіацій віртуальної реальності.

Сьогодні психоз щодо матеріальних цінностей, «замішаних» на механізмах квазіестетичної імперативності через обмеженість ресурсів став на межі власної неспроможності, абсурдності та прийдешньої руйнації вінця цивілізаційних цінностей. Сучасні комп'ютерні технології в руслі пролонгації ідей постмодернізму утворили нове альтернативне місце дислокації свідомості сучасної людини, яке претендує на елімінацію будь-яких обмежень. Історичне прагнення людини до подолання свого екзистенційного

обмеження проектується з реального буття у віртуальне, де стає можливою елімінація трансперсональних екзистенціальних страхів.

Традиційно віртуальну реальність (як іншу реальність) отожднюють з відходом від реального життя. Основні причини, що провокують «переселення» пояснюються спрацюванням захисних механізмів, які допомагають людині відійти від неприємностей, проблем, стресів, непорозумінь, конфліктів, а також сірої одноманітної повсякденності.

Отже, безпомічність, утеча від дійсності, неадаптованість до соціальних умов, напружена робота та криза саморефлексії проковує індивіда до побудови «повітряних замків», які ідеально вписуються у створений віртуальний простір.

Такий світогляд та стиль життя ствердився ву напрямі ескапізм, який став особливо популярним в епоху постмодернізму та отримав друге дихання з появою саме віртуальної реальності. Прояви ескапізму, як прихований імператив, як лакмусовий папір суспільства, неоднозначно впливають на людину: інколи втеча порівнюється з наркотичним дурманом, а інколи – розглядається як розвиток духовності, культури (наприклад, чернецтво як форма спасіння).

Віртуальна реальність – це світ, штучно створений за допомогою техніки, існування якого підтримується нею, а враховуючи, що будь-яка техніка чи технологія є морально нейтральними, то й сама віртуальна реальність початково є саме морально нейтральною. Тому цей штучний простір наповнюється змістами самою ж людиною (з використанням соціальних, політичних, економічних, культурних технологій), що й обумовило можливість антропологічного повороту в розумінні віртуальної реальності.

Сьогодні технологізм переходить від технологій промислових до технологій соціальних. «Розлом» культури проходить через особистість, а життєвий світ отримує новий метафізичний вимір – інтенцію «втеча від культури» як порожньої й узагалі нічийної реальності» (В. Суханцева). Саме така конфігурація взаємовідносин людини й техніки проковує переформатування людини на засіб техніки. Розгляд віртуальної реальності тільки в контексті філософії техніки без антропологічного її спрямування є безперспективним, тобто віртуальна реальність усе ж таки має розглядатися

не лише й не стільки як технічний феномен, а скоріше, як феномен віртуально-інформаційний. Нові технології, безумовно, викликають зміни й у системі суспільних відносин: з'являються нові соціальні втрати, нові форми політичної влади тощо, що, призводить до появи так званої концепції «віртуалізації соціального», яка розглядається як системний ефект структурної диференціації суспільства на сучасному етапі.

Віртуальний простір розвиває нові форми досвіду, змінює та розширює сприйняття, яке призводить до розмиття меж культури та трансформації її цінностей, що значно ускладнює віртуальну самоідентифікацію людини. Ця ситуація стає катастрофічною на тлі щораз більшої віртуалізації різних сфер діяльності людини та постійного вдосконалення медіатехнологій. Поява віртуальної реальності, яка сьогодні вже майже безболісно «вживилась» у тіло сучасної культури, викликала одну із серйозних проблем сучасності – утрату відчуття реальності. Ця проблема обумовила необхідність віртуальної самоідентифікації сучасної людини (під віртуальною самоідентифікацією розуміється новий спосіб самовираження, саморозуміння, самореалізації, самоактуалізації).

Амбівалентні прояви віртуалізації реальності у світосприйнятті сучасної людини роблять можливими негативні аспекти у віртуальній самоідентифікації людини, що може спровокувати різні форми її аддиктивної поведінки: перебування в Інтернет-просторі може формувати аддиктивний стан свідомості людини, обумовлений перенесенням у віртуальний простір, а значить, утратою інтересу до реального життя.

Інтернет-залежність – залежність нехімічна й, на відміну від наркотичної чи алкогольної, сфокусована, передусім, не на фізичному компоненті, а на психологічному, і саме в цьому її велика небезпека для духовного буття людини. Наголошено, що різні форми залежності мають спільну логіку реалізації, зазвичай вони дуже легко комбінуються (наприклад, алкогольна та інтернет-залежність), що значно прискорює руйнацію духовного та фізичного здоров'я людини.

Сьогодні вже можна говорити про появу *Homo virtualis* – людину, замкнену в горизонталі віртуальної реальності, що живе за

її специфічними законами й виробляє віртуалістські стереотипи поведінки, а отже, «життя в мережі» породжує людину-маніпулятора, що проживає своє життя у світі віртуальних образів-масок, маніпулює образами й піддається спокусі ілюзорності. Ураховуючи, що віртуальний простір – це простір образів, проте в ньому в людини відбирають можливість самій їх створювати, що призводить до того, що вона стає нездатною фантазувати, творити, самовдосконалюватися, зникає уява, яка є *condition Humana* – енергія, що зв'язує людину зі світом і світ з людиною, тобто є містком між зовнішнім і внутрішнім.

Попри такі невтішні конотації, слід зауважити, що світ Інтернету, утворений сукупністю віртуальних предметів, відносин, людей, є своєрідною «копією» світу реального, у якій повинен навчитися існувати кожен новий користувач. Інтернет виступає в якості додаткового неосвоєного цілком соціокультурного простору, що розширює поле діяльності людини, надаючи їй додаткові технічні та технологічні можливості, у тому числі, і в плані самореалізації, але віртуальна самореалізація особистості в Інтернеті при цьому не заміщає повною мірою її самореалізацію в регулярній реальності, а виступає як здійснення окремих можливостей і здібностей особистості. Тому в Інтернеті відбувається поєднання способів існування у віртуальній і звичайній реальностях за принципом додатковості. У зв'язку із цим наша реальність завдяки віртуальній реальності стає більш насиченою, змінює свою конфігурацію. Інтернет слугує ідеальним простором для самотрансценденції людини, оскільки є універсальною комунікативно-інформаційною конструкцією, що викликає до життя феномени співтворчості, завдяки яким пасивний споживач інформації переходить на активні позиції, виявляючи своє Я.

Розділ 4

Феномен самотності: нові горизонти

4.1. Теоретичний аналіз проблеми самотності в сучасній психології

Представники української наукової інтелігенції (С. Дацюк⁴⁵⁶, І. Девтеров⁴⁵⁷, О. Добродум^{458, 459, 460}, Р. Мартинов⁴⁶¹, Е. Смеричевський⁴⁶², О. Сотникова⁴⁶³) спонукають замислитися над тим, як сучасні інформаційні технології впливають на індивідуальний і колективний прояви свідомості. Психічна свідомість сучасної людини формується й розвивається в реаліях щораз більшого інформаційного потоку, непередбачуваності соціально-політичної ситуації, швидкої зміни соціально-економічних умов, чисельної соціальної взаємодії. Це зумовлює для особистості необхідність знаходитися в стані перманентної готовності до взаємодії з великою кількістю людей і, як це не парадоксально, призводить до збільшення кількості людей, що випробовують руйнівну дію самотності – соціально-психологічного феномену, мало дослідженого явища з багатьма невідомими, що постійно уточнюються⁴⁶⁴.

Дослідження проблеми самотності представляється вкрай актуальним у контексті особливостей розвитку суспільства ХХІ ст. Якісні зміни елементів культури, що протікають з високою швидкістю, висока міра розшарування суспільства, роз'єднаність людей у великих містах, недостатність глибоких емоційних контактів. Наш мозок поступово втрачає базові механізми, що управляють контактами з довкіллям. Нам усе важче читати чужу міміку під час бесіди або вгадувати емоцію⁴⁶⁵, бо, коли бачимо своїх приятелів онлайн, нам здається, що ми підтримуємо з ними тісний зв'язок. При цьому ми забуваємо, що означає дружба в реальному світі. Дружні стосунки витісняються сурогатом: тепер самотність відвідує нас, коли, насправді, усі гаджети вимкнені, а нам здається, що ми спілкуємося з людиною один на один. Безумовно, усе це

передумови для розвитку самотності. Доречно також відзначити стійку увагу до питань розвитку системи заходів профілактики й подолання негативних наслідків переживання самотності. Незважаючи на те, що в рамках наукової літератури існує достатнє різноманіття уявлень про цей феномен та особливості його проживання в різні вікові періоди, однак, досі немає єдиного, цілісного уявлення щодо нього, так само, як і немає зв'язного уявлення про вікові закономірності проживання й переживання самотності.

Розподіл структури відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості, підпорядкований індивідуальному досвіду самопізнання, а він визначає гостроту переживання людиною свого стану самотності. Самотність є не просто переживання. Це особлива форма самосприйняття, самоусвідомлення, це відчуття повного занурення людини у свій внутрішній світ. Це особиста проблема з усвідомленням своєї незатребуваності, що викликає песимізм, тривожність, депресію, страх, сумнів. У повсякденному самоусвідомленні людина переживає цей стан у контексті взаємозв'язків, а самотність і є руйнівником цієї системи. Первинні зв'язки людини з навколишнім світом можуть забезпечити відчуття єдності й безпеки. Водночас відокремленість від світу, що порівняно з індивідуальною істотою представляється приголомшливо величезним, потужним, а інколи й небезпечним, загрозливим, викликає відчуття беззахисності й тривоги.

«Самотність більшою мірою занурюється в глибини індивідуальної свідомості з інтимними, рефлексивними й саморефлексивними властивостями внутрішніх структур. Переживання життєвого досвіду як сукупність первинних інтенцій, що обґрунтовують, володіють безпосередньою (нерефлексивною) очевидністю, суб'єктивністю у вигляді саме «анонімної суб'єктивності», тобто суб'єктивності загальної, є життєвим світом, складним продуктом інтенціональності свідомості, що накладається на проблему інтерсуб'єктивності індивіда як рівноправного в інтенціональному сенсі «Я»: збігу самосприйняття суб'єкта й безпосередності сприйняття «Іншого». Між «Я» та «Іншим» фактично встановлюється стіна різного сприйняття часу, що сягає корінням у глибинні пласти людської свідомості, широко розкриває двері самотності

у феноменологічній картині життєвого світу особистості й лише частково проявляє себе в тих або інших формах на поверхні соціального буття»⁴⁶⁶.

Витоки вивчення душі людини та її психічних особливостей мають багатовікову історію. Уважається, що перші наукові уявлення виникли в VI ст. до н. е.⁴⁶⁷. Найкраще, що ми маємо в психології буквально до новітнього часу, це те, що отримали від Аристотеля⁴⁶⁸. Верхівкою античної психології є його трактат «Про душу». Цей початковий період у вивченні сенсу існування людини з її проблемами продовжувався до початку перших публікацій у XIX ст.

Перші роздуми щодо проблеми самотності людини зустрічаються ще в епоху Античності: Антисфен, Аристотель, Геракліт, Демокрит, Діоген Синопський, Емпедокл, Епіктет, Епікур, Марк Аврелій, Платон, Сенека, Сократ та ін. – намагались знайти «джерело» цього феномену. Вони винайшли, що самотня людина має необхідним виявляти особливі, надзвичайні можливості, що здатні «викинути» її за межі буденного, дозволять не залежати від думок натовпу, прямувати до мудрості, до «центру Всесвіту». З одного боку, самотність «робить» людину приреченою, такою, що прагне до ідентичності з Богом – «людиною в пошуках мудрості». А винагородою за спокій, гармонійну неупередженість «мудрого ізгоя», його величезну силу духу, а особливо «небоязкість» самотності буде єднання з Космічним «порядком». З іншого – самотність є вадю особистості, що не дає можливості бути людині включений у життя полісу або мати дружні стосунки з кимось (Аристотель, наприклад, уважав, що «людина – є істота суспільна», а тому уникнути самотності можна дружбою»)⁴⁶⁹.

У середньовіччі в інтерпретації самотності постає християнська концепція, що на перший план висунула біблійне ставлення до цього феномена: долею людина приречена на самотність, але здолати її можна, прямуючи до Бога. Християнство пропонує унікальний досвід Самотньої Боголюдини – Ісуса Христа, що зміг знайти, побудувати істину свого перебування на Землі в релігійній самотності. Це перетворює мученицьку самотність на «самотність вищої цінності»⁴⁷⁰. П. Абеляр, Августін Аврелій, Іоанн Кассіан, Фома Кемпійський та ін., розкриваючи значення самотності для

середньовічної людини, звертали увагу на трагічність переживання людиною своєї нікчемності: «знаходячись» між Богом та Мудрецем, звичайна людина не подолає відчуття своєї знедоленості, ніколи не стане тотожною їм обом. Усі люди, незважаючи на повсякденний «контакт» у суспільстві (спілкування, взаємодію тощо), від самого народження й до смерті перебувають (духовно) у глибині самотності⁴⁷¹.

Проблема самотності у філософії Ренесансу набуває нового значення, тому що людина цього періоду постає розкутою індивідуальністю. У свідомості самої людини, в системі її внутрішніх цінностей є намагання знайти своє місце «універсальної» людини – Особистості. Новий антропологізм А. Данте, Ф. Петрарки, К. Салютаті, М. Фічіно та ін. характеризує людину, занурену у внутрішній світ та наповнену цінностями світу – пристрастями, творчою метою, прагненням до слави, ствердженням людської гідності та перемоги в людській діяльності, доброчинністю. Проблема самотності стає співвіднесеною із соціальною активністю або із споглядальним усамітненням. На думку представників доби Відродження, утеча від людей, тобто усамітнення у філософському розумінні – це не просто спосіб самопізнання, але, перш за все, спосіб досягнення мети, сенсу існування. Прикладом «бездоганної» людини, на думку філософів П. Браччоліні, Л. Бруні, Л. Валла, Д. Манетті, має бути людина, занурена в гуманітарні знання, досить освічена, з гарними манерами, бо без цього неможливе формування гармонійної людської особистості. Л. Б. Альберті, М. Пальмієрі, Ф. Філельфо та ін. намагались відновити «втрачену» гармонію, реабілітувати людську діяльність, надати перевагу усамітненій «самотності» генія. Її вони розцінювали як вимушену й тимчасову, що виступає в подальшому для створення індивідуалістичної особистості⁴⁷².

У результаті змін у світогляді в епоху Нового часу особистість «стала бездомною посеред нескінченного Всесвіту». Темою самотності переймалися М. Коперник, М. Кузанський, Б. Паскаль, Д. Юм та ін.⁴⁷³. М. Коперник оголосив Землю рядовою планетою Сонячної системи, що відразу втратила роль непорушного фундаменту всього світу: вона сама виявилась підвішеною

в неймовірній нескінченності. Людина на цьому світі постає беззахисною перед безоднею безконечності. У філософії М. Кузанського світ був представлений нескінченним у просторі та часі, а Земля позбулася центрального положення. Реакціями на нову ситуацію «бездомності» людини виявились індивідуалізм і колективізм. Індивідуаліст, щоб урятуватися від відчаю, повинен поетизувати самотність, приймаючи її як долю і намагаючись вселити собі «любов до долі». Колективізм полягав у тому, що особистість, рятуючись від самотності, намагається розчинитися в якій-небудь великій групі, але це розчинення саме по собі не дає єднання особистості з особистістю. І як виявилось, ні та, ні інша реакція не вирішують проблеми самотності, і вибрати одне із цих двох – це помилкова альтернатива. Справжнім рішенням є третя реакція – діалогічне існування людини з людиною. Її автор називає сферою «Між». Сфера «Між» – це немов вузька стежка, на якій відбувається зустріч «Я» і «Ти». Пізнання сфери «Між» повинно допомогти людству в подоланні самотності⁴⁷⁴. Для Б. Паскаля незбагненне безмежжя світу було тим дзеркалом, у якому він побачив своє «Я», що виникло одного разу в бутті, перед яким людина самотня й нікчемна, а тому намагається втекти від самотності в калейдоскоп насолод, але набуває іншої самотності – самотності нікому не потрібної, нещасної, зажуреної істоти – себелюблячого егоїста. Себелюбство як єдине джерело усіх негод уражає людину й суспільство. І вихід – у ненависті до нашого «Я», джерела себелюбства, у «переключенні» волі «нікчемного» «Я» на об'єкт вищої любові – на Бога⁴⁷⁵.

Початок XIX ст. можна розглядати як період формування філософських основ у вивченні феномена самотності, що досліджений у працях С. К'єркегора, Ф. Ніцше, Х. Ортеги-і-Гассет, Ж.-П. Сартра, Г. Торо, М. Хайдеггера, М. Шелера, А. Шопенгауєра й ін.^{476; 477}. У різних авторів цей феномен має неабиякий зміст та розглядається як: «бездомність», невизначеність ролі й сенсу людського перебування у світі, відсутність передвстановленої гармонії людини зі світом (неприкаяна людина в нескінченності)^{478; 479; 480}; незлиття: початкова й нездоланна відособленість існування «Я» від іншого існування; відповідальність, «приреченість» кожної людини на

самостійний вибір дії, неможливість перекласти відповідальність за свій вибір на іншого; добровільне уникнення контактів з іншими людьми, що переслідує мету зосередитись на якійсь справі, предметі, самому собі, і стає необхідним усамітненням⁴⁸¹.

У ХХ ст. з'являються концептуальні основи в області психології самотності, проводяться дослідження соціологів^{482, 483, 484}. Цей період має чіткий початок, на відміну від попередніх, тому що в 1938 році з'явилась публікація результатів дослідження Г. Зілбурга та його колег у рамках психодинамічної парадигми⁴⁸⁵. Проводячи теоретичний аналіз проблеми самотності в сучасній психології, узагальнюючи психологічні підходи щодо проблеми самотності різних шкіл, виокрепивши основні ідеї, що об'єднують різноманітні концепції самотності, Д. Перлман та Л. Пепло розділяють усі підходи на вісім груп: психодинамічні, феноменологічні, екзистенційно-гуманістичні, соціологічні, інтеракціоністські, когнітивні, інтимні та теоретико-системні, порівнюючи та інтерпретуючи самотність за трьома основними положеннями: природою самотності, причинами самотності, емпіричними даними⁴⁸⁶.

Психодинамічні моделі представлені А. Адлером, Г. Зілбургом, Г. Салліваном, З. Фройдом, Ф. Фромм-Рейхман та ін. Так, засновник психоаналізу висловлювався стосовно самотності таким чином: «Першими фобіями в дітей, які пов'язані із зовнішніми умовами, є боязнь темряви й самотності. Обидві викликані в дитини відчуттям відсутності улюбленої людини, яка опікується нею, — скажімо, її матері». Із цього приводу Г. Фройд відзначала, що «діти не бояться смерті... Але їх лякає темрява, бо вона символізує самотність. Отже, діти частенько бояться йти спати не тому, що побоюються заснути й більше не прокинутися, але швидше тому, що їх лякає перспектива зберігати свідомість і бути при цьому самотніми»^{487, 488}.

А. Адлер уважав, що дитина — маленька істота, яка вимушена чекати задоволення своїх потреб від інших. І пізніше це стає нарцисистичною орієнтацією, зародком відчуження, ворожнечі та безсилої агресивності самотнього⁴⁸⁹. На думку Г. Зілбурга, самотня людина зберігає інфантильне відчуття власної всемогутності, вона егоцентрична. «Самотній індивід, як правило, проявляє хворобливу

скритність або відкриту ворожість, спрямовану як усередину, так і назовні»⁴⁹⁰. Г. Салліван убачав витoki самотності дорослого в дитинстві, коли рушійною силою виступає потреба в людській близькості, у прагненні дитини до контакту. У підлітковому віці вона приймає форму потреби в приятелі, з яким можна обмінятися своїми таємними думками. Якщо в цей період є нестача соціальних навичок внаслідок неправильних взаємин з батьками в дитинстві, як правило, виникають труднощі при встановленні приятельських відносин з однолітками. Ця нездатність задовільнити підліткову потребу в інтимності може призвести до глибокої самотності. Ф. Фромм-Рейхман, послугуючись результатами своєї роботи із шизофреніками, визначала стан самотності через зовнішні умови, що формують у людини патологічні риси характеру, сприяють розвитку тяжкого розладу особистості. У відповідь людина прагне до близькості, до спілкування, до включеності в групову діяльність. Дослідниця простежила походження самотності аж до особистісного досвіду, придбаного в дитинстві, підкреслюючи шкідливі наслідки «передчасного відлучення від материнської ласки»⁴⁹¹.

Засновник феноменологічної перспективи К. Роджерс уважав, що суспільство примушує індивіда діяти відповідно до соціально виправданих, таких, що обмежують свободу дії зразків. Це призводить до суперечності між внутрішнім «Я» індивіда та проявами «Я» в стосунках з іншими людьми. Одне лише виконання соціальних ролей призводить до безглузлого існування індивіда. Індивід стає самотнім, коли, усуваючи охоронні бар'єри на шляху до власного «Я», він усе-таки думає, що йому буде відмовлено в контакті з боку інших. Упевненість у тому, що істинне «Я» індивіда знехтуване іншими, «тримає людей замкненими у своїй самотності». Страх бути зигнорованим змушує людину дотримуватися своєї соціальної «ролі», при цьому вона продовжує випробовувати спустошеність⁴⁹².

А. Маслоу, К. Мустакас, І. Ялом та ін. розуміли самотність як конфлікт між «істинним» та «соціально бажаним» «Я», що має перепони до самореалізації, як «порушення» в прийнятті «справжнього» себе, а також іншого. Екзистенціалісти вбачають її джерело в самій природі людини, що є неповторною, унікальною, ніколи не зрозумілою до кінця ні для себе самої, ні для іншої людини, і тому

від самого народження залишається на самоті. Екзистенціалісти закликали людей подолати їхній страх самотності й навчитися позитивно його використовувати⁴⁹³.

Деякі представники соціальної психології (К. Боумен, Д. Рісмен, П. Слейтер) покладають відповідальність за виникнення самотності на суспільство. К. Боумен висунув гіпотезу про три сили, що призводять до посилення самотності в сучасному суспільстві: 1) послаблення зв'язків у первинній групі; 2) збільшення сімейної мобільності; 3) збільшення соціальної мобільності. Автор акцентує увагу на значенні подій, що відбуваються в житті людини в зрілому віці (наприклад, розірвання шлюбу). Д. Рісмен і П. Слейтер пов'язують свій аналіз самотності з вивченням американського характеру й одночасно аналізують здатність суспільства задовільняти потреби його членів. Вони заявляють, що, наприклад, американці перетворилися на «зовні спрямованих» особистостей. Такі люди відокремлені від свого «Я», своїх почуттів. Урешті-решт така особистість може набути синдрому стурбованості й надмірної потреби в пильній увазі до себе з боку інших людей, яка ніколи повністю не задовільняється. Д. Рісмен і П. Слейтер вважають самотність загальним статистичним показником, що характеризує суспільство. Витоки причин самотності ці дослідники вбачають у соціалізації, але багато чинників (наприклад, вплив засобів масової інформації, розірвання шлюбу) лише сприяють їй, постійно негативно впливаючи на особистість⁴⁹⁴.

Р. Вейс представив концептуальний розвиток проблеми: він дослідив поняття, різновиди та причини виникнення самотності. Проводячи семінари для вдівців і нещодавно розлучених, учений вивів багато своїх теоретичних положень. Його цікавила «звичайна» самотність – стан, що переживається багатьма людьми впродовж усього їхнього життя. Він розглядав самотність як нормальну реакцію, маючи на увазі характерологічні та ситуативні причини самотності, надаючи їм перевагу. Саме тому дослідник особливо підкреслював значення сьогоденних подій у житті особистості, що виступають ключовим чинником формування самотності. Р. Вейс уважав, що вона «знаходиться» у внутрішній природі людини, у її психологічній конституції, а виникнення цього феномена

пояснював двома причинами: по-перше, самотність – це не тільки функція чинника особистості або чинника ситуації, а продукт їхнього інтерактивного впливу; по-друге, описуючи самотність, він мав на увазі соціальні відносини: прихильність, керівництво та оцінку, таким чином, розуміючи, що самотність з'являється в результаті нестачі соціальної взаємодії індивіда, яка задовільняє основні соціальні запити особистості. На думку Р. Вейса, існує два типу самотності. Емоційна самотність як результат відсутності інтимної прив'язаності, такої, як любовна чи подружня (емоційно самотня людина відчуває щось на кшталт неспокою покинутої дитини: тривогу й порожнечу). Та соціальна самотність як відповідь на відсутність значущих дружніх зв'язків або відчуття спільності (соціально самотня людина переживає тугу й почуття соціальної маргінальності)⁴⁹⁵.

Представники когнітивного підходу акцентують увагу на ролі пізнання причин самотності як чинника, що виступає посередником зв'язку між нестачею соціальності й почуттям самотності, які індивід усвідомлює. Вони вважали, що самотність з'являється, коли людина випробовує невідповідність між бажаним та досягнутим рівнем власних соціальних контактів. Такі дослідники, як Л. Пепло, Д. Перлман та ін., опублікували чимало робіт з дослідження самотності. Важливу роль у їхніх теоретичних формулюваннях зіграли емпіричні дані отримані серед звичайного населення. Л. Пепло, досліджуючи характерологічні процеси, те, що відбувається усередині індивіда, а також ситуативні чинники, вказувала на вплив минулого і сьогодення на формування особистості, вбачаючи в них причини самотності^{496, 497, 498, 499}.

В. Дж. Дерлега й С. Т. Маргуліс уживають поняття «інтимність» і «саморозкриття» для тлумачення самотності, що зумовлена відсутністю соціального партнера й настає тоді, коли міжособистісним відносинам бракує інтимності, необхідної для довірливого спілкування. Із цього приводу вони досліджували сукупність соціальних зв'язків індивіда, його соціальних очікувань і його особистісних якостей, але вони не відкидали дії чинника минулого розвитку, тобто внутрішньоіндивідуальні чинники, і фактори середовища, що можуть призвести до самотності⁵⁰⁰.

Дж. Фландерс підійшов до проблеми самотності із загально-системної точки зору: поведінка живих організмів відображає переплетення впливів декількох рівней, що діють одночасно як система. Рівні розташовуються від клітинного до міжнаціонального. Із цієї точки зору самотність є механізмом зворотного зв'язку, що допомагає індивіду або суспільству зберегти стійкий оптимальний рівень людських контактів. При цьому він розцінює самотність як потенційно патологічний стан, уважаючи її також і корисним механізмом зворотного зв'язку, який може посприяти благополуччю індивіда або суспільства⁵⁰¹.

Протягом останніх 15 років збільшилась кількість авторських теорій та прикладних розробок⁵⁰², де знаходимо погодження з тим, що самотність переживається людиною як відірваність від співтовариства людей, історії, сім'ї, природи, культури. Сучасні дослідники відзначають, що людина відчуває самотність найбільш гостро в ситуаціях інтенсивного примусового спілкування. Проводяться дослідження про ступінь схильності до самотності людей, що належать до різних вікових, професійних категорій, визначаються чинники, що сприяють посиленню або послабленню почуття самотності. Велика увага надається розробці, аналізу, оцінці ефективності соціально-психологічних і психотерапевтичних методів допомоги людям, що гостро переживають самотність.

Виходячи з узагальненої картини, можна виокремити чотири модуси самотності: космічний, культурний, соціальний, міжособистісний⁵⁰³. Така класифікація модусів самотності може бути корисною для аналізу причин незадоволеності життям конкретної людини й спроби знайти вихід з обтяжливого душевного стану. Насправді, дуже важливо вміти розрізнити конкретний модус самотності конкретної людини. Фахівці відзначають, що самотність може мати своїми наслідками важкі розлади особистості, стан «екзистенціального вакууму», депресію, самогубство, антигромадську поведінку. Отже, зростає заклопотаність і прагнення глибше вивчити це явище.

Дослідження психологічного контексту проблеми самотності на пострадянському просторі знаходимо в працях Л. Вереїної, Є. Головахи, Б. Голоти, В. Горського, О. Данчевої, Н. Каралаша, Г. Колесникова, І. Кона, С. Корчагіної, М. Литвака, Н. Лубенець,

Н. Паніної, М. Покровського, В. Сіляєвої, В. Табачковського, Л. Фльорко, Н. Хамітова, А. Хараша, Ю. Швалба та ін.^{504, 505, 506, 507}. Дослідженнями певних вікових періодів у цій області: дитинства – підліткового віку – юності, а також загальновікових особливостей формування цього стану – є роботи У. Ібрагіма, О. Долгінової. Вивченням взаємозв'язку проблем самотності та спілкування переймалися Є. Головаха, Н. Паніна. Систематизацією самого процесу спілкування, його порушеннями і взаємозв'язком із проблемою самотності займався протягом багатьох років Г. Колесников. І. Д'яченко розглядає самотність у контексті аналізу якостей особистості й ситуацій їхнього прояву. С. Куртіян та Л. Старовойтова розглянули самотність як соціальне явище, здійснили детальний аналіз наявним підходам щодо проблеми. Ю. Черепухін аналізував проблему чоловічої самотності як соціально зумовленого феномена. Фундаментальним дослідженням зарубіжних теорій і підходів щодо проблеми самотності є праця М. Покровського, а пізніше в співавторстві з Г. Іванченко проаналізував методологічні підходи у вивченні самотності як історико-філософської і соціально-філософської проблеми, глобалізаційну межу самотності, вік самотності й т. ін. С. Трубнікова запропонувала нову видову класифікацію, що виокремлює відчужувальну й самовідчужувальну самотність, а також усамітнення^{508, 509, 510, 511}.

В Україні до теми самотності почали звертатись лише з 80-х років ХХ ст. Філософських досліджень самотності небагато (можна згадати праці Н. Хамітова та ще декількох авторів (Б. Голоти, Н. Каралаша, Н. Лубенець, Л. Фльорко та ін.). Дослідження Н. Хамітова є важливими в розробці теми самотності, зокрема його парадигма філософії людини, яку автор називає метаантропологією, що має в людському бутті межові та позамежові вияви чоловічого й жіночого витоків, а також запропоновані ним для розкриття змісту самотності категорії: буденність, граничне буття (буття-на-межі) та метакричне (буття-за-межею). В аналізі феномена самотності Н. Хамітов виокремив психологічний, екзистенційно-антропологічний та метаантропологічний аспекти, звертаючи увагу на контекст чоловічого та жіночого початків⁵¹². Н. Лубенець у межах філософської антропології показує самотність у нових соціокуль-

турних контекстах кризи людської суб'єктивності. Самотність як культурний феномен став окремою проблемою дослідження Б. Голоти «Самотність у життєвому світі особистості: соціокультурний вимір»⁵¹³. Сучасні вітчизняні вчені В. Горський, В. Табачковський та ін. не виокремлюють самотність як самостійну проблематику, але аналізують фактори та умови, які є причиною переживань, пов'язаних із самотністю – страх, відчуження, страждання тощо. Водночас розгляд самотності як особливого феномена існування людини, що є окремою філософсько-антропологічною проблемою, ще не має цілісного висвітлення. У цьому плані не достатньо розроблені питання, що стосуються онтології, тенденцій, форм вияву, модусів, іпостасей самотності тощо⁵¹⁴.

Що стосується західної наукової думки, то після 40–80 рр. ХХ ст. набувають розвитку й доповнення гіпотези та припущення з позицій когнітивного підходу⁵¹⁵; ⁵¹⁶. Активно формується емпірична база досліджень у межах соціологічних теорій⁵¹⁷; ⁵¹⁸. Також продовжено опис проблеми спілкування й самотності щодо вікових груп у таких авторів, як Дж. Готтман, М. Путаллас, З. Рубін та ін.⁵¹⁹. Окремого згадування заслуговують напрями досліджень, пов'язані з вивченням самотності в просторово-часових рамках⁵²⁰. Так, К. Голдберг виходить з того, що основними складовими нашого усвідомлення часу є прагнення до турботи, виховання когось іншого⁵²¹. А самотність, на його думку, це порушення сприйняття часу: потреба в турботі, незадовільнена протягом довгого часу. Наслідуючи в цьому К. Голдберга, П. Хартоколіс розглядав цей факт у рамках екзистенціальних уявлень. Дж. Коен підійшов до аналізу самотності з позицій гуманістичної психології. Продовжуючи дослідження А. Маслоу, він відзначав, що самотність – це незадоволення суб'єкта стосунками з іншими. Свій акцент автор робив на переживаннях самотності в юнацькому віці⁵²².

4.2. Обґрунтування причин виникнення самотності

Протягом ХХ ст. фахівці вважали, що «доля кожної людини визначається в першу чергу нею самою, її вмінням мислити й розумно ставитися до всього, що відбувається в навколишньому світі...»⁵²³.

Розглядаючи проблему самотності в контексті власного методу дослідження – андрогін-аналізу, Н. Хамітов представляє оригінальне її трактування: «Якщо на початку ХХ ст. центральною була проблема витиснутих сексуальних бажань і невротичних станів, то на сьогодні проблема зовсім інша, і пов'язана вона з самотністю, а саме самотністю на тлі гіперреалізованих бажань. Люди раптом відчули, як прихована, пригнічена самотність стала явною. Загострення почуття самотності пов'язане з тим, що держава перестала бути тією великою матір'ю, яка всіх містить у своєму лоні...»⁵²⁴.

На початку ХХ ст., неначе передбачаючи майбутні проблеми в житті людства, Е. Фромм сказав, що «сама свобода від первинних зв'язків із природою призводить до повернення почуття самотності, безсилля та нікчемності...»⁵²⁵. Саме тому причини самотності він убачав в антропологічній суперечності людини із природою, в екзистенціальних умовах людського існування⁵²⁶.

Л. Виготський уважав, що витoki та причини виникнення самотності слід шукати ще до появи людини на світ. Із цим твердженням перекикається психоаналітичний напрям, що розглядає психічну історію матері та період її вагітності, де має значення формування образу дитини в уяві майбутньої матері для прийняття нею свого немовляти. Під час досліджень було виявлено, що фантазії матері можуть викликати дисфункцію відносин у діаді, порушуючи нормальну прив'язаність. Почуття прив'язаності матері до дитини виникає не відразу. Воно формується протягом усього терміну вагітності⁵²⁷. З моменту початку ворухіння плоду тілесність майбутньої матері немов розщеплюється на Я («моє тіло») та не-Я («інше»), яке вона повинна прийняти. Сама від любові матері залежатиме, чи буде дитина «бажаною» на цьому світі й не почуватиметься самотньою чи, навпаки, намагатиметься все своє життя «шукати материнську любов»⁵²⁸.

Представники ортодоксального психоаналізу підкреслювали значущість ідентифікації як механізму засвоєння дитиною своєї ролі. Хоча сам процес заснований на несвідомій імітації дитиною поведінки дорослих, перш за все, батьків, незважаючи на це, емоції мають не останнє значення⁵²⁹.

Засновник теорії прив'язаності та її порушень Дж. Боулбі вбачав сенс у підтримці взаємодії між матір'ю та немовлям, що є необхідною для виживання та розвитку останнього⁵³⁰.

У дітей, що позбавлені природного почуття материнської любові й пошани, формується стійке відчуття власної непотрібності, приниженості, незадоволення⁵³¹. З. Фройд відзначав, що «цей своєрідний вибір об'єкта любові й такі дивні любовні стосунки мають те саме психічне походження, що й любовне життя в нормальної людини: вони походять від дитячої фіксації ніжності на матері та вдають із себе один з наслідків цієї фіксації... У нормальному любовному житті зберігається небагато рис, у яких, поза сумнівом, є вплив материнського прообразу на вибір об'єкта, наприклад, переваги, що надаються молодими людьми зрілим жінкам; Отже, відділення любовного потягу (лібідо) від матері сталося порівняно скоро... Потяг до матері й після настання статевої зрілості має місце так довго, що у вибраних чоловіками пізніше за об'єкти любові виявляються ясно виражені материнські ознаки, і в них легко розпізнати «заміну» матері. Саме тому на людях лежить у такому разі обов'язок указати на вірогідність того, що характерні риси чоловіків, умови їхньої любові та їхня поведінка в любові дійсно походять від материнської констеляції»⁵³².

Розглядаючи схильність до самотності з позицій гуманістичної психології, Дж. Коен відзначає, що самотність є не що інше, як похідна серії незадоволення суб'єкта стосунками зі значущими іншими: «Немовля самотнє, якщо воно відчуває нестачу ніжності й контакту з матір'ю. Дитина самотня без батьківської участі в іграх і бесідах і т. ін.»⁵³³.

Як зазначено вище, самотність є явищем, що має свої витoki в дитинстві. Коли дитину позбавляють людської прив'язаності, виникає стан, відомий під назвою «маразм», що має як фізіологічні, так і психологічні симптоми прояву, які зберігаються протягом усього життя хворого⁵³⁴. «Прагнення до взаємної близькості зберігається в кожній людини з дитинства й упродовж усього життя; і немає жодної людини, яка б не боялася його втратити... Люди не можуть перебувати в подібному стані будь-який тривалий період часу, не стаючи психотиками...»^{535, 536}. Самотність виникає

в результаті відсторонення дитини від зовнішньої людської участі й людської чуйності чи навмисного позбавлення її визнання як істоти, що існує. Багаточисельні спостереження дослідників (Г. Абрамова, Б. Ананьєв, Дж. Боулбі, А. Добрович, Д. Ельконін, Е. Еріксон, О. Запорожець, О. Захаров, Л. Захарова, В. Кан-Калік, І. Кон, Р. Ленч, О. Леонтьєв, В. Леві, М. Лісіна, Б. Ломов та ін.) указують на те, що дитина, позбавлена в ранньому віці нормального спілкування, психологічного комфорту (особливо в діаді мати-дитина, коли під час формування прив'язаності дитина пристосовується до матері, бо батько значно більше віддалений від дитини в перші роки її життя, необхідного «для нормального розвитку дитини»), не матиме сформованого почуття захищеності й довіри до навколишнього світу, відставатиме в розумовому розвитку та може виявляти патопсихологічні розлади⁵³⁷. На це вказує аналіз останніх патогенетичних механізмів формування психопатологічних розладів дитини внаслідок патологічних батьківсько-дитячих стосунків: «У нормі сформована прив'язаність (її якість) у ранньому віці (від народження та до очевидних проявів у 6–8 місяців) між матір'ю і дитиною стає досвідом адекватних БДС, що визначають психологічний, соціальний та особистісний розвиток дитини. Перший рік життя безпосередньо «впливає» на подальші успіхи людини в особистісному розвитку, адекватній соціалізації, подоланні проблем дитячої травматизації, сімейному житті, професійних досягненнях, закріпленні почуття екзистенційної безпеки, навичок вирішення складних ситуацій, спілкуванні загалом (рівень компетентності в соціальній адаптації), «дозволяє» реалізувати основні еволюційно-біологічні завдання людини: залишити здорових нащадків»⁵³⁸.

Директор програм з освіти й виховання в Дитячому психіатричному центрі Лондона М. Сандерленд винайшла «феномен західної цивілізації»: дитячий сон на самоті, що здатний підвищувати ризик синдрому дитячої неочікуваної смерті (СДНС). Причиною може бути те, що дитина позбавлена заспокійливого ефекту від дихання й серцебиття, який би вона отримувала, лежачи поряд з матір'ю. Заспокійливий ефект, що власне надає дихання й серцебиття матері, по відношенню до якого синхронізується дихання сплячої поряд дитини, сприяє меншій вірогідності апнеї – раптової

затримки дихання уві сні і, Отже, СДНС. В Англії від СДНС щороку умирає близько 500 дітей. У Китаї, де спільний сон – щось само собою зрозуміле, СДНС настільки рідкий, що навіть не має назви.

На думку голландських психологів, самотність у дитинстві може стати причиною постійних зрад чоловіка в зрілому віці. Фахівці вважають, якщо хлопцеві бракувало уваги й любові в дитинстві, то під час дорослішання ця потреба гіперболізується. Чоловік часто зраджує свою дружину, та все одно для нього це здається недостатнім. Він продовжує звинувачувати оточення в тому, що його мало люблять. Це продовжується доти, поки дитяча рана остаточно не загоїться. А може статися й таке: «недолюблений» у дитинстві чоловік виявляє страх перед серйозними стосунками. Він буде вірний доти, доки стосунки будуть емоційними та яскравими. Як тільки пристрасть згасне, чоловік вирушить на пошуки нових почуттів»⁵³⁹.

Отже, самотність дитини полягає в залежності від загострення сприйняття життя (розуміння себе, своєї самоти, занедбаності, набуття статі) і від особистості матері (усвідомлення того, що мати не належить дитині)⁵⁴⁰.

Почуття самотності може гостро виявлятися й у певні вікові періоди соціального становлення людини. На думку багатьох авторів (О. Долгінова, У. Ібрагім, О. Кірпіков, Дж. Коен, І. Кон, Н. Ніколаєва, Н. Перешейна, І. Слободчиков, С. Трубнікова) самотність особливо стає актуальною в підлітковому та юнацькому віці⁵⁴¹. Наприклад, у підлітковому віці, коли відбувається формування особистості, ставлення до себе супроводжується негативними емоціями: почуття злості, печалі, глибокого нещастя, уникнення соціальних контактів, підозрілість, імпульсивність, страх, занепокоєння. Однією з можливих реакцій, яка супроводжується посиленням тривоги, може бути безпорадність. У цьому віці за наявності амбівалентного типу розладу прив'язаності дитина часто виявляє різні форми опозиційно-протестної поведінки. Основний патерн і мотив її поведінки – «мене ніхто не любить, я нікому не потрібний». Патогенетичною основою розладу прив'язаності стає емоційне «застрягання» дитини на хворобливих переживаннях

самотності й покинутості в поєднанні з озлобленням на близьких за це (часто неусвідомлюваним)⁵⁴².

Сприяють підготовці й навчанню дорослого життя природні чинники. Це інстинкти й безумовні рефлексі. На початку статевого дозрівання в підлітка відсутні знання й досвід його поведінки, а лише існує набір рефлексів. Так, хлопці вступають у пору статевої зрілості з наявним статевим інстинктом і його безумовними рефлексами – рефлексом володіння (або сексуальним рефлексом), рефлексом ватажка. «Солідний вклад у самотність вмає психофізіологія, а в ній, більш за все, – сексуальність... Із самого початку все відбувається само по собі, без твого відома, без участі волі. Непідвладні, автоматичні, відчужені від тебе події йдуть суцільною чергою; обволосіння й зростання інших статевих ознак або відсутність таких; бажання або небажання, якими ти не керуєш, а вони тобою зі страшною силою; менструації, ерекції і полюції, зміни настроїв, сором'язливість, страхи, фантазії. Усе те, що з тобою відбувається, стає тобою, хочеш ти чи ні, і впливає на твоє безсилля, викликаючи відчуття безпорадності, розгубленості, хворобливої, гидливої, а іноді просто безумної самотності»⁵⁴³.

До того ж у підлітків реалізація рефлексу ватажка можлива тільки в спілкуванні з однолітками. Єдиною формою його вираження є норми поведінки, що існують у колі підлітка, і зовнішні ознаки (стиль одягу й т. ін.). «Підліток самотній, якщо він нехтується однолітками»⁵⁴⁴. Саме на цьому віковому етапі можна дуже сильно поранити людину, завдати глибокої душевної травми, не визнаючи статусу ватажка. Унаслідок чого підліток нав'є собі його відсутність через причину відсутності його ознак. Невизнання й відкидання статусу ватажка призводить до формування рефлексу невизнаного статусу. І як реакція – зміна поведінки підлітка: підвищена тривожність, неналагоджене спілкування з однокласниками та батьками, бо відбувається зіткнення з такими самими їхніми рефлексами (у старших школярів високий рівень тривоги в спілкуванні з батьками й тими дорослими, від яких вони якоюсь мірою залежать). Довівши все ж таки собі й друзям наявність статусу ватажка, хлопець розпочинає спроби практичного вираження й зустрічає перший опір – дівчину, що своєю поведінкою

не «визнає» його статусу ватажка. Потрібно виробляти нові умовні рефлекси поведінки, долаючи страх із приводу того, що дівчина може й не визнати того, ким є хлопець у своєму уявленні. Усі свої дії в міжстатевому спілкуванні хлопець рефлекторно направляє на затвердження своєї переваги над дівчиною.

Чинники, що призводять до виникнення почуття самотності, є патологічними, причинами яких виступають негативні особистісні деформації індивіда. Так, ще в XVII ст. Б. Паскаль відзначав, що, коли люди побоюються бути наодинці зі своїми думками, вони починають шукати спасіння від самотності в розвазі. Він звернув увагу на безглуздя в поведінці людей: замість того, щоб насолоджуватися спокоєм, люди невтримно тягнуться до розваг та ігор, часто клопітких, що коштують дорого й навіть небезпечні для життя та слугують притулком для людей від їхніх відокремлених думок. До таких Б. Паскаль відносив не тільки власне розваги подібні до ігор у карти чи полювання, чи базікання з жінками, але й виконання службових обов'язків, участь у війнах»⁵⁴⁵. Минуло майже чотири століття, і тепер вже сучасні психотерапевти зауважують: «Навіщо люди п'ють, навіщо наркотики всілякі, якщо не для того, щоб позбавитися відчуття самотності, туги, болю свідомості самотності. Та й узагалі від усвідомлення?.. Банка пива або пляшка горілки, пачка сигарет, ігровий автомат, комп'ютерна іграшка, звичайна обжерливість, онанізм – утеча від самотності. Даремна, марна»⁵⁴⁶.

Існують також чинники екзистенційного характеру, що, без сумніву, потребують детального вивчення та втручання психотерапії. П. Хартоколіс розглядає самотність як порушене усвідомлення часу, відмову від сьогодення, від його можливостей і вимог⁵⁴⁷. І саме тому самотність є екзистенційною проблемою. Упродовж життя людина розуміє, що її існування швидко прослизає мимохіть. Коли вона задоволена, їй хочеться призупинити час, поважати кожен його прояв, але більшість людей розуміє, що не знає, як це зробити. І навпаки, коли людина в ув'язненні, самотня, страждає або хворіє, час спливає дуже повільно, його обмеження важко давить на неї. Людина занурюється в перспективу на майбутнє, яке пронизане всепоглинним відчуттям провини

й безпорадності, яке, як здається, триватиме вічно. І саме відчуття ганебної безпорадності наодинці стає мірою самотності. На думку В. Пузько, багато людей відчувають себе відносно здоровими й не потребують психотерапії, але страждають від самотності та від якоїсь спустошеності душі (останній варіант – неклінічний, екзистенційного неврозу)⁵⁴⁸.

З вищезазначеного видно, наскільки важливим у нашому житті є наявність адекватних емоційних батьківсько-дитячих стосунків, що, безумовно, у подальшому житті молоді особистості впливатимуть на її психологічний, соціальний та власне особистісний розвиток. В інформаційному суспільстві прогресує емоційне відділення батьків від дітей та навпаки, що призводить до ізоляції, і, як це не дивно, до почуття самотності, що стрімко зростає та переходить у покинутість, невпевненість. «Неефективні» батьківські стосунки з дітьми проявляються в нестатку або взагалі відсутності емоційного контакту, нечутливості батьків до потреб дитини. Сучасні матусі й татусі, на жаль, мають «відповідати» вимогам інформаційного суспільства, запити якого потребують від особистості успішності, мобільності, енергійності, підприємливості, конкурентоспроможності, швидкого переключення з одного виду діяльності на інший, протистояння складній соціально-прогресуючій ситуації, цілеспрямованої поведінки⁵⁴⁹. У такому ритмі життя людині не завжди вдається контролювати свої емоційні та поведінкові прояви, не кажучи вже про те, щоб ще й поділитися з кимось людським теплом. На це просто не вистачає можливостей. Інформаційне суспільство, неначе вампір, висмоктує з нас усі сили. Процеси, породжені сучасним суспільством, знаходять своє відображення в життєдіяльності людей: соціальній апатії, агресії, байдужості, етнофобії, психозах.

Психоневролог О. Захаров проаналізував вплив різних типів деформуючого ставлення до дитини в сім'ї на розвиток у неї невротичних станів та асоціальних форм поведінки. Виявилось, що надмірно суворе, владне, авторитарне ставлення до дитини з боку дорослих членів сім'ї, і особливо матері, призводить до стійкого утворення таких рис характеру, як невпевненість, сором'язливість, лякливність, схильність до залежності⁵⁵⁰.

Розрив між тенденціями «треба» та «могти» призводить до дії психічних механізмів, унаслідок чого виявляємо осіб з високим рівнем особистісних проблем, хворобливими проявами психогенного характеру, несформованими соціальними навичками, душевними розладами, випадками суїциду, алкогольної та наркотичної залежності тощо.

Визначенням процесу індивідуалізації є спроба відмовитись від своєї індивідуальності й подолати почуття самотності, злитися з навколишнім світом, розчинитися в ньому. Єдиний спосіб позбавитися самотності – підкоритися. Спроба підкорення примушує платити за відчуття повноцінності. У традиційних культурах індивід є включеним у систему соціальних відносин, які не дають можливості поширювати феномени відчуження й самоти.

4.3. Характеристика соціально-психологічних особливостей самотності

Проблема самотності особистості є актуальною темою для дослідження в соціальній психології (Л. Алексеева, О. Данчева, М. Іванов, П. Каролінг, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, Ю. Швалб). Такі вчені, як Г. Андреева, П. Блонський, Л. Виготський, К. Корнілов, О. Леонтьєв, Б. Ломов, В. Мясіщев, Б. Паригін, К. Платонов, О. Потебня, М. Рейснер, С. Рубінштейн, О. Спіркін, О. Ткаченко, Д. Узнадзе, Г. Челпанов та ін., уважали, що психіка людини залежить від соціальних умов. За останніми даними, в Україні близько 10 тисяч осіб складають самотні люди. Загальна соціальна, а як наслідок і сімейна дезорганізація перетворюють самотність на злоякісну соціальну хворобу.

Самотність як соціальна проблема є небезпечною для благополучної життєдіяльності не тільки людини, але й суспільства. Науково-промисловий розвиток сприяє новим економічним і політичним відносинам та здатний змінити світоглядні установки людей. Людина постає егоїстом, що прагне до першості, могутності, суперництва в усіх сферах. Така ситуація породжує людину байдужу, конфліктну, скептичну, ворожу, жадібну, честолюбну, роз'єднану, аморальну, недовірливу, замкнену, що є невід'ємною

частиною розвиненого суспільства. Добробут, що індивід отримує, обмінюється на проблеми, що хвилюють людину, на негативне відчуття від життя. Можливо, індивід бажає відчутти свою унікальність, неповторність, але світ готовий прийняти лише її якості: працездатність, енергію м'язів, швидкість реакції, навички мислення, посидючість, заповзятливість. Тепер уже навколишній світ виступає споживачем, а людина – жертвою, що, чинячи опір, виявляє труднощі особистого характеру: невпевненість, спустошеність, депресію, агресивність, схильність до пороків та аномальних дій тощо⁵⁵¹.

Самотність як соціальний стан, відображає психофізичний статус людини, утруднюючи встановлення нових і підтримування старих контактів та зв'язків. Самотність, особливо на сучасному етапі, є однією з найбільш очевидних ознак нестатку спілкування, неминучої спраги людського тепла, незадоволення соціальних зв'язків, що виступають наслідком соціальної депривації⁵⁵². За визначенням деяких дослідників, «людина, що знаходиться в умовах реальної або уявної комунікативної деривації (ізоляції від інших людей, розриву соціальних зв'язків, відсутності значущого для неї спілкування, недостатності спілкування та ін.)», наповнена станом і відчуттям самотності»⁵⁵³. У. Джемс підкреслював, що для людини немає більш жорсткого покарання, ніж бути в суспільстві й бути непоміченим іншими людьми, відчувати розрив з оточенням, боятися наслідків самотнього способу життя⁵⁵⁴.

Дослідження Д. Лінча показали, що самотні люди в значно більшій мірі схильні до хвороб чи навіть ряду тяжких психічних захворювань⁵⁵⁵.

Нашу сучасність заповнили комп'ютерні технології. Віртуальне спілкування, псевдокомунікація, як повна заміна людини, актуалізує проблему самотності, призводячи до відокремлення, роз'єднання, відділення, ізоляції, повного випадіння із суспільства⁵⁵⁶. Спілкуючись через електронну пошту чи Інтернет, користувачі намагаються позбавитися своєї соціальної самотності, вибудувати комунікацію, тому що не мають можливості її досягнення в міжособистісній повсякденній взаємодії, але, як вие, позбавляють тим самим себе «живого спілкування» й ризикують

стати заручниками цієї проблеми. Це є діалог із самим собою, тимчасова втеча від самотності й аж ніяк не її подолання. Страх перед можливим неприйняттям з боку інших, страх перед відмовою в комунікації підштовхує індивіда на такий крок⁵⁵⁷. Справжня ж комунікація – це не тільки обмін інформацією на вербальному рівні, але й на екстравербальному рівні. «Під час живої розмови ми отримуємо більше інформації не з вуст співбесідника, а з його міміки, жестів, поглядів...»⁵⁵⁸. Так ми долаємо емоційну самотність, що супроводжується почуттям тривоги й неспокою та пов'язана з відсутністю інтимних контактів і романтичних стосунків, з відсутністю прихильності^{559, 560}.

В інформаційному столітті внутрішнє психічне самовідчуження є частиною професійного самовизначення людей. У такому випадку самотність не слід розглядати як елемент духовного зростання. На думку багатьох фахівців, саме «соціально-економічний прогрес примушує чоловіків «іти» на вчинки, а це зумовлює появу в чоловіка «кризи маскуліності», спочатку із заміною соціального положення й характеру діяльності чоловіків, а потім і їхньої установки та цінності, і після цього – більш тонких психологічних ознак зі свого боку впливають на соціальну структуру»⁵⁶¹. Останнім часом відбувається розподіл праці у сфері виробничих відносин між чоловіком та жінкою, унаслідок чого послаблюються функції, ролі, заняття й сфера діяльності чоловіків. У політиці жінки поступово здобувають монополію на владу. Що ж стосується сімейно-шлюбних відносин, то «поняття татусевої влади все частіше замінюється поняттям батьківського авторитету, а «справедливий розподіл домашніх обов'язків» стає однією з найважливіших ознак сімейного благополуччя...»⁵⁶².

Безумовно, що в більшості своїй такі професії, як письменник, політик, бізнесмен, філософ, художник, математик, психотерапевт, колекціонер породжують самотність, бо в їхній основі знаходяться екзистенційні причини. За своє страждання, пов'язане з відмовою від світу й спілкування з ним, людина отримує щось надто цінне, бажане: у такій загадковості народжується харизма митця. І ця самотність є витоком вольового рішення. Тож і людину ми сприймаємо як таку, що, здійснивши вольовий учинок, стала

вільною. А. Маслоу винайшов їх самодостатніми, назвавши особистостями, що самоактуалізуються⁵⁶³. Водночас, коли явище набуває масового характеру, це вже дзвоник, який спонукає замислитися над тим, що, можливо, небажання, слабкість або недостатній розвиток комунікативних навичок у спілкуванні з іншими є причиною для відмови від встановлення чи підтримання належних соціальних взаємовідносин (Б. Анан'єв, Дж. Боулбі, Є. Головаха, А. Добрович, Д. Ельконін, Е. Еріксон, О. Запорожець, В. Кан-Калік, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лісіна, Б. Ломов та ін.)⁵⁶⁴.

Відсутність соціальних взаємозв'язків – не лише особисте нещастя, але й соціальна проблема. Відповідно до стереотипів люди, що живуть відособлено, – це «самотні невдахи», холодні, недружні й непривабливі⁵⁶⁵. «Сказати: «Я самотній» – означає визнати, що ти неповноцінний, що ти ніким не любимий»⁵⁶⁶. Людині завжди ніяково бути єдиним «одинаком» на вечірці, де всі парами, обідати одному в ресторані або піти в кіно самому. У будь-якій громадській культурі нестача друзів або партнера вважається соціальною невдачею. Менш очевидне, але не менш важливе й те, що наявність незадовільних взаємин – невдалий шлюб або неприродна дружба – також може розглядатися як соціальна невдача. Не мати коханого, друзів або сім'ї – означає зазнати невдачі, на думку суспільства, а часто й на власну думку⁵⁶⁷. Усе більше й більше людей стають замкненими внаслідок декомунікації, що стала причиною таких психопатологій, як: аутизм, депресія, алкоголізм, наркоманія, шизофренія, комп'ютерна залежність тощо...

У такому випадку самотність є недостатнім елементом духовного зростання; різновидом прийнятої для суб'єкта субкультури; чинником, що приховує невизнану суспільством поведінку; слабким елементом самодостатності особистості. Трапляється, що привабливі й здібні люди визнають свої недоліки та вважають свою поведінку недоречною⁵⁶⁸, але в інших випадках це відображає дійсний недолік навичок (насамперед комунікативних), необхідних для встановлення або підтримки соціальних взаємин. Такі люди гостро реагують на заклик до спілкування й на відмову в ньому⁵⁶⁹. Здебільшого вони почуваються невпевнено під час комунікації, інтерпретують невдачі в ній як особистісні недоліки, що

пов'язано зазвичай з особистісними характеристиками й недоліками, які виявляються, головним чином, у результаті втрати важливих взаємозв'язків⁵⁷⁰. У такому випадку в індивіда формується нове самосприйняття – нове «соціальне» Я». Тоді, випробовуючи соціальну невпевненість і не виявляючи ризику в соціальних питаннях, він стає менш схильним до встановлення нових взаємин або ж посилення вже наявних. У цьому разі проявляються так звані бар'єри в сприйнятті іншої особи: естетичні, інтелектуальні, мотиваційні, моральні, емоційні. Вони проявляються в перші ж хвилини міжособистісної взаємодії та здатні неабияк впливати на стосунки людей⁵⁷¹.

На початку ХХ ст. М. Бердяєв відзначав: «Тема самотності – основна. Зворотна сторона її – є тема спілкування... Чужість і спільність – ось головне в людському існуванні... Самотність завжди припускає потребу в спілкуванні, тугу за спілкуванням...»⁵⁷².

Розвиток новітніх технологій сприяє поліпшенню економічного, соціального, духовного життя суспільства. Великі міста виступають центрами такого розвитку, приваблюючи населення й акумулюючи в собі риси якісно нових форм способу життя, що вимагає перебудови й людських чинників. Нараз люди виявляються неготовими не стільки з об'єктивних, скільки із суб'єктивних причин до такої життєдіяльності. Здебільшого вони вважають себе непотрібними⁵⁷³. Так з'являється проблема самотності в умовах великого міста. На думку сучасних авторів, одна із причин самотності – соціофобія – прагнення відокремитись від оточення, захистити свій внутрішній світ, незалежність від вторгнення сторонніх і навіть близьких родичів. Самі ж причини дисфункції мають своє коріння знову-таки в дитинстві й пов'язані з раннім соціальним розвитком дитини. Коли малюк психологічно не готовий залишатися з кимось надовго, окрім батьків, бо його комунікативний розвиток трохи запізнюється, він отримує глибоку психологічну травму, відчуваючи страх. Унаслідок цього, дитина вибудовує такі моделі соціального світу та власного «Я», що надалі знижують його самооцінку й сприяють затвердженню песимістичного ставлення до соціальних зв'язків⁵⁷⁴.

Інформатизація всіх сфер життєдіяльності суспільства формує якісно нові діяльність, взаємодію, культуру, комунікацію, систему цінностей, потреб особистості, а відповідно виникають і нові проблеми. Певна система установок, що формується внаслідок проживання в умовах сучасного суспільства, здатна не лише утруднювати задовільну соціальну взаємодію, але й впливати на формування особистісних характеристик, що створюють передумови для самотності. У цьому випадку йдеться про низьку самооцінку особистості, що шкодить адекватній соціальній поведінці людини.

Ф. Зімбардо стверджує, що «особи з низькою самооцінкою... більш схильні до пасивності, навіювання їй менш популярні. Ці люди надзвичайно чутливі до критики, уважаючи її підтвердженням своєї неповноцінності. Вони насилу сприймають і компліменти»⁵⁷⁵. Люди з низькою самооцінкою більшою мірою відчують соціальну невпевненість і менш схильні до ризику в соціальних питаннях, а тому й менш схильні до встановлення нових взаємин або посилювання наявних. Загалом низька самооцінка часто існує у взаємозв'язаній сукупності принизливої свідомості й поведінки, яка спотворює соціальну компетентність, піддаючи людей ризику самотності. Отже, відчуття недостатності власної гідності може вплинути на потребу в «живому» спілкуванні, викликаючи переживання самотності⁵⁷⁶. Нерідко це призводить до появи почуттів непристосованості та нікчемності. Згодом людина сприймає себе й ставиться до себе негативно, почуваючись невдахою, незадоволеним собою і своїм життям, виявляючи впертість, емоційну нестійкість, неохайність, жалісливість до себе, замкнутість, пригніченість, ворожість, лукавість, вередливість. Маючи низьку самооцінку, особистість випробовує тяжіння своєї самотності, пригніченість, страждання, навіть за нетривалої її дії⁵⁷⁷. У такому випадку низька самооцінка представлена внутрішнім психічним самовідчуженням і її пов'язують із соціальною компетентністю. Низька самооцінка – це якась сукупність думок і поведінки, що заважає встановленню або підтримці задовільних соціальних взаємин. Люди з низькою самооцінкою інтерпретують соціальні взаємозв'язки принизливо. Вони більш схильні позиціонувати невдачі в спілкуванні як самозвинувачення⁵⁷⁸. Люди, що невисоко

себе оцінюють, чекають, що інші теж уважають їх невдахами⁵⁷⁹. На думку Я. Коломінського, важливо мати такі риси характеру, як: дружелюбність, співчуття, уміння допомогти іншій людині, акуратність, уміння організувати співпрацю, виняткова надійність і відповідальність тощо, що сприяють тому, щоб бути обраним більшістю та не бути самотнім.

Дослідники, які експериментально перевіряли самооцінку людей у крайніх ситуаціях (запрошення до спілкування, відмова в ньому), виявили, що індивіди з низькою самооцінкою особливо чуйні по відношенню до друзів-партнерів та особливо вороже налаштовані стосовно партнерів, що відкинули їх. Можливо, найістотніше тут те, що люди з низькою самооцінкою інтерпретують неоднозначний соціальний обмін більшою мірою як негативний, ніж люди з високою самооцінкою⁵⁸⁰.

У. Джемс представив самооцінку у вигляді «дробу, де в знаменнику – наші претензії, а в чисельнику – наш успіх; отже, самооцінка = успіх / претензії»⁵⁸¹.

На думку Г. Адамса, при недостатньо позитивному ставленні до своєї особистості, а найбільше нестатку конформності (здатності не протиставляти себе іншим), що виступає в цьому випадку як наслідок внутрішнього особистісного конфлікту, виникають труднощі в процесі взаємодії, що заважають нормальним взаємовідносинам і перешкоджають взаєморозумінню⁵⁸².

А. Маслоу в числі фундаментальних чинників назвав солідарність. В. Франкл – пошук сенсу через інших. Більшість авторів визнають, що вихід з конфлікту із самим собою – реальне відчуття життя. Без цього особистість буде почуватися неповноцінною, спустошеною, знедоленою.

Саме відчуття, що тебе підтримують, є основною потребою людини. Воно включає такі компоненти, як: емоційна підтримка (упевненість у тому, що про тебе хтось турбується, любить і піклується); оцінна підтримка (соціальне порівняння й відповідь на запитання, чи правильно я ставлюсь до того чи іншого явища); інформаційна підтримка (інформація про те, як сприймати явища); інструментальна підтримка (отримання конкретної дієвої допомоги). Саме тому долається самотність лише в плані існування,

зустрічі із суб'єктом, шляхом пізнання в житті любові, дружби, милості, у моральних актах і т. ін.

Як зазначають сучасні психотерапевти, «саме потреба в любові вирішує всю гаму людських пристрасей та близьких стосунків».

За визначенням Г. Мюррея, це є афіліацією – мотивацією в спілкуванні з іншими людьми, у взаємодії з оточенням, в емоційному контакті, у дружбі, у любові, у наданні комусь допомоги й підтримки, а також у прийнятті її від іншого⁵⁸³. Загальні її чинники проявляються в: 1) необхідності порівняти себе з іншими, позбавитися невпевненості; 2) необхідності отримати позитивну стимуляцію завдяки цікавому живому спілкуванню; 3) потребі в отриманні схвалення, уваги; 4) потребі в емоційній підтримці.

Деякі автори виокремлюють умови, за яких існує потреба в любові, у дружніх стосунках, що сприяють виникненню дружби, атракції⁵⁸⁴.

Гомосексуалізм, онанізм, віртуальний секс, сексуальні відхилення – усе це недостатність любові, нормального людського спілкування...»⁵⁸⁵. За оцінками даними вітчизняних і зарубіжних експертів, загальна кількість чоловіків, що мають сексуальні стосунки із чоловіками (ЧСЧ), в Україні знаходиться в межах від 177 тис. до 430 тис.⁵⁸⁶ Бар'єри відмежовують проблемну людину від собі подібних, залишаючи їй штучно створену резервацію, відмічену знаками звичаїв, норм, соціальних умовностей. Це чергове підтвердження неможливості злитися зі світом (О. Висоцька, В. Леві та ін.)^{587, 588}.

Виявляється, що однією з дуже гострих соціально-психологічних проблем у сучасному суспільстві є проблема самотності, що визначається сексуальною орієнтацією. Фахівці до психологічних чинників відносять: депресію, інтерналізовану гомофобію, алкоголь як соціальний лубрикант, страх перед знайомством і сексуальними стосунками з іншими ЧСЧ, ЖСЖ, бажання бути розкутим і веселим, тобто «бути, як усі», глибокий конфлікт із членами сім'ї внаслідок саморозкриття («камін-аута») або відчуття провини за те, що не виправдав надій та очікувань рідних і близьких, і, звичайно ж, це спроба подолати самотність.

Можна продовжити характеризувати соціально-психологічні особливості самотності. Водночас лишається питання, як несприятливий вплив досягнень інформаційного суспільства на життєдіяльність людини. Зараз іде процес адаптації людини до «нових умов» життя. Зазвичай усе нове викликає неприйняття, відторгнення та суперечки. Можливо, людині потрібен час, щоб «перебудуватися», адаптуватися та звикнути співіснувати з «новими сусідами» – інформацією та інформаційними технологіями – та перестати врешті-решт реагувати так гостро на таке сусідство. Будь-що-будь вважаємо доречним пригадати вислів великого Сократа «Нічого понад міру». Не треба поспішати відмовлятися від досягнень постіндустріального суспільства, але використовувати їх треба розсудливо.

Післямова

Виникнення й розвиток культури – передумова виникнення, створення штучного середовища як нового простору існування людини, яке за всіма параметрами відрізняється від природи. Сама поява поняття віртуальної реальності стала можливою тільки з переосмисленням уявлення про реальність, що отримала антропологічне значення.

Протиставлена буттю реальність як явище сутності включає буття в усьому своєму різноманітті, але є скоріше уявленням про буття, що трансформує його через оцінну інтенціональність і когнітивну здатність суб'єкта. Такий погляд на реальність дає можливість чітко постулювати множинність реальностей.

Слід зазначити, що реальності творить антропологічна надмірність, яка полягає в проєктивно-імагінативній здібності людини. Трансформація й інституціалізація цієї здатності людської природи в культурні феномени та соціальні інститути – це з'єднання реальностей, здійснюване шляхом «накладання швів» між реальним і нереальним, уявним. Уже сам життєвий процес являє собою віртуальне «зшивання», дефрагментацію антропологічних реальностей, що множаться, утворюючи культурні інститути й традиції – ту саму константну реальність, що складає повсякденність. Використання підходу логіко-філософської реконструкції концепту всеєдності В. Моїсєєва та самої процедури узагальненого проєціювання дозволяє поглибити уявлення щодо прихованої цілісної матриці можливих варіацій віртуальної реальності.

Сьогодні психоз щодо матеріальних цінностей, «замішаних» на механізмах квазіестетичної імперативності через обмеженість ресурсів, став на межі власної неспроможності, абсурдності та прийдешньої руйнації вінця цивілізаційних цінностей. Сучасні комп'ютерні технології в руслі пролонгації ідей постмодернізму утворили нове альтернативне місце дислокації свідомості сучасної людини, яке претендує на елімінацію будь-яких обмежень. Отже, історичне прагнення людини до подолання свого екзистенційного обмеження проєктується з реального буття

у віртуальне, де уможлиблюється елімінація трансперсональних, екзистенціальних страхів.

Традиційно віртуальну реальність (як іншу реальність) отожднюють з відходом від реального життя. Основні причини, що провокують «переселення» пояснюються спрацюванням захисних механізмів, які допомагають людині відійти від неприємностей, проблем, стресів, непорозумінь, конфліктів, а також сірої одноманітної повсякденності. Отже, безпомічність, втеча від дійсності, неадаптованість до соціальних умов, напружена робота та криза саморефлексії провокує індивіда до побудови «повітряних замків», які ідеально вписуються у створений віртуальний простір.

Такий світогляд та стиль життя ствердився в напрямі ескапізму, який став особливо популярним в епоху постмодернізму та отримав друге дихання з появою саме віртуальної реальності. Прояви ескапізму, як прихований імператив, як лакмусовий папір суспільства, мають неоднозначну дію на людину: інколи втеча порівнюється з наркотичним дурманом, а інколи – розглядається як розвиток духовності, культури (наприклад, чернецтво як форма спасіння).

Віртуальна реальність – це світ, штучно створений за допомогою техніки, існування якого підтримується нею, а враховуючи, що будь-яка техніка чи технологія є морально-нейтральними, то й сама віртуальна реальність початково є саме морально-нейтральною. Тому цей штучний простір наповнюється змістами самою ж людиною (з використанням соціальних, політичних, економічних, культурних технологій), що й обумовило можливість антропологічного повороту в розумінні віртуальної реальності.

Сьогодні технологізм переходить від технологій промислових до технологій соціальних. Отже, «розлом» культури проходить через особистість, а життєвий світ отримує новий метафізичний вимір – інтенцію «втеча від культури» як порожньої й узагалі нічийної реальності» (В. Суханцева). Саме така конфігурація взаємовідносин людини і техніки провокує переформатування людини на засіб техніки. Розгляд віртуальної реальності тільки в контексті філософії техніки без антропологічного її спрямування є безперспективним, тобто віртуальна реальність усе ж таки повинна розглядатися не лише й не стільки як технічний феномен, а скоріше як

феномен віртуально-інформаційний. Нові технології, безумовно, викликають зміни й у системі суспільних відносин: з'являються нові соціальні втрати, нові форми політичної влади тощо призводить до появи так званої концепції «віртуалізації соціального», яка розглядається як системний ефект структурної диференціації суспільства на сучасному етапі.

Віртуальний простір розвиває нові форми досвіду, змінює та розширює сприйняття, яке призводить до розмиття меж культури та трансформації її цінностей, що значно ускладнює віртуальну самоідентифікацію людини. Ця ситуація стає катастрофічною на тлі щораз більшої віртуалізації різних сфер діяльності людини й постійного вдосконалення медіатехнологій. Поява віртуальної реальності, яка сьогодні вже майже безболісно «вживилася» в тіло сучасної культури, викликала одну із серйозних проблем сучасності – утрату відчуття реальності. Ця проблема обумовила необхідність віртуальної самоідентифікації сучасної людини.

Амбівалентні прояви віртуалізації реальності у світосприйнятті сучасної людини роблять можливими негативні аспекти у віртуальній самоідентифікації людини, що може спровокувати різні форми її аддиктивної поведінки: перебування в Інтернет-просторі може формувати аддиктивний стан свідомості людини, обумовлений перенесенням у віртуальний простір, а значить утратою інтересу до реального життя.

Виникла серйозна проблема впливу комп'ютеризації на психіку людини, на його душевну організацію. На сьогодні вже не викликає сумнівів той факт, що вплив Інтернету на особистість користувача є більш глибоким і системним, ніж вплив будь-якої іншої технологічної системи. Психологи та психіатри всерйоз стурбовані появою інтернет-залежності, що занурює особистість у віртуальний світ. У медицині та психології віднедавна існує поняття «синдром комп'ютерного стресу». Масштабність і потужність впливу інформаційного середовища на психіку людей у сучасних умовах актуалізувало проблему інформаційно-психологічної безпеки. Загрози інформаційного впливу, інформаційних стресів є найбільш небезпечними для дітей та підлітків, у свідомості яких закріплюються побачені й почуті стереотипи, наслідуються

несхвальні норми поведінки, зростають девіації, формуються шкідливі звички, моделюється небезпечний спосіб життя, знижується рівень правових норм, що призводить до правопорушень, злочинності, підживлення кримінального середовища та втрати соціальної стабільності в суспільстві. Важливість цих проблем у сучасних умовах стала усвідомлюватися в повному обсязі лише тільки в останні роки.

Інтернет-залежність – залежність нехімічна й на відміну від наркотичної чи алкогольної сфокусована, передусім, не на фізичному компоненті, а на психологічному, і саме в цьому її велика небезпека для духовного буття людини. Наголошено, що різні форми залежності мають спільну логіку реалізації, зазвичай вони дуже легко комбінуються (наприклад, алкогольна й інтернет-залежність), що значно прискорює руйнацію духовного та фізичного здоров'я людини.

Також постійні фізичні та емоційні навантаження, які переживає в наші дні практично кожна людина, значно впливають на її здоров'я, повноцінну життєдіяльність. Невипадково проблема стресу є сьогодні однією з найважливіших проблем медицини та психології. Під будь-яким стресом розуміють відповідь організму на вплив несприятливих факторів. Інформаційний стрес виникає як відповідь організму на потоки інформації, що виникають навколо нього. Останнім часом цей вид стресу стає особливо актуальним, оскільки інформаційне поле постійно збільшується.

Інформаційні технології, можливо, є основною причиною інформаційного навантаження через здатність швидко створювати надлишок інформації й поширювати її на більш широкую аудиторію, ніж будь-коли раніше. Існування суперечок на тему інформаційного перевантаження свідчить про виникнення нової потреби – контролювати вхідну інформацію.

Віртуалізація всіх сфер суспільного життя формує якісно нові потреби особистості, а відповідно виникають і нові проблеми. Певна система установок, що складається внаслідок проживання в умовах сучасного суспільства впливає на формування особистісних характеристик, що створюють передумови виникнення,

наприклад, самотності людини. На сучасному етапі це є однією з дуже гострих соціально-психологічних проблем.

Сьогодні вже можна говорити про появу *Homo virtualis* – людину, яка замкнена в горизонталі віртуальної реальності, живе за її специфічними законами й виробляє вітуалістські стереотипи поведінки. Отже, «життя в мережі» породжує людину-маніпулятора, що проживає своє життя у світі віртуальних образів-масок, маніпулює образами й піддається спокусі ілюзорності. Віртуальний простір – це простір образів, проте в ньому в людини відбирають можливість самій їх створювати. Це призводить до того, що особистість стає нездатною фантазувати, творити, самовдосконалюватися. Зникає уява, яка є *condition Humana* – енергією, що зв'язує людину зі світом і світ з людиною, тобто є містком між зовнішнім і внутрішнім.

І все ж таки, незважаючи на такі невтішні конотації, слід сказати, що віртуальний світ, утворений сукупністю віртуальних предметів, відносин, людей, є своєрідною «копією» світу реального, у якій повинна навчитися існувати кожна людина. Віртуальний світ виступає як додатковий неосвоєний повною мірою соціокультурний простір, що розширює поле діяльності людини, надаючи їй додаткові технічні та технологічні можливості, у тому числі й у плані самореалізації, але віртуальна самореалізація особистості при цьому не заміщає повністю її самореалізацію в регулярній реальності, а виступає як здійснення окремих можливостей і здібностей особистості. Саме тому відбувається поєднання способів існування у віртуальній і звичайній реальностях за принципом додатковості. У зв'язку із цим наша реальність завдяки віртуальній реальності стає більш насиченою, змінює свою конфігурацію. Віртуальність слугує ідеальним простором для самотрансценденції людини, оскільки є універсальною комунікативно-інформаційною конструкцією, що викликає до життя феномени співтворчості, завдяки яким пасивний споживач інформації переходить на активні позиції, виявляючи своє Я.

Список використаних джерел

(Endnotes)

¹ Варакин Л. Е. Глобальное информационное общество: Критерии развития и социально-экономические аспекты / Л. Е. Варакин. – М. : Междунар. акад. связи, 2001. – 43 с. : ил.

² Воронина Т. П. Информационное общество: сущность, черты, проблемы / Т. П. Воронина. – М. : Изд-во ЦАГй, 1995. – 111 с.

³ Machlup F. The production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. – Princeton : Princeton University Press, 1962. – 436 p.

⁴ Katz R. L. The Information Society: An International Perspective / R. L. Katz. – N. Y., 1988.

⁵ Masuda Y. The information Society as Post-Industrial Society / Y. Masuda. – Wash., 1981. – 171 p.

⁶ Porat M. U. The Information Economy, Nine volumes, Office of Telecommunication, US Department of Commerce / M. U. Porat. – Washington, 1977. – 230 p.

⁷ Stonier T. The Wealth of Information: A Profile of the Postindustrial Economy/ T. Stonier. – London, 1983. – 224 p.

⁸ Белл Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Л. Иноземцев. – М. : Центр исследований постиндустриального общества, 2007. – 304 с.

⁹ Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт; [пер. с англ. Д. Травина]. – М. : ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига»; СПб. : TerraFantastica, 2004. – 602 с.

¹⁰ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер; [пер. с англ. В. В. Белококова, К. Ю. Бурмистрова, Л. М. Бурмистровой и др., научн. ред. уревич]. – М. : АСТ, 2003. – 669 с.

¹¹ Фурастье Ж. Технический прогресс и капитализм с 1700 по 2100 год / Ж. Фурастье // Какое будущее ожидает человечество? – Прага : «Мир и социализм», 1964. – С. 157–159.

¹² Masuda Y. The information Society as Post-Industrial Society / Y. Masuda. – Wash., 1981. – 171 p.

¹³ Друкер П. Управление в обществе будущего / П. Друкер; [пер. с англ. Е. В. Трибушной]. – М. : «Вильямс», 2007. – 306 с.

¹⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; [пер. с англ., науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

¹⁵ Геец В. М. Общество, государство, экономика. Феноменология взаимодействия и развития / В. М. Геец. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Экономика, 2014. – 631 с.

¹⁶ Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями / Под ред. Б. З. Мильнера. – М. : ИНФРА-М, 2009. – С. 11–26.

¹⁷ Методология исследования сетевых форм организации бизнеса / Под ред. М. Ю. Шерешевой. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики Москва, 2014. – С. 132–143.

¹⁸ Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп; [пер. с англ. И. Дюмулен, У. Козлов, М. Штернгарц]. – М. : Прогресс, 1966. – 464 с.

¹⁹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788 с.

²⁰ Мартин У. Дж. Информационное общество (Реферат) // Теория и практика общественно-научной информации. Ежеквартальник / АН СССР. ИНИОН; Редкол.: Виноградов В. А. (гл. ред.) и др. – М., 1990. – № 3. – С. 115–123.

²¹ Мартин У. Дж. Информационное общество (Реферат) // Теория и практика общественно-научной информации. Ежеквартальник / АН СССР. ИНИОН; Редкол. : Виноградов В. А. (гл. ред.) и др. – М., 1990. – № 3. – С. 115–123.

²² Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.

²³ Вартанова Е. Л. Финская модель на рубеже столетий: Информ. общество и СМИ Финляндии в европ. перспективе / Е. Л. Вартанова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 287 с.

- ²⁴ Большой энциклопедический словарь / Под ред. А. М. Прохорова. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб. : Норинт, 2002. – 1456 с.
- ²⁵ Симонович С. В. Информатика. Базовый курс / С. В. Симонович. – Изд. 2-е, испр. и дополн. – СПб. : Питер, 2005. – 640 с. : ил.
- ²⁶ Симонович С. В. Информатика для юристов и экономистов / С. В. Симонович. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
- ²⁷ Урсул А. Д. Природа информации: философский очерк / А. Д. Урсул; Челяб. гос. акад. культуры и искусств; Науч.-образоват. центр «Информационное общество»; Рос. гос. торгово-эконом. ун-т; Центр исслед. глоб. процессов и устойчивого развития. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Челябинск, 2010. – 231 с.
- ²⁸ Кастлер Г. Возникновение биологической организации / Г. Кастлер; [пер. с англ., под ред. и с предисл. Л. А. Блюменфельда]. – М. : Мир, 1967. – 90 с.
- ²⁹ Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине; или Кибернетика и общество / Н. Винер. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – 344 с.
- ³⁰ Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / В. В. Буряк. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2011. – 152 с.
- ³¹ Кастельс М. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / М. Кастельс, П. Химанен; [пер. с англ. А. Калинина, Ю. Подороги]. – М. : Логос, 2002. – 219 с.
- ³² Дубов Д. В. Основы электронного урядування : навч. посіб. / Д. В. Дубов, С. В. Дубова. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 176 с.
- ³³ Шеверда В. А. Електронне урядування як спосіб підвищення ефективності системи державного управління / В. А. Шеверда // Менеджмент за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення : матеріали міжнар. наук. конф., м. Суми, 10–12 травня 2007 р. – Суми : СОІППО, 2007. – Ч-2. – С. 168.
- ³⁴ Дубов Д. В. Інформаційна безпека в умовах впровадження електронного урядування / Д. В. Дубов // Вісник книжкової палати. – 2006. – № 7. – С. 34–38.

³⁵ Закон України «Про доступ до публічної інформації» / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – № 32. – 314 с. – (Бібліотека офіційних видань).

³⁶ Кемпбелл К. Венчурный бизнес: новые подходы / К. Кемпбелл. – М. : Издательство «Альпина Паблишер», 2008. – 428 с.

³⁷ Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс; [пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитоновой]. – Екатеринбург : У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с. (Серия «Академический бестселлер»).

³⁸ Арменголь М. Влияние глобализации на деятельность иberoамериканского виртуального университета / М. Арменголь // Высшее образование в Европе. – Т. XXVII. – № 3. – 2002.

³⁹ Романов А. Н. Технология дистанционного обучения в системе заочного экономического образования / А. Н. Романов, В. С. Торопцов, Д. Б. Григорович. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 303 с.

⁴⁰ Открытое образование – объективная парадигма XXI века / Под общ. ред. В. П. Тихонова. – М. : МЭСИ, 2000. – 288 с.

⁴¹ Mason R. Globalising Education: Trends and Applications / R. Mason. – London: Routledge, 1998. – 37 p.

⁴² Burbules N. Globalization and Education. Critical Perspectives / N. Burbules, C. Torres New. – N.Y. : Routledge, 2000. – P. 348–349.

⁴³ Келли М. Фрэнсис. Политические последствия электронного обучения / М. Фрэнсис Келли // Высшее образование в Европе. – Том XXVII. – № 3. – 2002.

⁴⁴ Сатунина А. Е. Электронное обучение: плюсы и минусы / А. Е. Сатунина // Современные проблемы науки и образования. – 2006. – № 1. – С. 89–90.

⁴⁵ Романов А. Н. Технология дистанционного обучения в системе заочного экономического образования / А. Н. Романов, В. С. Торопцов, Д. Б. Григорович. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 303 с.

⁴⁶ Гриценчук О. О. Електронний підручник і його роль у процесі інформатизації освіти / Гриценчук О. О. // Інформаційні технології і засоби навчання : зб. наук. праць / за ред. В. Ю. Бикова,

Ю. О. Жука / Інститут засобів навчання АПН України. – К. : Атіка, 2005. – С. 255–261.

⁴⁷ Прокудин Д. Е. Информационные технологии в образовании и их роль в формировании техногенной культуры: дис. на получение науч. ст. докт. философ. наук: спец. 24.00.01 / Д. Е. Прокудин. – СПб., 2012. – 336 с.

⁴⁸ Буйницька О. П. Використання інтерактивних технологій у навчальному процесі [Електронний ресурс] / О. П. Буйницька // Вісник психології і соціальної педагогіки : збірник наук. праць / Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка; Московський гуманітарний педагогічний інститут. – К., М., 2010. – Випуск 2. – Режим доступу : <http://www.psyh.kiev.ua>

⁴⁹ Сатунина А. Е. Электронное обучение: плюсы и минусы / А. Е. Сатунина // Современные проблемы науки и образования. – 2006. – № 1. – С. 89–90.

⁵⁰ Кичева И. В. Обогащение педагогической терминологии в 90-е годы XX века / И. В. Кичева. – Пятигорск, 2004. – 289 с.

⁵¹ Сараев В. Неленинский университет миллионов / В. Сараев // Эксперт – М., 2014. – № 28 (907). – С. 16–28.

⁵² Колин К. К. Информационные проблемы социально-экономического развития общества / К. К. Колин. – М. : Издательство Союз, 1995. – 75 с.

⁵³ Жолудева В. В. Проблема соотношения традиционных и электронных форм обучения: опыт математико-социологического исследования / В. В. Жолудева, Н. С. Панарский // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика в сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наук. праць / За заг. ред. к. філос. н. М. А. Журби. – Ч. II. – Луганськ : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2011. – С. 215–217.

⁵⁴ Абдракипова Г. Р. Роль культурно-образовательного пространства вуза в формировании социальной ответственности молодежи / Г. Р. Абдракипова // Теория и практика образования в современном мире : материалы междунар. науч. конф. – СПб. : Реноме, 2012. – С. 299–301.

⁵⁵ UNESCO. World Education 2000: The Right to Education: Towards Education for All Throughout Life. – Paris : UNESCO, 2000. – 178 p.

⁵⁶ Келли М. Фрэнсис. Политические последствия электронного обучения / М. Фрэнсис Келли // Высшее образование в Европе. – Том XXVII. – № 3. – 2002.

⁵⁷ Открытое образование – объективная парадигма XXI века / Под общ. ред. В. П. Тихонова. – М. : МЭСИ, 2000. – 288 с.

⁵⁸ Новая технократическая волна на Западе / Под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 453 с.

⁵⁹ Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія [Навчальний посібник] / За ред. В. Ляха. – К. : Либідь, 1996. – С. 194–251.

⁶⁰ Колин К. К. Информационные проблемы социально-экономического развития общества / К. К. Колин. – М. : Издательство Союз, 1995. – 75 с.

⁶¹ Тузовский И. Д. Утопия-XXI: глобальный проект «Информационное общество» / И. Д. Тузовский. – Челябинск : Челяб. гос. акад. культуры и искусств, 2014. – 392 с.

⁶² Лавренова О. А. Индексирование [Электронный ресурс] / О. А. Лавренова, Т. Я. Кузнецова // РГБ, 2004. – Режим доступа : <http://www.rsl.ru/pub.asp?bib=1&ch=8&n=2>.

⁶³ Лавренова О. А. Индексирование [Электронный ресурс] / О. А. Лавренова, Т. Я. Кузнецова // РГБ, 2004. – Режим доступа : <http://www.rsl.ru/pub.asp?bib=1&ch=8&n=2>.

⁶⁴ Кисленко Н. П. Основы современных компьютерных технологий: [Учебн. пособие] / Н. П. Кисленко. – Новосибирск : НГАСУ, 2002. – 88 с.

⁶⁵ Черепанов В. С. Экспертные оценки в педагогических исследованиях / В. С. Черепанов. – М. : Педагогика, 1989. – 152 с.

⁶⁶ Смолл Г. Мозг онлайн онлайн [Текст] : Человек в эпоху Интернета / Гэри Смолл, Гиги Ворган ; [пер. с англ. Б. Козловского]. – М. : КоЛибри, 2011. – 350 с.

⁶⁷ Кремень В. Особистість в освітньому просторі сучасної цивілізації / Василь Кремень // Професійне становлення особи-

стості: проблеми і перспективи : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2011. – С. 3–7.

⁶⁸ Андрущенко В. П. Інтеграція цінностей: Педагогічний досвід Європи. Стаття перша. Велика Хартія Університетів / В. П. Андрущенко // Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис. – 2013. – № 1. – С. 5–10.

⁶⁹ Китаев-Смык Л. С. Психология стресса: психологическая антропология стресса / Л. С. Китаев-Смык. – М. : Академический проект, – 2009. – 943 с.

⁷⁰ Серебрякова Т. А. Психология стресса / Т. А. Серебрякова. – Н. Новгород : ВГИПУ, 2007. – С. 4

⁷¹ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – С. 4.

⁷² Бодров В. А. Проблема взаимосвязи стресса, адаптации и личности / В. А. Бодров // Психология совладающего поведения : мат-лы Междунар. науч.-практ. конф. / под. ред. Е. А. Сергиенко, Т. Л. Крюкова. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2007. – С. 26–28. ; Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.

⁷³ Никофоров Г. С. Психология здоровья: [учебное пособие] / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Речь, 2006. – С. 284.

⁷⁴ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – С. 302.

⁷⁵ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕРСЭ, 2006. – С. 134

⁷⁶ Cohen J. Statistical power analysis for the behavioral sciences (2nd ed.) / J. Cohen. – Hillsdale NJ : Lawrence Erlbaum, 1988. – 590 p.

⁷⁷ Небылицын В. Д. Избранные психологические труды / В. Небылицын; под ред. Б. Ф. Ломова. – М. Педагогика, 1990. – 403 с.

⁷⁸ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.

⁷⁹ Немчин Т. А. Состояния нервно-психического напряжения / Т. А. Немчин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – 166 с.

⁸⁰ Теплов Б. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий : избранные психологические труды / Б. М. Теплов. – М : Изд-во : НПО «МОДЭК», 2009. – 640 с.

⁸¹ Небылицын В. Д. Избранные психологические труды / В. Небылицын; под ред. Б. Ф. Ломова. – М. Педагогика, 1990. – 403 с.

⁸² Теплов Б. М. Психология и психофизиология индивидуальных различий : избранные психологические труды / Б. М. Теплов. – М : Изд-во : НПО «МОДЭК», 2009. – С. 347.

⁸³ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.

⁸⁴ Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – Рига : Внeda, 1992. – С. 14.

⁸⁵ Куриця Д. І. Вплив професійного стресу на особистість / Д. І. Куриця // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка ; Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – С. 152–157.

⁸⁶ Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – Рига : Внeda, 1992. – 109 с.

⁸⁷ Куриця Д. І. Вплив професійного стресу на особистість / Д. І. Куриця // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка ; Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 4. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – С. 152–157.

⁸⁸ Серебрякова Т. А. Психология стресса / Т. А. Серебрякова. – Н.Новгород : ВГИПУ, 2007. – С.53.

⁸⁹ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.

⁹⁰ Сеченов И. М. Элементы мысли / И. М. Сеченов. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.

⁹¹ Бодров В. А. Развитие учения о профессиональном утомлении человека. Ч. 3: Механизмы регуляции состояния профес-

сионального утомления / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, N 5. – С. 89–99.

⁹² Серебрякова Т. А. Психология стресса / Т. А. Серебрякова. – Н. Новгород : ВГИПУ, 2007. – 143 с.

⁹³ Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 2007. – 447 с.

⁹⁴ Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Р. Лазарус ; под ред. Л. Леви. – Л. : Медицина, 1970. – С. 178–208.

⁹⁵ Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. NewYork, Springer, 1984.

⁹⁶ Бодров В. А. Информационный стресс / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 352 с.

⁹⁷ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.

⁹⁸ Антонюк-Щеглова І. А. Особливості реакції серцево-судинної системи при дозованому психоемоційному стресорному навантаженні у здорових і хворих на ІХС похилого віку і шляхи її корекції : автореф. дис. канд. мед. наук: 14.01.02 / Антонюк-Щеглова Іванна Анатоліївна; Інст. геронтології АМНУ. – К., 1998. – 32с.; Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2005. – 412 с.; Леонова А. Б. Дифференциальная диагностика сниженной работоспособности / А. Б. Леонова, С. Б. Величковская // Психология психических состояний / под ред. А. О. Прохорова. – Вып. 4. – Казань, 2002. – С. 326–340.; Щербатых Ю. В. Психология стресса / Ю. В. Щербатых. – М. : Эксмо, 2005. – 304 с.

⁹⁹ Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Р. Лазарус ; под ред. Л. Леви. – Л. : Медицина, 1970. – С. 178–208.

¹⁰⁰ Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. NewYork, Springer, 1984.

¹⁰¹ Гринберг Дж. Управление стрессом / Дж. Гринберг. – СПб. : Питер, 2002. – с. 137.

¹⁰² Bondarchuk O. What causes propfessional stress in education managers? / O. Bondarchuk, L. Karamushka, V. Pankovets //

Abstracts of XXIX International Congress of Psychology (Berlin, Germany, July 20–25, 2008). – P. 19.

¹⁰³ Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : «Наука». – 1984. – 439 с.

¹⁰⁴ Леонова А. Б. Основные подходы к изучению профессионального стресса / А. Б. Леонова // Вестник МГУ. – Серия 14 : психология. – 2000. – №3. – С. 4–21.

¹⁰⁵ Байдик В. В. Особливості професійного стресу у керівників закладами освіти / В. В. Байдик // Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, аспірантів і студентів «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики : філософський, психологічний та соціальний виміри», 3 квіт. 2012 р. / За ред. проф. Н. Є. Завацької. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 103–106.

¹⁰⁶ Ананьев Б. Г. Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека / Б. Г. Ананьев // Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. [под ред. А. А. Бодалева]. – М. : Московский психолого-социальный ин-т, 1996. – С. 196–280.; Выготский Л. С. Психология развития человека. М. : – Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.; Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.; Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.; Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004. – 720 с.

¹⁰⁷ Китаев-Смык Л. С. Психология стресса: психологическая антропология стресса / Л. С. Китаев-Смык. – М. : Академический проект, – 2009. – С. 542.

¹⁰⁸ Бодров В. А. Развитие учения о профессиональном утомлении человека. Ч. 3: Механизмы регуляции состояния профессионального утомления / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31, N 5. – С. 89–99.

¹⁰⁹ Білова М. Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості (на прикладі працівників стресогенних професій) : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 / Білова Маргарита

Едуардівна ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2007. – 21 с.; Дружилов С. А. Профессиональные деформации и деструкции как индикаторы душевного неблагополучия человека / С. А. Дружилов // Современные наукоемкие технологии. – 2010. – № 2. – С. 84–87.; Зайчикова Т. В. Діагностика та профілактика синдрому професійного вигорання у вчителів: Методичні рекомендації. – Київ-Рівне, 2003. – 24 с.; Китаев-Смык Л. С. Психология стресса: психологическая антропология стресса / Л. С. Китаев-Смык. – М. : Академический проект, – 2009. – 943 с.; Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования // Эмоциональный стресс / Р. Лазарус ; под ред. Л. Леви. – Л. : Медицина, 1970. – С. 178–208.; Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2008. – 928 с.; Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – [2-е изд.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 316 с.; Пушкарев А. А. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия / Пушкарев А. А., Доморацкий В. А., Гордеева Е. Г. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2001. – 128 с.; Самоукина Н. В. Психология и педагогика профессиональной деятельности / Н. В. Самоукина. – М. : Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ» // Изд-во ЭКМОС, 2000. – 384 с.

¹¹⁰ Китаев-Смык Л. С. Психология стресса: психологическая антропология стресса / Л. С. Китаев-Смык. – М. : Академический проект, – 2009. – С. 237

¹¹¹ Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : ЕВРОЗНАК, 2003. – с.433.

¹¹² Серебрякова Т. А. Психология стресса / Т. А. Серебрякова. – Н.Новгород : ВГИПУ, 2007. – 143 с.

¹¹³ Ильин Е. П. Психофизиология состояний человека / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2005. – 412 с.

¹¹⁴ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.

¹¹⁵ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 523 с.; Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб.:

Питер, 2009. – 336 с.; Занковский А. Н. Профессиональный стресс и функциональные состояния / А. Н. Занковский // Психологические проблемы профессиональной деятельности. – М. : Наука, 1991. – С. 144–156; Китаев-Смык Л. С. Психология стресса: психологическая антропология стресса / Л. С. Китаев-Смык. – М. : Академический проект, – 2009. – 943 с.; Леонова А. Б. Комплексная стратегия анализа профессионального стресса: от диагностики к профилактике и коррекции / А. Б. Леонова // Психологический журнал, 2004. – № 2. – С. 56–58.; Самоукина Н. В. Психология профессиональной деятельности. / Н. В. Самоукина. – [2-изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 224 с.

¹¹⁶ Марковець О. Л. Психологічні особливості професійного стресу та попередження його виникнення у майбутніх вчителів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Марковець Олена Леонідівна ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 23 с.

¹¹⁷ Бодров В. А. Информационный стресс / В. А. Бодров. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 352 с.

¹¹⁸ Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров – М. : ПЕРСЭ, 2006. – 523 с.

¹¹⁹ Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.

¹²⁰ Бодров В. А. Інформаційний стрес: Навчальний посібник для вузів. – М. : ПЕР СЕ, 2000. – 352 с.

¹²¹ Калиновская Н. А. Информационный стресс. Информационно-психологическая безопасность личности как качественная характеристика информационной культуры человека: [монография] / Н. А. Калиновская, Д. Ю. Устимов. – Казань, 2006.

¹²² Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса: [учебное пособие] / В. Л. Марищук, В. И. Евдокимов. – К. : ИД «Сентябрь», 2001. – 260 с.

¹²³ Есаян М. Л. Влияние средств массовой информации на нервно-психическое состояние студентов в условиях интенсивного увеличения информационного потока // М. Л. Есаян, Д. А. Ершова. Сборник научных трудов Sword. – Выпуск 2. Том 13. – Одесса : КУПРИЕНКО СВ, 2014 – 103 с.

¹²⁴ Хананашвили М. М. Психогенный стресс: Теория, эксперимент, практика / М. М. Хананашвили // Вестн. РАМН. 1998. – № 8. – С. 13–16.

¹²⁵ Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. В. Лях. – Київ : Либідь, 1996. – 384 с.

¹²⁶ Пантелеев В. В. Информационно-психологическое воздействие: Академический интернет-проект [Электронный ресурс] / В. В. Пантелеев. – Режим доступа : <http://influ.net/>.

¹²⁷ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер; [пер. с англ. В. В. Белококова, К. Ю. Бурмистрова, Л. М. Бурмистровой и др., научн. ред. П. С. Гуревич]. – М. : АСТ, 2003. – 669 с.

¹²⁸ Toffler A. Future Shock / A. Toffler. New York: Random House, 1975. 562 p. Информационный стресс/Э. Тоффлер. К. : «Диалог», 1996. – 562 с.

¹²⁹ Петрик В. М. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навчальний посібник / за ред. В. В. Остроухова. – К. : Росава, 2007. – 496 с.

¹³⁰ Король А. Д. Влияние телекоммуникаций на смыслы и цели образования / А. Д. Король // Школьные технологии. – 2011. – № 4. – С. 94–100.

¹³¹ Беспалько В. П. Психологические парадоксы образования // В. П. Беспалько / Педагогика. – 2000. – № 5. – С. 13–20.

¹³² Горашук В. П. Теоретичні підходи до формування культури здоров'я школярів / В. П. Горашук // Основи здоров'я і фізична культура. – 2005. – № 5. – С. 58–61.

¹³³ Електронні засоби поширення інформації. Що нового?: Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття: В 3-х кн. Кн. 3. Модернізація освіти / В. Литвин, В. Андрущенко, С. Довгий та ін. – К. : Навчальна книга, 2003. – С. 136–140.

¹³⁴ Голодько К. А. Гігієнічна оцінка електронних навчальних сайтів та пошукових систем мережі Інтернет / К. А. Голодько, Л. В. Подрігало, Н. М. Філатова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2012. – № 2 (20). – 332 с.

¹³⁵ Грачёв Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: Теория и технология психологической защиты : Дис. док.психол.н. : 19.00.12. – М., 2000. – 360 с.

¹³⁶ Ліщинська О. Деструктивний вплив інформаційного простору / О. Лешинська // Психолог. – 2006. – № 7 (199). – С. 20–23.

¹³⁷ Ложкін Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности / Г. В. Ложкін // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 78–81.

¹³⁸ Ложкін Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности / Г. В. Ложкін // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 78–81.

¹³⁹ Кочарян А. Б. Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі: навчально-методичний посібник / А. Б. Кочарян, Н. І. Гущина. – Київ, 2011. – 100 с.

¹⁴⁰ Короленко Ц. П. Основні характеристики Інтернет – залежності як форми нехімічних адиктивних розладів / Ц. П. Короленко, В. А. Лоскутова // Збірник матеріалів міжнародної конференції «Ігрова залежність: міфи і реальність» під редакцією Т. Б. Дмитрієвої. – Москва, 2007. – С. 62–71.

¹⁴¹ Шевчук Н. Якщо віртуальний світ цікавить більше, ніж реальність [Електронний ресурс] / Рівненський обласний науково-практичний тижневик «Медичний Вісник»: Режим доступу : <http://medvisnyk.org.ua/content/view/2016/28/>

¹⁴² Бугайова Н. М. Ризики сучасних комп'ютерних технологій: ігрова залежність. / Н. М. Бугайова // інформаційні технології в наукових дослідженнях і навчальному процесі: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Луганськ, 14–16 листопада 2006 р. т.1. – Луганськ, 2006.

¹⁴³ Юрьева Л. Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: монография Л. Н. Юрьева, Т. Ю. Больбот. – Днепропетровск : Пороги, 2006. – 196 с.

¹⁴⁴ Губарова О. Безпека дітей в Інтернеті / О. Губарова // Шкільний світ. – 2011. – № 6.

¹⁴⁵ Вінтюк Ю. Соціалізація підлітків та комп'ютерна залежність / Ю. Вінтюк // Здоровий спосіб життя, 2008. – № 34. – С. 13–20.

¹⁴⁶ Вплив інформаційного простору на внутрішній світ і поведінку дитини // Психолог. Спецвипуск. – 2007. – № 16(256). – 32 с.

¹⁴⁷ Парменид // Фрагменты ранних греческих философ / Пер. ; Изд. подгот. А. В. Лебедев; Отв. ред, и авт. вступ. ст. И. Д. Рожайский. – Ч. 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – М. : Наука, 1989. – С. 286–298.

¹⁴⁸ Парменид // Фрагменты ранних греческих философов / Пер.; Изд. подгот. А. В. Лебедев; Отв. ред, и авт. вступ. ст. И. Д. Рожайский. – Ч. 1. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – М. : Наука, 1989. – С. 286–298.

¹⁴⁹ Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности / Под ред. и с коммент, Г. К. Баммеля. – М. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1935. – С. 37.

¹⁵⁰ Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности / Под ред. и с коммент, Г. К. Баммеля. – М. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1935. – С. 44

¹⁵¹ Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности / Под ред. и с коммент, Г. К. Баммеля. – М. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1935. – С. 165

¹⁵² Платон. Собрание сочинений в 4 т. / Общ. Ред. Л. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи. – Т.2. – М. : Мысль, 1990–1994. – С. 156.

¹⁵³ Аристотель Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования / Сост. и подготовка текста С. И. Еремеев. – СПб. : Алетейя, 2002; К. : Эльга, 2002. – С. 62.

¹⁵⁴ Сычева Л. С. Представления о реальности в древнегреческой и средневековой философии / Сычева Л. С. // Гносеологический анализ представлений о реальности в науке – НГУ, 2004. – С. 49.

¹⁵⁵ Сычева Л. С. Представления о реальности в древнегреческой и средневековой философии / Сычева Л. С. // Гносеологический анализ представлений о реальности в науке – НГУ, 2004. – С. 161.

¹⁵⁶ Сычева Л. С. Представления о реальности в древнегреческой и средневековой философии / Сычева Л. С. // Гносеологический анализ представлений о реальности в науке – НГУ, 2004. – С. 51.

¹⁵⁷ Оккам У. // Антология мировой философии: в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1.4.2. Философия древности и средневековья / Ред.-сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов. – С. 896.

¹⁵⁸ Оккам У. // Антология мировой философии: в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1.4.2. Философия древности и средневековья / Ред.-сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов. – С. 896.

¹⁵⁹ Оккам У. // Антология мировой философии: в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1.4.2. Философия древности и средневековья / Ред.-сост., авт. вступ. ст. В. В. Соколов. – С. 897.

¹⁶⁰ Гоббс Т. О теле / Томас Гоббс // Гоббс Т. Сочинения: в 2 т.; пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 86.

¹⁶¹ Гоббс Т. О теле / Томас Гоббс // Гоббс Т. Сочинения: в 2 т.; пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 86.

¹⁶² Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания // Беркли Дж. Сочинения / Сост., общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Мысль, 1978. – С. 160.

¹⁶³ Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания // Беркли Дж. Сочинения / Сост., общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Мысль, 1978. – С. 173.

¹⁶⁴ Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания // Беркли Дж. Сочинения / Сост., общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Мысль, 1978. – С. 173.

¹⁶⁵ Беркли Дж. Трактат о принципах человеческого знания // Беркли Дж. Сочинения / Сост., общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского. – М. : Мысль, 1978. – С. 185.

¹⁶⁶ Лобанов С. Д. Бытие и реальность / С. Д. Лобанов – М. : Наука, 1999., С. 48–49.

¹⁶⁷ Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Сочинения: в 6 т. / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 144.

¹⁶⁸ Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Сочинения: в 6 т. / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 504–508.

¹⁶⁹ Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Сочинения: в 6 т. / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 150–151.

¹⁷⁰ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Редкол. : Е. П. Ситковский (отв. ред.). – М. : Мысль, 1975. – Т. 1. : Наука логики / Вступ. ст. Е. Л. Ситковского – 1975. – С. 230

¹⁷¹ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Редкол. : Е. П. Ситковский (отв. ред.). – М. : Мысль, 1975. – Т. 1. : Наука логики / Вступ. ст. Е. Л. Ситковского – 1975. – С. 41.

¹⁷² Франк С. Л. Реальность и человек / Франк С. Л.; сост. Алексеев П. В.; Прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1997. – С. 213.

¹⁷³ Франк С. Л. Реальность и человек / Франк С. Л.; сост. Алексеев П. В.; Прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1997. – С. 211–213.

¹⁷⁴ Франк С. Л. Реальность и человек / Франк С. Л.; сост. Алексеев П. В.; Прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1997. – С. 231–232.

¹⁷⁵ Франк С. Л. Реальность и человек / Франк С. Л.; сост. Алексеев П. В.; Прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1997. – С. 227.

¹⁷⁶ Федяев Д. М. Литературные формы приобщения к бытию / Д. М. Федяев. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 1998. – С. 8.

¹⁷⁷ Федяев Д. М. Литературные формы приобщения к бытию / Д. М. Федяев. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 1998. – с. 16.

¹⁷⁸ Гречанова В. А. Онтологические основы философского учения / Гречанова В. А., Иванов А. Ф. // Основы современной философии: учеб. для вузов – [3-е изд., доп.] – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – С. 141–142.

¹⁷⁹ Философский словарь Владимира Соловьева / Сост. Г. В. Беляев. – Ростов н/Д. : Изд-во «Феникс», 1997. – с. 29.

¹⁸⁰ Мартишина Н. И. Конструирование реальностей и критерий существования / Н. И. Мартишина // Гуманитарные исследования : ежегодник. – Омск : ОмГПУ, 2002. – Вып. 7. – С. 73.

¹⁸¹ Гречанова В. А. Онтологические основы философского учения / В. А. Гречанова, А. Ф. Иванов // Основы современной

философии: учеб. для вузов – [3-е изд., доп.] – СПб. : Изд-во «Лань», 2001. – С. 141.

¹⁸² Лобанов С. Д. Бытие и реальность / С. Д. Лобанов – М. : Наука, 1999. – с. 52.

¹⁸³ Лобанов С. Д. Бытие и реальность / С. Д. Лобанов – М. : Наука, 1999. – С. 52.

¹⁸⁴ Маркс К. К критике политической экономии // Маркс, К., Ф. Энгельс, Сочинения: в 50 т. – [2-е изд.] – М. : Госполитиздат, 1959. – Т. 13. – С. 137

¹⁸⁵ Келле В. Ж Теория и история: (Проблемы теории исторического процесса). / В. Ж. Келле, М.Я. Ковальзон. – М. : Политиздат, 1981. – С. 67.

¹⁸⁶ Смирнова Р. А. Природа социальной реальности: Бытие и познание / Р. А. Смирнова; под ред. П. И. Дышлевого; А. Н Беларуси, Ин-т социол. – Мн. : Наука і тэхніка, 1991. – С. 28.

¹⁸⁷ Смирнова Р. А. Природа социальной реальности: Бытие и познание / Р. А. Смирнова; под ред. П. И. Дышлевого; А. Н Беларуси, Ин-т социол. – Мн. : Наука і тэхніка, 1991. – С. 21.

¹⁸⁸ Маркс К. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения: в 9 т. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 2. – С. 25.

¹⁸⁹ Дубровский Д. И. Гносеология субъективной реальности: к постановке проблемы / Д. И. Дубровский // Эпистемология. Философия науки. – М. : «Канон+», 2004. – № 2. – С. 36.

¹⁹⁰ Дубровский Д. И. Гносеология субъективной реальности: к постановке проблемы / Д. И. Дубровский // Эпистемология. Философия науки. – М. : «Канон+», 2004. – № 2. – С. 36–37.

¹⁹¹ Дубровский Д. И. Проблема идеального / Д. И. Дубровский – М. : Мысль, 1983. – С. 178.

¹⁹² Жданов Д. А. У истоков мышления / Жданов Дмитрий Александрович – М. : Политиздат, 1969. – С. 30.

¹⁹³ Жданов Д. А. У истоков мышления / Жданов Дмитрий Александрович – М. : Политиздат, 1969. – С. 30.

¹⁹⁴ Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: в 3 т. / Пер.; Предисл. Ф. Энгельса. – М. : Политиздат, 1983. – Т. 1: Кн. 1. – Процесс производства капитала. – С. 189.

- ¹⁹⁵ Шелер М. Положение человека в Космосе / Пер. А. Филиппова // Проблема человека в западной философии : Переводы / Сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 54–55.
- ¹⁹⁶ Гусев С. С. Коммуникативная природа субъективной реальности / С. С. Гусев // Эпистемология и философия науки. – М., 2004. – Т. II – С. 33.
- ¹⁹⁷ Гусев С. С. Коммуникативная природа субъективной реальности / С. С. Гусев // Эпистемология и философия науки. – М., 2004. – Т. II – С. 21.
- ¹⁹⁸ Громова Е. А. Память и ее резервы / Громова Е. А. – М. : Знание, 1983. – С. 6.
- ¹⁹⁹ Громова Е. А. Память и ее резервы / Громова Е. А. – М. : Знание, 1983. – С. 19.
- ²⁰⁰ Конфуций. Беседы и суждения [Текст] / Конфуций; [сост., подгот. текста, примеч. и общ. ред. Р. В. Грищенко; предисл. Л. С. Переломова ; перевод В. А. Кривцова [и др.]]. – [Изд. 2-е, испр.] – СПб. : Кристалл, 2001. – С. 61.
- ²⁰¹ Меркулов И. Л. Эволюционная эпистемология: Проблемы, перспективы / Меркулов И. Л. – М. : Росспэн, 1996. – С. 44.
- ²⁰² Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов / К. Г. Юнг. – М., К. : Порт-рояль, Совершенство, 1997. – С. 76.
- ²⁰³ Антонин Ю. М. Миф и вечность / Антонин Ю. М. – М. : Логос, 2001. – С. 11.
- ²⁰⁴ Вундт В. Миф и религия / Пер. В. Базарова, П. Юшкевича; Под ред. Д. Н. Овсяннико-Куликовского. – СПб. : Брокгауз-Ефрон, Б.г. – II. – С. 41.
- ²⁰⁵ Лосев А. Ф. Из ранних произведений / Лосев А. Ф. – М. : Правда, 1990. – 656 с.
- ²⁰⁶ Кэмпбэлл Дж. Тысячеликий герой / Кэмпбэлл Дж. – М. : Ваклер, Рефл-бук, АСТ, 1997. – С. 370.
- ²⁰⁷ Гасилин В. Н. Миф и идентичность в контексте различных мировоззрений / Гасилин В. Н. // Человек. История. Культура. Исторический и философский альманах. – Саратов : Изд-во ПАГС, 2002. – № 1. – С. 103.

²⁰⁸ Полосин В. С. Миф. Религия. Государство : исслед. полит. мифологии / Вячеслав Полосин. – [2. изд., перераб. и доп.] – М. : Ладомир, 1999. – С. 35.

²⁰⁹ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 140.

²¹⁰ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 140.

²¹¹ Харнер М. Путь шамана / М. Харнер // Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев. – М. : Республика, 1992. – С. 415–416.

²¹² Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 138.

²¹³ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 144.

²¹⁴ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 152.

²¹⁵ Гужва О. П. Мистецькі жанри у часі-просторі культури / О. П. Гужва // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. – 2007. – № 5. – С. 41.

²¹⁶ Лосев А. Ф. Хаос // Философская энциклопедия: в 5 т. – М. : Государственное научное издательство «Советская энциклопедия», 1970. – Т. 5. – С. 430–431.

²¹⁷ Топоров В. П. Пространство / В. П. Топоров // Мифы народов мира : в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – [2-е изд.] – М. : Сов. энцикл., 1987. – Т. 2 : К-Я. – М. : Сов. энцикл., 1988. – С. 341.

²¹⁸ Бесшапошникова А. П. Универсальный синтез: миф, религия, мистика / Под ред. В. Н. Гасилина; Поволж. акад. гос. службы. – Саратов : Изд-во Поволж. акад. гос. службы, 2000. – С. 41.

²¹⁹ Бесшапошникова А. П. Универсальный синтез: миф, религия, мистика / Под ред. В. Н. Гасилина; Поволж. акад. гос. службы. – Саратов : Изд-во Поволж. акад. гос. службы, 2000. – С. 61.

²²⁰ Стеблин-Каменский М. И. Миф / М. И. Стеблин-Каменский. – Л. : Наука, 1976. – С. 51.

²²¹ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 142.

- ²²² Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 142.
- ²²³ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 143.
- ²²⁴ Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Лосев А. Ф. Из ранних произведений. – М. : Правда, 1990. – С. 393–599.
- ²²⁵ Тэрнер В. Символ и ритуал / В. Тэрнер. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – С. 325.
- ²²⁶ Топоров В. Н. О ритуале: Введение в проблематику / В. Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М. : Наука, 1988. – С. 7–60.
- ²²⁷ Трубецкой С. Н. Религия / С. Н. Трубецкой // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефронова. – СПб. : 1890–1907. – Т. XXVI а – С. 540.
- ²²⁸ Гараджа В. И. Религиоведение: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений и преподавателей сред. шк. / В. И. Гараджа. – М. : Аспект-Пресс, 1995. – С. 5.
- ²²⁹ Никитина И. В. Маски массовой культуры / И. В. Никитина // Человек – 2004. – № 6. – С. 88.
- ²³⁰ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 153.
- ²³¹ Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 157.
- ²³² Косарев А. Ф. Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость. / Косарев А. Ф. – М. : Per Se, 2000. – С. 158.
- ²³³ Флоренский П. А. Столп и утверждение Истины / П. А. Флоренский // Собр. соч. в 2-х т. – Т. 1. – М. : Правда, 1990. – С. 49.
- ²³⁴ Ребер Б. Виртуальное: апокалипсис или: повторное посещение платоновской пещеры / Ребер Б., Роша Ф. // Концепция виртуальных миров и научное познание. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 224.
- ²³⁵ Уоллес Э. Ф. К. Психические заболевания, биология, культура // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / Под ред. А. А. Белика. – М. : Смысл 2001 – С. 361–404.

²³⁶ Шелер М. Положение человека в Космосе / Пер. А. Филиппова // Проблема человека в западной философии : Переводы / Сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 31–95.

²³⁷ Данченко И. С. Философский анализ мистических аспектов виртуальной реальности: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория» / И. С. Данченко – Магнитогорск, 2002. – С. 4.

²³⁸ Мамардашвили М. Сознание как философская проблема // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 12.

²³⁹ Журба М. А. Віртуальна реальність: трансценденція без трансцендентного / М. А. Журба // Культура народів причерномор'я / Гл. ред. Катунин Ю. А. – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2013. – № 251. – С. 195–198.

²⁴⁰ Мордвинцева Л. П. Измененные состояния сознания: современные исследования : науч.-аналит. обзор / Л. П. Мордвинцева – М. : Рос. акад. наук. ИНИОН, 1995. – С. 13–14.

²⁴¹ Рязанова Е. В. Отчуждение, объективные иллюзии и проблема целостного выбора в религиозном сознании : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук. / Елена Владимировна Рязанова. – Автореферат ... к.филос.н. – М., 1992. – С. 7.

²⁴² Ребер Б. Виртуальное: апокалипсис или: повторное посещение платоновской пещеры / Ребер Б., Роша Ф. // Концепция виртуальных миров и научное познание. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 224.

²⁴³ Ковалевская Е. В. Компьютерные виртуальные реальности: некоторые философские аспекты [Текст]. / Е. В. Ковалевская // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. – Вып. 4. – М. : Ин-т человека РАН, 1998. – С. 38.

²⁴⁴ Геннеаретский О. И. Современный человек: пространственность и событийность перфектного праксиса / О. И. Геннеаретский // Виртуальная реальность : философские и психологические проблемы / Под ред. Н. А. Носова. – М. : Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1997. – С. 25–26.

²⁴⁵ Носов Н. А. Три философии / Н. А. Носов // Виртуалистика: экзистенциальные и эпистемологические аспекты. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 342–361.

²⁴⁶ Эбингауз Г. Ассоциативная психология / Г. Эбингауз, А. Бэн – М. : Аст, 1998. – 528 с.

²⁴⁷ Лангер С. Философия в новом ключе: исследование символики разума, ритуала и искусства / Сьюзен Лангер; пер. с англ. С. П. Евтушенко; общ. ред. и послесл. В. П. Шестакова. – М. : Республика. – 287 с. [172, с. 237]

²⁴⁸ Носов Н. А. Виртуальная психология / Носов Н. А. – М. : Издательство «Аграф», 2000. – С. 56.

²⁴⁹ Плеснер Х. Ступени органического и человек: введение в философскую антропологию. / Плеснер Х.; пер. с нем. А. Г. Гаджикурбанов. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 85–164; Симонов П. В. Теория отражения и психофизиология эмоций / П. В. Симонов – М. : Наука, 1970. – С. 20–60.; Ярошенко М. Ф. От пассивного отражения до разумного мышления / Ярошенко М. Ф. – Кишинев : Штиинца, 1982. – С. 48–94.; Сурмава А. В. К теоретическому пониманию жизни и психики / А. В. Сурмава // Вопросы философии» – 2003. – № 4. – С. 87–102.

²⁵⁰ Носов Н. А. Виртуальная психология / Носов Н. А. – М. : Издательство «Аграф», 2000. – С. 57.

²⁵¹ Бирюкова Э. А. Виртуальная интерпретация теории отражения в этике духовного оздоровления / Бирюкова Э. А. // Известия ТулГУ. Серия. Философия. – Вып. 4. – Тула : Изд-во ТулГУ, 2006. – С. 81–90.

²⁵² Носов Н. А. Словарь виртуальных терминов / Н. А. Носов // Труды лаб. виртуалистики. – Выпуск 7. – Труды Центра профориентации. – М. : Путь, 2000. – С. 36.

²⁵³ Носов Н. А. Виртуальная реальность / Носов Н. А. // Вопросы философии. – М., 1999. – № 10. – С. 160–163.

²⁵⁴ Юрьев Г. П. Виртуальная медицина: теория и практика триалектической аретей / Юрьев Г. П., Юрьева Н. А. / Труды лаборатории виртуалистикн. – Вып. 16. – М. : «Путь», 2001. – С. 7.

²⁵⁵ Бирюкова Э. А. Виртуальные основы этики духовного оздоровления: дис. ... доктора филос. наук : 09.00.05 – Этика / Бирюкова Элеонара Алексеевна. – Тула, 2008. – 327 с.

²⁵⁶ Бирюкова Э. А. Виртуальные основы этики духовного оздоровления: дис. ... доктора филос. наук : 09.00.05 – Этика / Бирюкова Элеонара Алексеевна. – Тула, 2008. – 327 с.

²⁵⁷ Катерный И. В. Антропология виртуальных пространств: человек, культура, поведение // Виртуальные реальности. – М. : Ин-т человека РАН, 1998. – с. 31–32.

²⁵⁸ Платон. Собрание сочинений в 4 т. / Общ. Ред. Л. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи. – Т.2. – М. : Мысль, 1990–1994. – С. 458.

²⁵⁹ Федь І. А. Містерії ініціації як шлях формування «досконалої людини» / Федь І. А. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. пр. – Вип.15. – К. : ДАКККиМ, 2005. – С. 283–288.

²⁶⁰ Принс Р. Шаманы и эндорфины: гипотезы для синтеза / Р. Принс // Личность, культура, этнос. Современная психологическая антропология / Под ред. А. А. Белика. – М. : Смысл, 2001. – С. 495.

²⁶¹ Угринович Д. М. Психология религии. / Д. М. Угринович. – М. : Политиздат, 1986. – С. 156–161.

²⁶² Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев – [3-е изд.] – М. : Изд-во. МГУ, 1972. – С. 208.

²⁶³ Щербатской Ф. И. Избранные труды по будизму / Щербатской Ф. И. – М. : Наука, 1988. – С. 213–214.

²⁶⁴ Щербатской Ф. И. Избранные труды по будизму / Щербатской Ф. И. – М. : Наука, 1988. – С. 213–214.

²⁶⁵ Малявин В. В. Чжуан-Цзы / Малявин В. В. – М. : Наука, 1985 – С. 88.

²⁶⁶ Гарэн Э. Проблемы итальянского Возрождения / Э. Гарэн. – М. : Прогресс, 1986. – С. 341–342.

²⁶⁷ Бебенева Е. А. Религиозная виртуальная реальность: философско-религиоведческий анализ: дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.13 / Бебенева Елена Александровна – М., 2004. – 161 с.

²⁶⁸ Бебенева Е. А. Религиозная виртуальная реальность: философско-религиоведческий анализ: дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.13 / Бебенева Елена Александровна – М., 2004. – 161 с.

²⁶⁹ Пронников В. А. Японцы этнографические очерки / В. А. Пронников, И. Д. Ладанов – М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – С. 174.

²⁷⁰ Розни В. М. Природа виртуальных реальностей (условия философского дискурса) / В. М. Розни // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. – М. : Института философии РАН, 1998. – Выпуск 4. – С. 197.

²⁷¹ Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды – М. : Издательство «Весь Мир» 1997. – С. 485.

²⁷² Каган М. С. Философия культуры: учебное пособие. / М. С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1996. – С. 255.

²⁷³ Мартишина Н. И. Конструирование реальностей и критерий существования / Н. И. Мартишина // Гуманитарные исследования : ежегодник. – Омск : ОмГПУ, 2002. – Вып. 7. – С. 71.

²⁷⁴ Воеводин А. П. Эстетическая антропология Текст : Монография / МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, Восточноукр. нац. ун-т им. В. Даля. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 368 с.

²⁷⁵ Воеводін О. П. Естетична оцінка [Текст] : монографія / Воеводін О. П., Горохова О. В. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 140 с.

²⁷⁶ Гужва О. П. Мистецькі жанри у часі-просторі культури / О. П. Гужва // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. – 2007. – № 5. – С. 34. – Бібліогр. : 17 назв. – укр.

²⁷⁷ Гужва О. П. Мистецькі жанри у часі-просторі культури / О. П. Гужва // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. – 2007. – № 5. – С. 35. – Бібліогр. : 17 назв. – укр.

²⁷⁸ Толкиен Дж. О волшебных сказках / Дж. Толкиен // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит. / Пер. с англ., нем., фр. и др. яз.; Сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – С. 288.

²⁷⁹ Толкиен Дж. О волшебных сказках / Дж. Толкиен // Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит. / Пер. с англ., нем., фр. и др. яз.; Сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаплицкой. – М. : Прогресс, 1991. – С. 277–300. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды – М. : Издательство «Весь Мир» 1997. – С. 296.

²⁸⁰ Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды – М. : Издательство «Весь Мир» 1997. – с. 489.

²⁸¹ Грязнов Б. С. Теория и ее объект / Б. С. Грязнов, Б. С. Дынин, Е. Л. Никитин. – М. : Наука, 1973. – С. 16.

²⁸² Грязнов Б. С. Теория и ее объект / Б. С. Грязнов, Б. С. Дынин, Е. Л. Никитин. – М. : Наука, 1973. – С. 5.

²⁸³ Ледников Е. Е. Проблема конструкторов в анализе научных теорий. / Е. Е. Ледников. – Киев: Наукова думка, 1969. – С. 8.

²⁸⁴ Антипенко Л. Г. Проблема физической реальности. Логико-гносеологический анализ / Л. Г. Антипенко. – М. : Наука, 1973. – С. 7.

²⁸⁵ Антипенко Л. Г. Проблема физической реальности. Логико-гносеологический анализ / Л. Г. Антипенко. – М. : Наука, 1973. – С. 10.

²⁸⁶ Антипенко Л. Г. Проблема физической реальности. Логико-гносеологический анализ / Л. Г. Антипенко. – М. : Наука, 1973. – С. 30.

²⁸⁷ Мартишина Н. И. Конструирование реальностей и критерий существования / Н. И. Мартишина // Гуманитарные исследования : ежегодник. – Омск : ОмГПУ, 2002. – Вып. 7. – С. 71.

²⁸⁸ Эйнштейн А. Влияние Максвелла на развитие представлений о физической реальности // Эйнштейн А. Собрание научных трудов: в 4 т. / Пер.; под ред. И. Е. Тамма [и др.]. – Т. 4. Статьи, рецензии, письма. Эволюция физики. – М. : Наука, 1967. – С. 34–38.

²⁸⁹ Чудинов Э. М. Эйнштейновская концепция физической реальности / Э. М. Чудинов // Физическая теория и реальность; Сб. ст. / Ред. коллегия Э. М. Чудинов (науч. ред.) и др. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1976. – С. 33–34.

²⁹⁰ Степин В. С. Теоретическое знание / Степин В. С. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 192.

²⁹¹ Антипенко Л. Г. Проблема физической реальности. Логико-гносеологический анализ / Л. Г. Антипенко. – М. : Наука, 1973. – С. 11.

²⁹² Зуев В. В. Проблема реальности объекта исследования / В. В. Зуев, С. С. Розова // Гносеологический анализ представлений о реальности в науке. – Новосибирск : Новосиб. гос. ун-т, 2004. – С. 29–30.

²⁹³ Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун; пер. с англ. И.З. Налетова. Общая ред. и послесловие С. Р. Микулинского и Л. А. Марковой. – [2 изд.] – М. : Прогресс, 1975–1977. – С. 164.

²⁹⁴ Шевырногова Л. А. Этика научной деятельности // Фундаментальные и прикладные проблемы науковедения [Текст] : сб. науч. тр. постоянно действующего семинара / Сиб. ин-т науковедения, Науч.-исслед. ин-т Систем упр. волновых процессов и технологий, Сиб. гос. аэрокосмич. ун-т им. М. Ф. Решетнева, Сиб. ин-т бизнеса, упр. и психологии ; под ред. В. П. Каширина. – Красноярск : СибГАУ, 2003 – Вып. 1. – С. 87.

²⁹⁵ Nosov N. A. Dictionary of Virtual Terms / N.A. Nosov // Works of the Laboratory of Virtualistics. Vol. 7. – Moscow, «Put», 2000. – 69 p.

²⁹⁶ Бабенко В. С. Виртуальная реальность. Толковый словарь терминов / Бабенко В. С. – СПб. : ГУАП, 2006. – 86 с.

²⁹⁷ Glossary of Virtual Reality Terminology [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.fabricat.com/ENG/glossary.html>

²⁹⁸ Gundry J. Virtual Glossary [Электронный ресурс] / Gundry John – Malmesbury: Knowledge Ability Ltd, 2010 – Режим доступа : <http://www.knowab.co.uk/wbwglossary.html>

²⁹⁹ Федоров А. В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности / А. В. Федоров – Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2010. – 64 с.

³⁰⁰ Журба М. А. Девіртуалізація віртуального: на вершині падіння: монографія / Журба М. А. – Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. – 349 с. : бібліог. 423 назв.

³⁰¹ Грязнова Е. В. Виртуальноинформационная реальность в системе «Человек Универсум»: дис. ... д.филос.н. : 09.00.08 / Елена Владимировна Грязнова – Нижний Новгород, 2006. – 372 с.

³⁰² Губанов Н. И. Основные формы бытия / Н. И. Губанов, В. Н. Согрина // Философия и общество. – 2004. – № 4. – С. 45.

³⁰³ Панкратов А. В. О различном понимании термина «виртуальная реальность» / А. В. Панкратов // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. – Вып. 4. – М. : Ин-т человека РАН, 1998. – С. 118–119.

³⁰⁴ Руднев В. П. Виртуальная реальность / В. П. Руднев // Словарь культуры XX века. – М. : Аграф, 1999. – С. 24.

³⁰⁵ Чанышев А. Н. Трактат о небытии [Электронный ресурс] / Чанышев А. Н. // Вопросы философии. – №10. – 1990. – Режим доступа : http://www.psylib.ukrweb.net/books/_chana01.htm

³⁰⁶ Чанышев А. Н. Трактат о небытии [Электронный ресурс] / Чанышев А. Н. // Вопросы философии. – №10. – 1990. – Режим доступа: http://www.psylib.ukrweb.net/books/_chana01.htm

³⁰⁷ Кунафин М. С. Виртуальное бытие / Кунафин М. С., Ярцев Р. А. // Бытие: коллективная моногр. – Уфа : БашГУ, 2001. – С. 130–152.

³⁰⁸ Каган М. С. Метаморфозы бытия и небытия / Каган М. С. // Вопросы философии. – 2001. – № 6. – С. 59.

³⁰⁹ Глушков В. М. Гносеологическая природа информационного моделирования / В. М. Глушков // Вопр. философии. – 1963. – № 10. – С. 3–18.; Глушков В. М. Мышление и кибернетика / В. М. Глушков // Вопр. философии. – 1963. – № 1. – С. 36–48.

³¹⁰ Нурулин Р. А. Небытие как виртуальное основание бытия: дис. ... доктора филос. наук: 09.00.01 / Нуруллин Рафаиль Асгатович. – Казань. – 425 с.

³¹¹ Нурулин Р. А. Небытие как виртуальное основание бытия: дис. ... доктора филос. наук: 09.00.01 / Нуруллин Рафаиль Асгатович. – Казань. – 425 с.

³¹² Медоваров М. «Парменид» Платона в интерпретациях неоплатоников и А. Ф. Лосева [Электронный ресурс] / М. Медоваров – Режим доступа : <http://www.platonizm.ru/content/>

medovarov-m-parmenid-platona-v-interpretaciyah-neoplatonikov-i-af-loseva

³¹³ Медоваров М. «Парменид» Платона в интерпретациях неоплатоников и А. Ф. Лосева [Электронный ресурс] / М. Медоваров – Режим доступа : <http://www.platonizm.ru/content/medovarov-m-parmenid-platona-v-interpretaciyah-neoplatonikov-i-af-loseva>

³¹⁴ Медоваров М. «Парменид» Платона в интерпретациях неоплатоников и А. Ф. Лосева [Электронный ресурс] / М. Медоваров – Режим доступа : <http://www.platonizm.ru/content/medovarov-m-parmenid-platona-v-interpretaciyah-neoplatonikov-i-af-loseva>

³¹⁵ Вахитов Р. Р. Онтологический структурализм евразийцев (резюме доклада в Доме А.Ф. Лосева 14.04.2011 г.) [Электронный ресурс] / Р. Р. Вахитов – Режим доступа : <http://www.losev-library.ru/index.php?pid=6652>

³¹⁶ Платон. Собрание сочинений в 4 т. / Общ. Ред. Л. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи. – Т.2. – М. : Мысль, 1990–1994. – С. 503–504 (Серия «Философское наследие»).

³¹⁷ Медоваров М. «Парменид» Платона в интерпретациях неоплатоников и А. Ф. Лосева [Электронный ресурс] / М. Медоваров – Режим доступа : <http://www.platonizm.ru/content/medovarov-m-parmenid-platona-v-interpretaciyah-neoplatonikov-i-af-loseva>.

³¹⁸ Платон. Собрание сочинений в 4 т. / Общ. Ред. Л. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; примеч. А. Ф. Лосева и А. А. Тахо-Годи. – Т.2. – М. : Мысль, 1990–1994. – 528 с. (Серия «Философское наследие»)

³¹⁹ Шлейермахер Ф. Академические речи 1829 года. / Ф. Шлейермахер – М. : Науч. изд., 1987. – С. 48.

³²⁰ Попова Н. В. Герменевтическая практика у истоков украинского возрождения. / Н. В. Попова // Философские перипетии. Вестник Харьковского государственного университета № 409/98. – С. 146–148.; Попова Н. В. Практика и опыт: герменевтический аспект / Н.В.Попова // Философские перипетии. Вестник

Харьковского государственного университета № 437/99. – С. 36–38.; Попова Н. В. Герменевтика. От универсальной теории к прагматическому обоснованию. / Н. В. Попова // *Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна* № 474/2000. – С. 247–253.; Попова Н. В. Герменевтика как практическая философия / Н. В. Попова // *Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна* – № 486/2000. – С. 81–87.; Попова Н. В. «Историческая герменевтика» или способ конструирования мира прошлого. / Н. В. Попова // «Світ-системна теорія і сучасні глобальні трансформації. Міжнародний семінар». – Харків, 2000. – С. 97–99.

³²¹ Адамар Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики / Адамар Ж. – М. : Изд-во «Советское радио», 1970. – С. 63.

³²² Поліщук О. П. Інтуїція. Природа, сутність, евристичний потенціал: [монографія] / Олена Поліщук. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2010. – 228 с.

³²³ Моисеев В. И. Логика всеединства / Моисеев В. И. – М. : Изд-во «ПЕР СЭ», 2002. – С. 236.

³²⁴ Носов Н. А. Словарь виртуальных терминов / Н. А. Носов // *Труды лаб. виртуалистики*. – Выпуск 7. – Труды Центра профориентации. – М. : Путь, 2000. – 69 с.

³²⁵ Солопов П. Е. Виртуальная реальность как отражение отражения / П. Е. Солопов // *Виртуальные реальности*. – М. : Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1998. – С. 198–201.

³²⁶ Саяпин В. О. Концептуализация виртуальной реальности: дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.01 / Саяпин Владислав Олегович. – Воронеж, 2007. – 163 с.

³²⁷ Карпицкий Н. Н. Виртуальность и темпоральность / Карпицкий Н. Н. // *Известия Томского политехнического университета*. – 2003. – Т. 306. – № 4. – С. 132–136.

³²⁸ Щербатых Ю. В. Избавься от страха: практ. пособие по преодолению страхов / Юрий Щербатых. – М. : Эксмо, 2011. – 298 с.

³²⁹ Туренко О. Роль феномена страха в аналітичній психології К. Г. Юнга / О. Туренко // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2003. –

№ 2. – С. 119–126.; Туренко О. Місце та значення феномена страху в терміні «нумінозне» аналітичної психології К. Г. Юнга / О. Туренко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 3. – С. 109–110.; Туренко О. Деякі аспекти вивчення феномена страху в психології / О. Туренко // Наука. Релігія. Суспільства. – 2002. – № 1. – С. 142–150.; Туренко О. Страх як соціально-культурний феномен періоду ранніх цивілізацій Близького Сходу / О. Туренко // Сходознавство. – 2002. – № 13–14. – С. 50–61.; Туренко О. Феномен страху в деяких культурних традиціях та соціальних інститутах / О. Туренко // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Випуск 19. – Запоріжжя, 2001. – С. 182–194.

³³⁰ Карпицкий Н. Н. Виртуальность и темпоральность / Карпицкий Н. Н. // Известия Томского политехнического университета. – 2003. – Т. 306. – № 4. – С. 132–136.

³³¹ Карпицкий Н. Н. Виртуальность и темпоральность / Карпицкий Н. Н. // Известия Томского политехнического университета. – 2003. – Т. 306. – № 4. – С. 132–136.

³³² Лаленков Е. Создавать ли виртуальную реальность? [Електронний ресурс] / Евгений Лаленков // Портал «Православие и мир» – Режим доступа : <http://www.pravmir.ru/sozdavat-li-virtualnuyu-realnost/> [170]

³³³ Федь І. А. Джерело духовної культури / І. А. Федь // Матли Всеукр. наук.-теорет. конф. «Суспільство: історія, методологія дослідження, практика». – Тернопіль, 2004. – С. 131–132.

³³⁴ Tobias J. No Life in Second Life. Orthodoxy's Problem with Virtual Reality / Jonathan Tobias – Vol. 29, No. 3, 2007 – Режим доступа: http://www.pravmir.com/article_261.html

³³⁵ Николаева О. Православие и современная культура Виртуальная реальность / Николаева Олеся // Православие и свобода – Московское Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2002 – 185 с.

³³⁶ Репкин Д. Виртуальная реальность [Электронный ресурс] / Дмитрий Репкин – Режим доступа : http://www.virtual.ru/virtual_reality.html

³³⁷ Гужва А. П. Симфония как встреча сознаний: монографія / А. П. Гужва. – Луганск : СПД Резников В. С., 2012. – С. 50.

³³⁸ Чанышев А. Н. Тратат о небытии [Електронний ресурс] / Чанышев А. Н. // Вопросы философии. – № 10. – 1990. – Режим доступа: http://www.psylib.ukrweb.net/books/_chana01.htm

³³⁹ Иванов Д. В. Виртуализация общества. / Д. В. Иванов – СПб. : «Петербургское Востоковедение», 2000. – 96 с.

³⁴⁰ Пронин М. А. Введение в виртуалистику: учебное пособие / Пронин М. А., Юрьев Г. П. – Саранск : Типография «Рузаевский печатник», 2008. – С. 15–53.

³⁴¹ Кутырев В. А. После постмодернизма: полионтизм как парадигма коэволюции рациональных субъектов деятельности и ментальных агентов коммуникации [Електронний ресурс] / Кутырев В. А. // Полигнозис, 3 (32), 2008. – Режим доступа : <http://www.polygnosis.ru/default.asp?num=6&num2=30>

³⁴² Пец А. В. Полионтизм как характеристика деятельности в цифровых электронных средах / Пец А. В. // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта – Калининград, 2009. – Вып. 4. – С. 104–107.

³⁴³ Журба М. А. Реальність віртуального: нові пошуки культурного контексту / Журба М.А. // Materiały VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Aktualne problemz nowoczesnych nauk – 2012» Volume 35. Filozofia. Politologija. – Państwowy zarząd : Przemysł. Nauka i studia, 2012. – S. 45–47.

³⁴⁴ Жижек С. Реальность виртуального [Електронний ресурс] / Савой Жижек // Видеолекция – Режим доступа : http://www.youtube.com/watch?v=JKu_WUgyu3Y

³⁴⁵ Жижек С. Реальность виртуального [Електронний ресурс] / Савой Жижек // Видеолекция – Режим доступа : http://www.youtube.com/watch?v=JKu_WUgyu3Y

³⁴⁶ Жижек С. Реальность виртуального [Електронний ресурс] / Савой Жижек // Видеолекция – Режим доступа : http://www.youtube.com/watch?v=JKu_WUgyu3Y

³⁴⁷ Гиренок Ф. И. Культура как виртуальность: событие и смысл / Ф. И. Гиренок // Виртуальные реальности. – М. : Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1998. – с. 23.

³⁴⁸ Смолян Г. Л. Виртуальный характер современной аудиовизуальной реальности [Електронний ресурс] / Г. Л. Смолян,

Г. М. Зараковский, В. М. Розин, А. Е. Войскунский // Информационно-психологическая безопасность (определение и анализ предметной области). – М. : Институт системного анализа РАН, 1997. – Режим доступа : http://www.srines.com/book_852_chapter_14_4.2._Virtualnyjj_kharakter_sovremennoj_audiovizualnoj_realnosti.html

³⁴⁹ Карпицкий Н. Онтология виртуальной реальности [Электронный ресурс] / Карпицкий Н. // Библиотека философских работ томских авторов – Томск-Сибирь. – Режим доступа : <http://tvfi.narod.ru/virtual.htm>

³⁵⁰ Карпицкий Н. Онтология виртуальной реальности [Электронный ресурс] / Карпицкий Н. // Библиотека философских работ томских авторов – Томск-Сибирь. – Режим доступа : <http://tvfi.narod.ru/virtual.htm>

³⁵¹ Карпицкий Н. Онтология виртуальной реальности [Электронный ресурс] / Карпицкий Н. // Библиотека философских работ томских авторов – Томск-Сибирь. – Режим доступа : <http://tvfi.narod.ru/virtual.htm>

³⁵² Фоменко А. И. Философская проблема виртуальной реальности [Электронный ресурс] / А. И. Фоменко // I всеукраинская научно-техническая конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Информационные управляющие системы и компьютерный мониторинг» (19–21 мая 2010 года, Донецк) – Режим доступа : <http://masters.donntu.edu.ua/2010/fkita/fomenko/library/article3.htm>

³⁵³ Руднев В. П. Виртуальная реальность / В. П. Руднев // Словарь культуры XX века. – М. : Аграф, 1999. – 384 с.

³⁵⁴ Дубровский Д. И. Субъективная реальность и мозг / Д. И. Дубровский // Философия и будущее цивилизации: тез. докл. и выступлений IV Российского филос. конгр. : в 5 т. – Т. 1. – М. : Современные тетради, 2005. – С. 253.

³⁵⁵ Дружинин В. Н. Структура и логика психологического исследования / В. Н. Дружинин. – М. : Институт психологии РАН, 1994. – 163 с. [78]

³⁵⁶ Иконникова Н. И. К проблеме взаимодействия способов бытия человека / Н. И. Иконникова // *Философские науки*. – 2003. – № 8. – С. 133.

³⁵⁷ Карпенко М. *Universum Sapins* (Вселенная Разумная) / Карпенко М. – М. : Предприятие «Мир географии», 1992. – С. 147.

³⁵⁸ Руднев В. П. Виртуальная реальность / В. П. Руднев // *Словарь культуры XX века*. – М. : Аграф, 1999. – С. 85.

³⁵⁹ Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / Сергей Сергеевич Хоружий // *Православная аскеза – ключ к новому видению человека: Сборник статей* – М. : Вэб-Центр «Омега», 2000. – С. 54.

³⁶⁰ Гроф С. За пределами мозга / Гроф С. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 654 с.

³⁶¹ Яценко К. А. Ідеї свободи, рівності і справедливості як підґрунття мультикультуралізму / Яценко К. А. – Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 73 (№5). – С. 524–229.

³⁶² Слободяник А. П. Психотерапия, внушение, гипноз / А. П. Слободяник. – К. : «Здоров'я», 1977. – 480 с.

³⁶³ Грязнова Е. В. Виртуальноинформационная реальность в системе «Человек Универсум» : дис. ... д.филос.н. : 09.00.08 / Елена Владимировна Грязнова – Нижний Новгород, 2006. – 372 с.

³⁶⁴ Zhurba M. Cultural deformation of homo virtualis / Zhurba Mykola // *European Applied Sciences*. – March 2013, 3 – P. 166–168.

³⁶⁵ Рачков В. П. Техника и ее роль в судьбах человечества / В. П. Рачков. – Свердловск, 1991. – С. 85.

³⁶⁶ Рачков В. П. Техника и ее роль в судьбах человечества / В. П. Рачков. – Свердловск, 1991. – С. 264.

³⁶⁷ Розин В. М. Техника и социальность / Розин В. М. // *Вопросы философии*. – 2005. – № 5. – С. 99.

³⁶⁸ Грязнова Е. В. Виртуальноинформационная реальность в системе «Человек Универсум» : дис. ... д.филос.н. : 09.00.08 / Елена Владимировна Грязнова – Нижний Новгород, 2006. – 372 с.

³⁶⁹ Кузьміченко І. О. Креативна діяльність як спосіб інкультурації людини в сучасний соціум : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. филос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / І. О. Кузьміченко. – Луганськ, 2012. – С. 9–10.

³⁷⁰ Закесе Х. Что такое альтернативная техника? / Х. Закесе // Философия техники в ФРГ / Сост.: Ц. Г. Арзакаияп, В. Г. Горохов. – М. : Прогресс, 1989. – С. 420–422.

³⁷¹ Попкова Н. В. Антропология техники: Проблемы, подходы, перспективы / Наталья Владимировна Попкова – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 352 с.

³⁷² Попкова Н. В. Антропология техники: Проблемы, подходы, перспективы / Наталья Владимировна Попкова – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – С. 56.

³⁷³ Суханцева В. К. Метафизика культуры / В. К. Суханцева. – К. : Факт, 2006 – С. 69.

³⁷⁴ Гиренок Ф. И. Культура как виртуальность: событие и смысл / Ф. И. Гиренок // Виртуальные реальности. – М. : Центр виртуалистики ИЧ РАН, 1998. – С. 23.

³⁷⁵ Корсунцев И. Г. Научные исследования как ресурс виртуального развития / И. Г. Корсунцев // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики: сб. ст. – Вып.4. – М. : Ин-т человека РАН, 1998. – с. 50.

³⁷⁶ Урсул А. Д. Проблема информации в современной науке. / А. Д. Урсул – М. : Наука, 1975. – С. 194.

³⁷⁷ Грязнова Е. В. Виртуальноинформационная реальность в системе «Человек Универсум» : дис. ... д.филос.н. : 09.00.08 / Елена Владимировна Грязнова – Нижний Новгород, 2006. – 372 с.

³⁷⁸ Щербатской Ф. И. Избранные труды по будизму / Ф. И. Щербатской. – М. : Наука, 1988. – С. 69.

³⁷⁹ Землянова Л. М. Сетевое общество, информационализм и виртуальная культура / Л. М. Землянова // Веста. Моск. ун-та. – Сер. 10. – 1999.– № 2. – С. 67.

³⁸⁰ Землянова Л. М. Сетевое общество, информационализм и виртуальная культура / Л. М. Землянова // Веста. Моск. ун-та. – Сер. 10.– 1999.– № 2. – С. 67.

³⁸¹ Михайлов С. В. Интернет как социальное явление : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Михайлов Сергей Валерьевич. – Ульяновск, 2003. – С. 122.

³⁸² Кастельс М. Россия и сетевое сообщество / М. Кастельс, Э. Киселева // Мир России. – 2000. – №1. – С. 24.

³⁸³ Попкова Н. В. Антропология техники: Проблемы, подходы, перспективы / Наталья Владимировна Попкова – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – С. 7.

³⁸⁴ Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов / К. Г. Юнг. – М., К. : Порт-рояль, Совершенство, 1997. – 383 с.

³⁸⁵ Кузьміченко І. О. Комфорт як «запобіжний клапан» цивілізації / Інна Кузьміченко // Схід : аналіт.-інформ. журнал. – 2012. – № 1 (115) – С. 153–156.

³⁸⁶ Бычков В. В. Виртуальная реальность в пространстве эстетического опыта / В. В. Бычков, Н. Б. Маньковская // Вопросы философии. – 2006. – № 11. – С. 47–59.

³⁸⁷ Зубрилин А. А. Эмигрировавшие в Интернет / А. А. Зубрилин, Р. И. Александрова // Человек. – 2002. – № 4. – С. 131–137.

³⁸⁸ Таратута Е. Е. Философия виртуальной реальности: монография / Е. Таратута. – СПб. : Изд-во СШГУ, 2007. – 147 с.

³⁸⁹ Новиков В. В. Космизм и Интернет / В. В. Новиков, Л. М. Тираспольский // Полигнозис. – 2001. – № 4. – С. 62–70.

³⁹⁰ Кутырев В. А. Могущественный раб техноса... [Текст] / В. А. Кутырев // Человек. – 2006. – № 4. – С. 47–62.

³⁹¹ Кутырев В. А. Могущественный раб техноса... [Текст] / В. А. Кутырев // Человек. – 2006. – № 4. – С. 47–62.

³⁹² Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] / З. Бауман; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.

³⁹³ Новоженина О. В. Интернет как новая реальность и феномен современной цивилизации / О. В. Новоженина // Влияние Интернета на сознание и структуру знания. – М. : РАН, Институт философии, 2004. – С. 195–215.

³⁹⁴ Миронов В.В. Поп-культура : симуляция культуры и философии / В. В. Миронов // Философия обществу; под ред.

Б. В. Маркова, Ю. М. Шилкова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – 256 с.

³⁹⁵ Голота Б. М. Життєвий світ особистості і космічна самотність / Б. М. Голота // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Глобалізм. Суспільство. Особистість. – № 562. Серія: теорія культури і філософія науки. – Харків, 2002. – С. 96–99.; Голота Б. М. Поняття «життєвий світ» у сучасній філософії культури (понятійна еволюція однієї проблеми) / Б. М. Голота // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 507. – Вип. 33. Серія: теорія культури і філософія науки. – Харків, 2001. – С. 36–41.; Голота Б. М. Релігійна ментальність: проблема метафізичної самотності людини / Голота Б. М. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – № 501. – Вип. 32. Серія: теорія культури і філософія науки. – С. 65–70.; Голота Б. М. Життєвий світ особистості / Б. М. Голота // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 465. – Вип. 29. Серія: теорія культури і філософія науки. – Харків, 2000. – С. 58–63.; Голота Б. М. Соціокультурні виміри буття особистості: самотність / Б. М. Голота // Вісник Харківського державного університету. – № 445. – Ч. 3. Серія: теорія культури і філософія науки. – Харків, 1999. – С. 45–51.

³⁹⁶ Волохонский В. Л. Психологические механизмы и основания классификации блогов [Текст] / В. Л. Волохонский // Личность и межличностное взаимодействие в сети Internet Блоги : новая реальность : сб. статей / под ред. В. Л. Волохонского, Ю. Е. Зайцевой, М. М. Соколова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 117–131.

³⁹⁷ Гоноцкая Н. В. Самопонимание личности как субъекта коммуникации: дис... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Надежда Васильевна Гоноцкая. – М., 2006. – С. 149–150.

³⁹⁸ Аршинов В. И. Постнеклассическая рациональность, виртуалистика и информационные технологии [Текст] / В. И. Аршинов, М. В. Лебедев // Философские науки. – 2007. – № 7. – С. 21.

³⁹⁹ Зайцева Ю. Е. Роль ведения Интернет-дневника в становлении индивидуальности [Текст] / Ю. Е. Зайцева // Личность

и межличностное взаимодействие в сети Internet Блоги : новая реальность : сб. статей / под ред. В. Л. Волохонского, Ю. Е. Зайцевой, М. М. Соколова. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 107–111.

⁴⁰⁰ Зайцева Ю. Е. Роль ведения Интернет-дневника в становлении индивидуальности [Текст] / Ю. Е. Зайцева // Личность и межличностное взаимодействие в сети Internet Блоги : новая реальность : сб. статей / под ред. В. Л. Волохонского, Ю. Е. Зайцевой, М. М. Соколова. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 103–116.

⁴⁰¹ Водянова Н. В. Самореализация личности в пространстве интернета: философско-антропологический аспект : дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.13 / Водянова Наталья Викторовна. – Челябинск, 2009. – 167 с.

⁴⁰² Сизиков Д. А. Идентичность в сетевой коммуникации [Текст] / Д. А. Сизиков // Философия и будущее цивилизации. Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва 24–28 мая 2005 г.) : в 5 т. – М. : Современные тетради, 2005. – Т. 3. – С. 572.

⁴⁰³ Фимин А. Ю. Социально-философский анализ виртуальной реальности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Соціальна філософія» / А. Ю. Фимин. – Волгоград, 2007. – с. 58.

⁴⁰⁴ Петрова И. Ф. Культура общения личности: дисс... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Ирина Фаритовна Петрова. – Уфа, 2003. – С. 105.

⁴⁰⁵ Зайцева Ю. Е. Роль ведения Интернет-дневника в становлении индивидуальности [Текст] / Ю. Е. Зайцева // Личность и межличностное взаимодействие в сети Internet Блоги : новая реальность : сб. статей / под ред. В. Л. Волохонского, Ю. Е. Зайцевой, М. М. Соколова. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 103–116.

⁴⁰⁶ Ларионова Н. С. Гипертекст как модель современной культуры: дис. ... кандидата социол. наук: 22.00.06 / Надежда Сергеевна Ларионова – М., 2005. – С. 166.

⁴⁰⁷ Гоноцкая Н. В. Самопонимание личности как субъекта коммуникации: дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.11 / Надежда Васильевна Гоноцкая. – М., 2006. – С. 159–160.

⁴⁰⁸ Водянова Н. В. Самореализация личности в пространстве интернета: философско-антропологический аспект : дис. ... кандидата филос. наук: 09.00.13 / Водянова Наталья Викторовна. – Челябинск, 2009. – 167 с.

⁴⁰⁹ Браславский П. И. Технология виртуальной реальности как феномен культуры канца XX – начала XXI века : дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01 / Браславский Павел Исакович. – Екатеринбург, 2003. – С. 19.

⁴¹⁰ Жукова Е. А. Человек в плену Hi-hume / Е. А. Жукова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2008. – Вып. 1 (75) – С. 32.

⁴¹¹ Зеленко Н. М. Філософська інтерпретація hi-hume технологій у сучасному суспільстві / Н. М. Зеленко. – Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вір УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 427.

⁴¹² Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / Сергей Кара-Мурза. – К. : Оріяни, 2000. – С. 148.

⁴¹³ Семиколонов В. Н. Влияние информационных технологий на мораль / В. Н. Семиколонов // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 56. – Т.2. – С. 141–145.; Семиколонов В. Н. Мораль в информационном обществе: постановка проблемы / В. Н. Семиколонов // Ученые записки ТНУ. – Т.18 (57). – 2005. – № 1. – С. 51–56.; Семиколонов В. Н. Роль моральной парадигмы в информационном обществе / В. Н. Семиколонов // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 63. – С. 156–160.; Семиколонов В. Н. Мораль в контексте религиозной и научной картины мира / В. Н. Семиколонов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури та філософія науки. – 2005. – № 656. – С. 103–109.; Семиколонов В. Н. Моральная рефлексия в информационном обществе / В. Н. Семиколонов // I Таврические чтения. Отечественная философия: Современные коллизии. – Донузлав, 2005. – С. 52–53.

⁴¹⁴ Ісаєв В. Д. Віртуальна занепа́лість людини культури: монографія / В. Д. Ісаєв, Т. В. Лугуценко, М. А. Журба. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 198.

⁴¹⁵ Селин Г. Про коммунізм, телевизор и антихристово царство [Електронний ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия. – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html [278]

⁴¹⁶ Селин Г. Про коммунізм, телевизор и антихристово царство [Електронний ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия. – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html

⁴¹⁷ Селин Г. Про коммунізм, телевизор и антихристово царство [Електронний ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия. – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html

⁴¹⁸ Селин Г. Про коммунізм, телевизор и антихристово царство [Електронний ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия. – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html

⁴¹⁹ Евстифеев Р. Смерть телевизора [Електронний ресурс] / Роман Евстифеев // 60 параллель. – 2009. – №3(34) – С. 31. – Режим доступа до журн.: http://www.intelros.ru/readroom/60_parallel/-3-3009/4359-smert-televizora.html

⁴²⁰ Попова Н. В. Герменевтика как практическая философия / Н. В. Попова // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 486/2000. – С. 81–87.

⁴²¹ Савчук В. В. Медиафилософия: формирование дисциплины / Савчук В. В. // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия / Под. ред. В. В. Савчука. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008.– С. 20.

⁴²² Наумова Е. И. Проблема нарциссизма в медийном пространстве / Е. И. Наумова // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия / Под. ред. В. В. Савчука. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008.– С. 110.

⁴²³ Маклюен М. Галактика Гутенберга / Маршалл Маклюэн: пер с англ. – М. : Академический проект, 2005. – С. 341.

⁴²⁴ Савчук В. В. Медиафилософия: формирование дисциплины / Савчук В. В. // Медиафилософия. Основные проблемы

и понятия / Под. ред. В. В. Савчука. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008. – С. 13.

⁴²⁵ Журба М. А. Культура некультури / М. А. Журба // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка / Гол. ред. Курило В. С. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – № 7 (194). – Ч. 1. – С. 95–101.

⁴²⁶ Вульф К. Homo pictor, или возникновение человека из воображения / Вульф К. // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия / Под. ред. В. В. Савчука – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008. – С. 47.

⁴²⁷ Селин Г. Про коммунизм, телевизор и антихристово царство [Электронный ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html

⁴²⁸ Селин Г. Про коммунизм, телевизор и антихристово царство [Электронный ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html

⁴²⁹ Селин Г. Про коммунизм, телевизор и антихристово царство [Электронный ресурс] / Священник Георгий Селин // Русская линия – Режим доступа : http://www.religare.ru/2_68911.html

⁴³⁰ Вульф К. Homo pictor, или возникновение человека из воображения / Вульф К. // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия / Под. ред. В. В. Савчука – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008. – С. 42.

⁴³¹ Наумова Е. И. Проблема нарциссизма в медийном пространстве / Е. И. Наумова // Медиафилософия. Основные проблемы и понятия / Под. ред. В. В. Савчука – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского философского общества, 2008. – С. 109.

⁴³² Котляров Л. П. Девиантность как социальный феномен / Л. П. Котляров // Перспективы. – 2002. – № 1 (17). – С. 105–115.

⁴³³ Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности / Сергей Сергеевич Хоружий // Православная аскеза – ключ к новому видению человека: Сборник статей – М. : Вэб-Центр «Омега» – 2000. – 165 с.

⁴³⁴ Марійко С. В. Типові риси homo virtualis у віртуалізованому інформаційному суспільстві. / С. В. Марійко // Актуальні

проблеми духовності: зб. наук, праць / Ред.: Я. В. Шрамко. – Вип. 11. – Кривий Ріг, 2010. – С. 247.

⁴³⁵ Гаазе-Рапопорт М. Г. Некоторые социальные и социально-психологические проблемы компьютеризации [Текст] / М. Г. Гаазе-Рапопорт // Вопросы философии. – 1988. – № 7. – С. 149.

⁴³⁶ Кутырев В. А. Могуущественный раб техноса... [Текст] / В. А. Кутырев // Человек. – 2006. – № 4. – С. 47–62.

⁴³⁷ Гримак Л. П. Навязчивая притягательность СМИ [Текст] / Л. П. Гримак, О. С. Кордобовский // Человек. – 2004. – № 4. – С. 135–141. ([62, с. 136–137], Кутырев В. А. Могуущественный раб техноса... [Текст] / В. А. Кутырев // Человек. – 2006. – № 4. – С. 53.

⁴³⁸ Гримак Л. П. Навязчивая притягательность СМИ [Текст] / Л. П. Гримак, О. С. Кордобовский // Человек. – 2004. – № 4. – С. 136.

⁴³⁹ Фимин А. Ю. Социально-философский анализ виртуальной реальности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Соціальна філософія» / А. Ю. Фимин. – Волгоград, 2007. – 122 с. [336, с. 62]; Никитина И. В. Маски массовой культуры / И. В. Никитина // Человек – 2004. – № 6. – С. 103–113. [221, с. 110]; Зубрилин А. А. Эмигрировавшие в Интернет / А. А. Зубрилин, Р. И. Александрова // Человек. – 2002. – № 4. – С. 136.

⁴⁴⁰ Новоженина О. В. Интернет как новая реальность и феномен современной цивилизации / О. В. Новоженина // Влияние Интернета на сознание и структуру знания. – М. : РАН, Институт философии, 2004. – С. 212.

⁴⁴¹ Муза Д. Е. Глобалистика: Учебное пособие / Д. Е. Муза. – Донецк : Изд-во «Ноулидж» (донецкое отделение), 2012. – с. 211.

⁴⁴² Быченков В. М. Анонимность, безличность, виртуальность / В. М. Быченков // Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. – М. : Традиция, 2001. – С. 71–75.

⁴⁴³ Клименко Д. Психологи назвали болезнь XXI века [Электронный ресурс] / Д. Клименко // Деловая газета «Взгляд» – Режим доступа: <http://vz.ru/society/2008/11/26/232736.html>

⁴⁴⁴ Чудинов Э. М. Эйнштейновская концепция физической реальности / Э. М. Чудинов // Физическая теория и реальность;

Сб. ст. / Ред. коллегия Э. М. Чудинов (науч. ред.) и др. – Воронеж : Издательство Воронежского университета, 1976. – С. 33–42.

⁴⁴⁵ Хоружий С. С. Концепция совершенного человека в перспективе исихастской антропологии / Сергей Сергеевич Хоружий // Православная аскеза – ключ к новому видению человека: Сборник статей – М. : Вэб-Центр «Омега» – 2000. – С. 32.

⁴⁴⁶ Хоружий С. С. Концепция совершенного человека в перспективе исихастской антропологии / Сергей Сергеевич Хоружий // Православная аскеза – ключ к новому видению человека: Сборник статей – М. : Вэб-Центр «Омега» – 2000. – с. 44.

⁴⁴⁷ Бычков В. В. Виртуальная реальность в пространстве эстетического опыта / В. В. Бычков, Н. Б. Маньковская // Вопросы философии. – 2006. – №11. – С. 47–59.

⁴⁴⁸ Иванов М. С. Особенности самореализации личности в компьютерной игровой деятельности: дисс.канд. психол. наук : 19.00.01 / Михаил Сергеевич Иванов. – Кемерово, 2005. – с. 139; Фимин А. Ю. Социально-философский анализ виртуальной реальности: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / А. Ю. Фимин. – Волгоград, 2007. – с. 65–59; Абрамов М. Г. Человек и компьютер: от Homo faber к Homo informatikus [Текст] / М. Г. Абрамов // Человек-2000. – № 4. – С. 128.

⁴⁴⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман; пер, с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – с. 87.

⁴⁵⁰ Becker B. Virtualisierung des Sozialen. Die Informationsgesellschaft zwischen Fragmentierung und Globalisierung. / Becker B., Paetau M. – Frankfurt: Campus Verlag, 1997. – 258 p.

⁴⁵¹ Гуревич П. С. Уникальное творение Вселенной? [Текст] / П. С. Гуревич // О человеческом в человеке; под общ. ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – С. 280.

⁴⁵² Бабаева Ю. Д. Интернет: воздействие на личность / Ю. Д. Бабаева, А. Е. Войскунский, О. В. Смылова // Гуманитарные исл-ия в Интернете; под ред. А. Е. Войскунского. – М. : Можайск-Терра, 2000. – С. 11–40.

⁴⁵³ Рейнгардт Н. В. Трансформация идентичности человека в информационно-компьютерном мире : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.13 / Рейнгардт Наталья Викторовна. – Курск, 2006. – с. 42–45.

⁴⁵⁴ Медведева Е. Н. Личность в пространстве посткнижной культуры : социально-философский анализ: дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Елена Николаевна Медведева. – Саратов, 2006. – С. 105–122.

⁴⁵⁵ Медведева Е. Н. Личность в пространстве посткнижной культуры : социально-философский анализ: дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Елена Николаевна Медведева. – Саратов, 2006. – С. 104.

⁴⁵⁶ Дацюк С. Три эссе о Сети. Интернет и принцип относительности [Электронный ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступа : http://www.zhurnal.ru/7/3_esse.html

⁴⁵⁷ Девтеров И. В. Философский анализ феномена интерактивной научной деятельности в Internet (феноменологический, эвристический и прагматический аспекты): дис. канд. филос. наук: спец. 09.00.09 / И. В. Девтеров. – К., 2000. – 187 с.

⁴⁵⁸ Добродум О. В. Религия и политика в реальном и виртуальном пространстве (на примере США и России): [Монография] / О. В. Добродум. – Одесса : Удача, 2011. – 352 с.

⁴⁵⁹ Добродум О. В. Виртуализация и Интернет-религии в Рунете / О. В. Добродум // Наука і релігія: Проблеми діалогу. – Одеса : Наука і техніка, 2005. – Випуск 3. – С. 39–64.

⁴⁶⁰ Добродум О. В. Мультимедиаізація в восприятті українських релігієведів / О. В. Добродум // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 52. – С. 268–273.

⁴⁶¹ Мартинов Р. С. Феномен технократичної свідомості в соціально-філософському вимірі: автореф. дис. на отримання наук. ст. канд. філос. наук: спец. 09.00.09 / Р. С. Мартинов. – Донецьк, 2006. – 19 с.

⁴⁶² Смеричевский Э. Ф. Информационная цивилизация: проблема виртуальной реальности в общественном развитии: дис. канд. филос. наук: спец. 09.00.09 / Э. Ф. Смеричевский. – Донецк, 2002. – 185 с.

⁴⁶³ Сотникова О. А. Игра и коммуникация в социальной виртуальной реальности: дис. канд. филос. наук: спец. 09.00.09 / О. А. Сотникова. – Х., 2005. – 157 с.

⁴⁶⁴ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁴⁶⁵ Логвиновська Т. Вплив освітньо-виховного середовища вищого навчального закладу на виховання соціальної спрямованості молоді / Т. Логвиновська // Наукові записки Херсонського державного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2012. Випуск 131. – С. 121–124.

⁴⁶⁶ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – 624 с.

⁴⁶⁷ Ждан А. Н. История психологии: От Античности до наших дней: [Учебник для вузов] / А. Н. Ждан. – Изд. 8-е, испр. и доп. – М. : Академический проект; Трикта, 2008. – С. 14–16. – (Gaudeamus, Классический университетский учебник).

⁴⁶⁸ Колесніченко Л. А. Основи психології та педагогіки / Л. А. Колесніченко, Л. Л. Борисенко. – К. : КНЕУ, 2002. – 157 с.

⁴⁶⁹ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁴⁷⁰ Миколаєнко І. М. Концепції богопізнання у середньовічній філософії та філософії нового часу (Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Еммануїл Кант) / І. М. Миколаєнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. : Філософія. Політологія. [Збірник наукових праць]. – К. : Київський університет, 2007. – Вип. 87. – С. 37–43.

⁴⁷¹ Мовчан М. М. Самотність як полівекторний феномен: філософсько-антропологічний дискурс / М. М. Мовчан // Філософські обрії. – 2008. – № 20. – С. 124–137.

⁴⁷² Стадник М. М. Генеза біблійних, ранньохристиянських і філософських основ становлення пізнання / М. М. Стадник // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. [Збірник наукових праць]. – К. : Київський університет, 2007. – Вип. 87. – С. 47–51.

⁴⁷³ Історія світової культури / Під ред. Л. Т. Левчук. – К. : Либідь, 1994. – 310 с.

⁴⁷⁴ Пагава О. В. Взаємозв'язок проблеми самотності та спілкування / О. В. Пагава // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Серія «Психологія». – Харків : Видво Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2010. – № 902. – Вип. 43. – С. 13–19.

⁴⁷⁵ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 75–78.

⁴⁷⁶ Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия [Учебное пособие] / А. Б. Демидов. – Мн. : Экономпресс, 1999. – 180 с.

⁴⁷⁷ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁴⁷⁸ Бурмыкина О. Н. Гендерные различия в практиках здоровья: подходы к объяснению и эмпирический анализ / О. Н. Бурмыкина // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. IX. – № 2. – С. 101–119.

⁴⁷⁹ Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия [Учебное пособие] / А. Б. Демидов. – Мн. : Экономпресс, 1999. – 180 с.

⁴⁸⁰ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 88–98.

⁴⁸¹ Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия [Учебное пособие] / А. Б. Демидов. – Мн. : Экономпресс, 1999. – 180 с.

⁴⁸² Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.

⁴⁸³ Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия [Учебное пособие] / А. Б. Демидов. – Мн. : Экономпресс, 1999. – 180 с.

⁴⁸⁴ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁴⁸⁵ Berg J. Loneliness: The relationship of self-disclosure and androgyny / J. Berg, L. A. Peplau // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1982. – № 8(4). – P. 624–630.

- ⁴⁸⁶ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 152–169.
- ⁴⁸⁷ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 153.
- ⁴⁸⁸ Fromm–Reichmann F. Loneliness / F. Fromm–Reichmann // *Psychiatry*. – 1959. – № 22. – Р. 1–15.
- ⁴⁸⁹ Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с нем., науч. ред. А. М. Боковикова]. – М. : Когито-Центр, 2002. – С. 110.
- ⁴⁹⁰ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 154.
- ⁴⁹¹ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 154.
- ⁴⁹² Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 155.
- ⁴⁹³ Moustakas C. E. Portraits of loneliness and love / C. E. Moustakas. – N. J.: Prentice-Hall, 1975. – 347 p.
- ⁴⁹⁴ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 157.
- ⁴⁹⁵ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 159.
- ⁴⁹⁶ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – 624 с.
- ⁴⁹⁷ Peplau L. A. Blueprint for a social psychological theory of loneliness. Love and attraction / L. A. Pepla, D. Perlman. – Oxford, England: Pergamon, 1979. – P. 99–108.
- ⁴⁹⁸ Peplau L. A. Perspectives on loneliness / L. A. Peplau, D. Perlman. – N.Y. : Wiley, 1982. – P. 1–18.
- ⁴⁹⁹ Peplau L. A. Perspectives on loneliness / L. A. Peplau, D. Perlman // *A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*. – 1982. – № 3. – P. 11–18.
- ⁵⁰⁰ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 161.
- ⁵⁰¹ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 162.

⁵⁰² Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁵⁰³ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – 624 с.

⁵⁰⁴ Кон И. С. 80 лет одиночества / И. С. Кон. – М. : Время, 2008. – 215 с.

⁵⁰⁵ Пілецька Л. С. Гармонія і дисгармонія особистості в контексті соціально-психологічного простору / Л. С. Пілецька, Л. Е. Орбан-Лембрик // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – № 2 (22). – С. 160–167.

⁵⁰⁶ Фльорко Л. Я. Самотність людини як проблема сучасної європейської філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.05 / Л. Я. Фльорко. – Львів, 2006. – 16 с.

⁵⁰⁷ Хамитов Н. В. Философия одиночества / Н. В. Хамитов. – М. : АСТ; Х. : Торсинг, 2004. – 448 с.

⁵⁰⁸ Ващенко І.В. Фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів / І. В. Ващенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка ; Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 12. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С.142–159.

⁵⁰⁹ Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 181 с.

⁵¹⁰ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁵¹¹ Швалб Ю. М. Одиночество: Социально-психологические проблемы / Ю. М. Швалб, О. В. Данчева. – К. : Украина, 1991. – 270 с.

⁵¹² Табачковський В. Г. Філософія: світ людини. Курс лекцій. / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. – К., 2003. – 83 с.

⁵¹³ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁵¹⁴ Мовчан М. М. Самотність як полівекторний феномен: філософсько-антропологічний дискурс / М. М. Мовчан // Філософські обрії. – 2008. – № 20. – С. 124–137.

⁵¹⁵ Peplau L. A. Loneliness. The social science encyclopedia / L. A. Peplau. – Boston: Routledge and Kegan Paul, 1985. – 474 p.

⁵¹⁶ Peplau L. A. Loneliness research: Basic concepts and findings. Social support: Theory, research and application / L. A. Peplau. – Boston: Martinus Nijhof, 1985. – P. 270–286.

⁵¹⁷ Risman B. J. Living together in college: Implications for courtship / B. J. Risman // Journal of Marriage and the Family. – 1981. – № 43. – P. 77–83.

⁵¹⁸ Rubenstein C. Loneliness. Human Nature / C. Rubenstein, P. R. Shaver, L. A. Peplau. – N. Y. : Wiley, 1979. – P. 58–65.

⁵¹⁹ Russell D. The revised UCLA loneliness scale: Concurrent and discriminant validity evidence / D. Russell, L. A. Peplau, C. E. Cutrona // Journal of Personality and Social Psychology. – 1980. – № 39 (3). – P. 472–480.

⁵²⁰ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁵²¹ Goldberg K. Loneliness as imperception time / K. Goldberg // Journal of Contemporary Psychotherapy. – 2001. – Vol. 31. – № 4. – P. 17–47.

⁵²² Маслоу А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – [изд. 3-е.]. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.; Cohen A. Some implications of self-esteem for social influence. in: C. Hovland & I. Janis (Eds.). Personality and persuasibility / A. Cohen. – N.Y. : Yale University Press, 1959. – 223 p.; Goldberg K. Loneliness as imperception time / K. Goldberg // Journal of Contemporary Psychotherapy. – 2001. – Vol. 31. – № 4. – P. 17–47.

⁵²³ Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры.

Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – Мн. : Прамеб, 1992. – 384 с.

⁵²⁴ Хамитов Н. В. Философия и психология пола [Текст] : научно-популярная литература / Н. В. Хамитов. – К. : Ника-Центр ; М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. – 224 с.

⁵²⁵ Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; [пер. с англ. А. Лактионова]. – М. : АСТ : АСТ Москва, 2009. – 288 с.

⁵²⁶ Фромм Э. Мужчина и женщина / Э. Фромм; [пер. с англ. А. Лактионова]. – М. : АСТ : АСТ Москва, 2009. – 512 с.

⁵²⁷ Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.

⁵²⁸ Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер; [пер. с нем. под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова]. – М. : Республика, 1995. – 464 с.

⁵²⁹ Блюм Г. Психоаналитические теории личности / Г. Блюм; [пер. с англ. А. Б. Хавина]. – М. : «КСП», 1996. – С. 203–230.

⁵³⁰ Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.

⁵³¹ Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. – Л. : Медицина, 1988 г. – 248 с.

⁵³² Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / З. Фрейд; [пер. с нем. М. В. Вульфа]. – Мн. : Попурри, 2007. – С. 145–155.

⁵³³ Ветров С. А. Отчуждение в трансформируемом обществе: автореф. дис. на получ. научн. ст. канд. психол. наук: спец. 09.00.01 / С. А. Ветров. – Омск, 1995. – 22 с.

⁵³⁴ Coleman J. C. Abnormal psychology and modern life / J. C. Coleman. – N.Y. : Foresmen, 1964. – 445 p.

⁵³⁵ Fromm–Reichmann F. Loneliness / F. Fromm–Reichmann // Psychiatry. – 1959. – № 22. – P. 1–15. Zilboorg G. Loneliness / G. Zilboorg // Journal of Atlantic Monthly. – 1938. – № 1. – P. 45–54.

⁵³⁶
⁵³⁷ Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.; Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.; Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и пси-

хогиgiene общения / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 287 с.; Добрович А. Б. Кто в семье психотерапевт / А. Б. Добрович. – М. : Знание, 1985. – 80 с.; Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей / А. И. Захаров. – М. : Изд-во СОЮЗ, 2006. – 155 с.; Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: Анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. – Л. : Медицина, 1988 г. – 248 с.

⁵³⁸ Пагава О. В. Особливості впливу проблеми самотності на міжособистісні взаємини / О. В. Пагава // Матеріали III міжнар. наук.-практ. конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин», 18–19 трав. 2011 р. / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори», 2011. – С. 172–174.

⁵³⁹ Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности / З. Фрейд; [пер. с нем. М. В. Вульфа]. – Мн. : Попурри, 2007. – С. 145–155.

⁵⁴⁰ Хамитов Н. В. Философия и психология пола [Текст] : научно-популярная литература / Н. В. Хамитов. – К. : Ника-Центр ; М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. – 224 с.

⁵⁴¹ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.; Cohen A. Some implications of self-esteem for social influence. in: C. Hovland & 1. Janis (Eds.). Personality and persuasibility / A. Cohen. – N.Y. : Yale University Press, 1959. – 223 p.; 194. Cohen C. Isolation 01 the inner city elderly: Myth or method? / C. Cohen, J. Sokolovsky. – San Francisco, 1977. – 223 p.

⁵⁴² Пагава О. В. Особливості впливу проблеми самотності на міжособистісні взаємини / О. В. Пагава // Матеріали III міжнар. наук.-практ. конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин», 18–19 трав. 2011 р. / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори», 2011. – С. 172–174.

⁵⁴³ Леви В. Л. Одинокий друг одиноких / В. Л. Леви. – М. : Тороан, 2006. – С. 72.

⁵⁴⁴ Висоцька О. В. Патологічна мастурбація у чоловіків у генезі сексуальної дисфункції і подружньої дезадаптації та їх

психотерапія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 19.00.04 / О. В. Висоцька. – Х., 2006. – 20 с.

⁵⁴⁵ Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта / Д. Антисери, Дж. Реале; [пер. с итал. и под ред. С. А. Мальцевой]. – СПб. : Пневма, 2002. – С. 594–554.

⁵⁴⁶ Леви В. Л. Одинокий друг одиноких / В. Л. Леви. – М. : Тороан, 2006. – 352 с.

⁵⁴⁷ Лабиринты одиночества: [Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского.]. – М. : Прогресс, 1989. – 624 с.

⁵⁴⁸ Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер; [пер. с нем. под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова]. – М. : Республика, 1995. – 464 с.

⁵⁴⁹ Пагава О. В. Стратегія подолання стресових станів учасниками навчально-виховного процесу [Науково-методичний посібник] / О. В. Пагава, С. О. Гарькавець, В. Є. Харченко, О. Л. Рачок. – Севе́родо́нецьк : СПД Резніков В. С., 2015. – С. 38–42.

⁵⁵⁰ Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей / А. И. Захаров. – М. : Изд-во СОЮЗ, 2006. – 155 с.

⁵⁵¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; [пер. с англ. А. Лактионова]. – М. : Республика, 1994. – 445 с.

⁵⁵² Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 181 с.; Журавлёв И. В. Психосемиотика телесности / И. В. Журавлёв, Е. С. Никитина, Ю. А. Сорокин, Д. В. Реут, А. Ш. Тхостов. – М. : КомКнига, 2005. – 152 с.; Кон И. С. Клубничка на берёзке. Сексуальная культура в России / И. С. Кон. – [изд. 3-е, испр. и доп.]. – М. : Время, 2010. – 608 с.; Кон И. С. Сексуальное образование – глобальная задача 21 века / И. С. Кон // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 94–114.; Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: [Навч. посіб.] / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літ., 2007. – 448 с.; Москаленко В. В. Соціальна психологія: [Підручник] / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 265 с.

⁵⁵³ Варава Л. А. Форма роботи з особами, що переживають відчуття самотності / Л. А. Варава // Матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конф. [«Сучасні проблеми екологічної психології»], (Київ, 15–16 травня 2008 р.). – Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2008. – 7 с.; Ващенко І. В. Фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів / І. В. Ващенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка ; Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 12. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 142–159.; Краткий словарь по социологии / Авт.-сост. П. Д. Павленок. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 272 с.

⁵⁵⁴ James W. Psychology / W. James. – N.Y. : Henry Holt, 1908. – 625 p.

⁵⁵⁵ Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 181 с.

⁵⁵⁶ Матеев Д. А. Виртуальное общение как псевдокоммуникация и актуализация проблемы одиночества: социально-философский аспект / Д. А. Матеев // Открытое образование. – 2006. – № 3. – С. 47–52.

⁵⁵⁷ Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с нем., науч. ред. А. М. Боковикова]. – М. : Когито-Центр, 2002. – 220 с.

⁵⁵⁸ Маслоу А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – [изд. 3-е]. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

⁵⁵⁹ Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с нем., науч. ред. А. М. Боковикова]. – М. : Когито-Центр, 2002. – 220 с.

⁵⁶⁰ Слободчиков И. М. Современные исследования переживания одиночества / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 3. – С. 27–33.

⁵⁶¹ Кон И. С. Введение в сексологию / И. С. Кон. – М. : Наука, 1988. – С. 176–219.

⁵⁶² Кон И. С. Маскулинность в меняющемся мире / И. С. Кон // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 25–35.; Матеев Д. А. Виртуальное общение как псевдокоммуникация и актуализация

проблемы одиночества: социально-философский аспект / Д. А. Матеев // Открытое образование. – 2006. – № 3. – С. 47–52.

⁵⁶³ Маслоу А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – [изд. 3-е.]. – СПб. : Питер, 2008. – 352 с.

⁵⁶⁴ Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.; Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби. – М. : Академический проект, 2004. – 232 с.; Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 181 с.; Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения / А. Б. Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 287 с.; Добрович А. Б. Кто в семье психотерапевт / А. Б. Добрович. – М. : Знание, 1985. – 80 с.

⁵⁶⁵ Гессе Г. Степной волк. Сиддхартха. Путешествие к земле Востока: [роман] / Герман Гессе ; [пер. с нем. С. Апп]. – М. : АСТ, 2008. – 412 с.

⁵⁶⁶ Висоцька О. В. Патологічна мастурбація у чоловіків у генезі сексуальної дисфункції і подружньої дезадаптації та їх психотерапія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 19.00.04 / О. В. Висоцька. – Х., 2006. – 20 с.

⁵⁶⁷ Варава Л. А. Форма роботи з особами, що переживають відчуття самотності / Л. А. Варава // Матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конф. [«Сучасні проблеми екологічної психології»], (Київ, 15–16 травня 2008 р.). – Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2008. – 7 с.

⁵⁶⁸ Жеребкина И. А. К вопросу о мужской сексуальности в эпоху сталинского тоталитаризма / И. А. Жеребкина // Гендерные исследования. – 2006. – № 14. – С. 93–115.

⁵⁶⁹ Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер; [пер. с нем. под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова]. – М. : Республика, 1995. – 464 с.

⁵⁷⁰ Ващенко І. В. Стадії соціалізації в процесі становлення особистості: гендерний аспект / І. В. Ващенко // Науковий часопис Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 447–448. – Педагогіка та психологія. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – С. 82–89.

⁵⁷¹ Eddy P. Loneliness: A discrepancy with the phenomenological self. Unpublished doctoral dissertation / P. Eddy. – N.Y: Adelphi College, 1961. – 387 p.

⁵⁷² Бердяев Н. А. Самопознание: (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – Л. : Лениздат, 1991. – 398 с.

⁵⁷³ Ветров С. А. Отчуждение в трансформируемом обществе: автореф. дис. на получ. научн. ст. канд. психол. наук: спец. 09.00.01 / С. А. Ветров. – Омск, 1995. – 22 с.

⁵⁷⁴ Shaver P. R. Childhood attachment experience and adult loneliness / P. R. Shaver, C. Rubenstein // Review of personality and social psychology. – 1980. – Vol. 1. – P. 42–73.

⁵⁷⁵ Жеребкина И. А. К вопросу о мужской сексуальности в эпоху сталинского тоталитаризма / И. А. Жеребкина // Гендерные исследования. – 2006. – № 14. – С. 93–115.

⁵⁷⁶ Cohen A. Some implications of self-esteem for social influence. in: C. Hovland & I. Janis (Eds.). Personality and persuasibility / A. Cohen. – N.Y.: Yale University Press, 1959. – 223 p.; Wells L. E. Self-esteem: Its conceptualization and measurement / L. E. Wells. – Beverly Hills, Calif. : Sage, 1976. – 375 p.

⁵⁷⁷ Rubenstein C. Loneliness in two northeastern cities. The anatomy of loneliness / C. Rubenstein, P. R. Shaver. – N. Y. : Wiley, 1980. – P. 319–337.

⁵⁷⁸ Ickes W. Attributional styles / W. Ickes, J. H. Harvey, R. F. Kidd // New directions in attribution research. – 1978. – Vol. 2. – № 4. – P. 125–132.

⁵⁷⁹ Висоцька О. В. Патологічна мастурбація у чоловіків у генезі сексуальної дисфункції і подружньої дезадаптації та їх психотерапія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук: спец. 19.00.04 / О. В. Висоцька. – Х., 2006. – 20 с.

⁵⁸⁰ Ващенко І. В. Фактори, що сприяють виникненню сімейних конфліктів / І. В. Ващенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка ; Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Вип. 12. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С.142–159.

⁵⁸¹ James W. Psychology / W. James. – N.Y. : Henry Holt, 1908. – 625 p.

⁵⁸² Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 181 с.

⁵⁸³ Кон И. С. Маскулинность в меняющемся мире / И. С. Кон // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 25–35.

⁵⁸⁴ Добрович А. Б. Кто в семье психотерапевт / А. Б. Добрович. – М. : Знание, 1985. – 80 с.; Леви В. Л. Одинокий друг одиноких / В. Л. Леви. – М. : Торобоан, 2006. – 352 с.; Москаленко В. В. Психологія соціального впливу: [Навч. посіб.] / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літ., 2007. – 448 с.; Москаленко В. В. Соціальна психологія: [Підручник] / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 265 с.

⁵⁸⁵ Леви В. Л. Одинокий друг одиноких / В. Л. Леви. – М. : Торобоан, 2006. – С. 21.

⁵⁸⁶ Социальная работа с людьми, практикующими однополые сексуальные отношения: Теория. Методики. Лучшие практики / Сост. Л. Гейдар; под ред. М. Андрущенко. – К. : Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине, 2009. – 196 с.

⁵⁸⁷ Ветров С. А. Отчуждение в трансформируемом обществе: автореф. дис. на получ. научн. ст. канд. психол. наук: спец. 09.00.01 / С. А. Ветров. – Омск, 1995. – 22 с.; Леви В. Л. Азбука здравогомыслия / В. Л. Леви. – М. : Метафора, 2006. – 736 с.

⁵⁸⁸ Леви В. Л. Азбука здравогомыслия / В. Л. Леви. – М. : Метафора, 2006. – 736 с.

Для нотаток

Наукове видання

**Журба М. А.
Пагава О. В.
Байдик В. В.**

ЛАБІРИНТИ ВІРТУАЛЬНОГО:

Тесей у пошуках Аріадни

Монографія

Редактор *Л. П. Гобельовська*
Дизайн та верстка *С. А. Долголевиць*
Коректор *М. Г. Хачірова, О. В. Савенкова*

Підписано до друку 21.11.2016 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура AdonisC. Ум. друк. арк. 19,41.
Наклад 100 прим. Зам. № 542

Видавництво «Точка»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11, оф. 4
Тел.: (057) 764-03-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, №1790 від 19.05.2004 р.

Віддруковано в ТОВ «Друкарня Мадрид»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11
Тел.: (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 4399 от 27.08.2012 р.
www.madrid.in.ua e-mail: info@madrid.in.ua